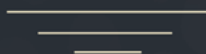

Agnieszka
BUDZYŃSKA-DACA

RETORYKA GATUNKÓW

Projekt
krytycznej analizy

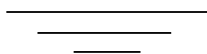

RETORYKA GATUNKÓW

Agnieszka
BUDZYŃSKA-DACA

RETORYKA GATUNKÓW

Projekt
krytycznej analizy

Recenzenci

Iwona Hofman

Bartosz Hordecki

Redaktor prowadzący

Szymon Morawski

Redakcja

Krystyna Komorowska

Korekta

Klaudia Tworek-Niezabitowska

Indeksy

Agnieszka Budzyńska-Daca, Krystyna Komorowska

Projekt okładki i stron tytułowych

Anna Gogolewska

Ilustracja na okładce

Elena Pimukova / iStock

Studio DTP

Beata Stelęgowska

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warszawski

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 PL (CC BY 4.0 PL) (pełna treść wzorca dostępna pod adresem: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.pl>).

Agnieszka Budzyńska-Daca, ORCID 0000-0003-1002-7197, Uniwersytet Warszawski

ISBN 978-83-235-7001-1 (druk)

ISBN 978-83-235-7002-8 (pdf online)

ISBN 978-83-235-7003-5 (e-pub)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

e-mail: wuw@uw.edu.pl

księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2025

Druk i oprawa: Totem.com.pl

Mojej Rodzinie

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE. O ZAMYŚLE PROJEKTU	11
Dla kogo jest ta książka?	13
Jak czytać tę książkę	15
 CZĘŚĆ I TEORETYCZNE PODSTAWY RETORYCZNYCH BADAŃ GENOLOGICZNYCH	21
 ROZDZIAŁ 1. O KRYTYCE RETORYCZNEJ – UWAGI WSTĘPNE	23
1.1. Wachlarz krytyk.	26
1.2. Akty i artefakty w krytyce retorycznej	29
 ROZDZIAŁ 2. KRYTYKA GATUNKOWA.	35
2.1. Gatunki w retoryce, czyli klasyfikacja	37
2.2. Gatunki retoryczne	41
2.2.1. Retoryczna krytyka gatunkowa a krytyczna analiza gatunków.	46
2.3. Retoryczne badania gatunków	48
2.3.1. Geneza i rozwój <i>Rhetorical Genre Studies</i> (RGS)	51
 ROZDZIAŁ 3. RELACJE MIĘDZY GATUNKAMI	59
3.1. <i>Uptake</i> , czyli odpowiedź gatunkowa	59
3.1.1. <i>Uptake</i> jako reakcja i wybór w systemie gatunkowym.	60
3.2. <i>Uptake</i> „podjęty” przez badaczy RGS	62
3.2.1. Gatunek osadzony	63
3.3. Systemy i zestawy gatunkowe	64
3.3.1. Systemy gatunkowe – złożone struktury interakcji.	64
3.3.2. Ewolucja systemów gatunkowych	66

3.4. Repertuar gatunków	68
3.5. Ekologia gatunków – dynamiczna sieć interakcji	70
3.6. Kolonie gatunków i ich strukturalne powiązania	72
3.7. Stabilizacja relacji między gatunkami.	73
ROZDZIAŁ 4. GATUNKI JAKO MECHANIZMY POZNANIA I DZIAŁANIA	77
4.1. Pisanie jako praktyka poznawcza	79
4.1.1. Między wiedzą milczącą a normą instytucjonalną: gatunki i metagatunki	80
4.1.2. Homologie	82
4.2. Gatunki w instytucjach	84
4.2.1. Śledzenie gatunków	85
4.3. Edukacyjne implikacje badań nad gatunkami	88
4.3.1. Krytyczna świadomość gatunkowa	90
4.3.2. Transfer gatunków między edukacją a praktyką zawodową	94
4.4. Teraźniejszość i przyszłość badań nad gatunkami	96
4.4.1. Gatunki cyfrowe: AI, metagatunki, dynamiczne formy	100
4.4.2. Post scriptum do przyszłości badań nad gatunkami.	104
ROZDZIAŁ 5. MULTIOBSZARY BADAŃ NAD GATUNKAMI	107
5.1. Multimodalność	107
5.2. Multidyscyplinarność	109
5.3. Multiwymiarowość	111
5.4. Multimetodologiczność	113
5.5. Multikulturowość vs transkulturowość	115
ROZDZIAŁ 6. EWOLUCJA BADAŃ NAD GATUNKAMI OD TEKSTÓW DO GENOSFERY	119
ROZDZIAŁ 7. GATUNEK JAKO PRODUKT – PROCEDURA – PROCES	125
7.1. Metafory w teorii gatunku	126
7.1.1. Metafory biologiczne	126
7.1.2. Metafory podobieństwa rodzinnego	127
7.1.3. Metafora instytucji	128
7.1.4. Metafory działania/aktów mowy	129
7.1.5. Metafory ramy i prototypu	130
7.1.6. Metafory przestrzenne – granice gatunku	132
7.2. Model 3P a metafory gatunku	133
7.2.1. Gatunek jako produkt	134
7.2.2. Gatunek jako procedura	135
7.2.3. Gatunek jako proces	137

7.3. Model 3P – elementy do dyskusji	138
7.3.1. Model 3P – wartość heurystyczna i możliwe zastosowania.	140
7.3.2. Model 3P w dydaktyce akademickiej	141
 CZĘŚĆ II PROJEKT RETORYCZNEJ KRYTYKI GATUNKOWEJ	145
 ROZDZIAŁ 8. TRADYCYJNA METODA KRYTYKI GATUNKOWEJ WEDŁUG SONJI FOSS	147
8.1. Instrukcja obsługi.	148
8.1.1. Etapy analizy	148
 ROZDZIAŁ 9. ZAŁOŻENIA RAMOWE PROJEKTU KRYTYKI GATUNKOWEJ	151
9.1. Potencjał retoryczny gatunku	152
9.1.1. Krytyka potencjału retorycznego gatunku	154
9.2. Krytyka retoryczna gatunków zaktualizowanych	155
9.2.1. Interpretacja artefaktu	155
9.2.2. Wybór gatunku dla sytuacji retorycznej.	157
9.3. Dwa poziomy analizy.	159
9.3.1. Paradoks potencjału gatunku	162
 ROZDZIAŁ 10. PO CO GATUNEK, CZYLI WYMIAR KOMUNIKACYJNO-TELEOLOGICZNY (WKT)	163
10.1. Cel jako centralna kategoria krytyki gatunkowej	163
10.2. Sytuacja retoryczna.	163
10.3. Strategia przekazu, czyli <i>inventio</i>	166
10.4. Wielopodmiotowość gatunku – wieloperspektywiczność krytyki.	168
10.5. Koncepcja audytorium powszechnego	172
10.6. Krytyka wkt w skrócie	174
 ROZDZIAŁ 11. KIEDY I GDZIE POJAWIA SIĘ GATUNEK, CZYLI WYMIAR CZASOPRZESTRZENNY (WCP)	177
11.1. Czas	177
11.1.1. Czas sytuacji	178
11.1.2. Czas tworzenia	180
11.1.3. Czas interakcji	182
11.1.4. Czas w akcji/artefakcie	184
11.1.5. Czas odbioru	187

11.2. Przestrzeń	189
11.2.1. Przestrzenność gatunku	191
11.2.2. Przestrzeń spotkania (wybrana)	192
11.2.3. Przestrzeń interakcji (ukształtowana)	194
11.2.4. Przestrzeń zapisu (stransformowana)	195
11.2.5. Przestrzeń odbioru (percypowana)	197
11.3. Krytyka WPC w skrócie	198
ROZDZIAŁ 12. Z CZEGO TWORZY SIĘ GATUNEK, CZYLI WYMIAR KOMPOZYCYJNO-STYLISTYCZNY (WKS)	205
12.1. Trzy zasady retoryczne: stosowność, organiczność i funkcjonalność	207
12.1.1. Zasada stosowności	207
12.1.2. Zasada organiczności	208
12.1.3. Zasada funkcjonalności	208
12.2. Kompozycja retoryczna i jej elementy	209
12.3. Pojęcie i zakres elokucji	215
12.3.1. Potencjał wariacyjny	217
12.3.2. Bezpieczeństwo gatunkowe	218
12.4. Krytyka wks w skrócie	219
ROZDZIAŁ 13. CZYJ JEST GATUNEK, CZYLI WYMIAR DYSKURSYWNO-PODMIOTOWY (WDP)	223
13.1. Etos/logos/patos	226
13.2. Etos jako kapitał społeczny	226
13.3. Kompetencje retoryczne a gatunek	228
13.4. Kontekstualność gatunku	229
13.5. Krytyka WDP w skrócie	231
PODSUMOWANIE	235
SPIS RYSUNKÓW I TABEL	240
INDEKS OSÓB	241
INDEKS RZECZOWY	246
BIBLIOGRAFIA	251
SUMMARY	272

WPROWADZENIE

O ZAMYŚLE PROJEKTU

Projekt retorycznej krytyki gatunków zrodził się z długoletnich zainteresowań zagadnieniem debaty jako zjawiska komunikacyjnego, któremu poświęciłam kilka studiów krytycznych (Budzyńska-Daca 2011, 2012a, 2012b, 2013a, 2013b, 2014, 2015; Budzyńska-Daca red. 2016; Budzyńska-Daca, Modrzejewska red. 2024) i które wciąż uważam za niezwykle wdzięczne pole analitycznych eksploracji. W analizie debaty towarzyszyła mi retoryczna perspektywa poznawcza, skupiona na kilku kluczowych pytaniach: jaka jest społeczna przydatność debaty (zwłaszcza przedwyborczej)? Kto i w jaki sposób angażuje debaty w sferze komunikacji publicznej? Jakiego rodzaju komunikację umożliwia debata jako gatunek? Jakie społeczne potrzeby rzeczywiście realizuje ten gatunek? Jak różnice kulturowe wpływają na formę i funkcję debaty jako gatunku retorycznego? Pytania te były na tyle nośne, że mimo wieloaspektowych analiz krytycznych materiału polskich finałowych debat przedwyborczych wciąż pozostawiały niedosyt epistemiczny. Czy formułuję je właściwie, czy nie powinnam była poszukać odpowiedzi także w innych obszarach poznawczych? Być może odpowiedzi na pytania o debatę znajdują się w szerszym rozumieniu gatunków jako takich. Postanowiłam zatem scedować moje wątpliwości na myślenie o gatunkach w ogóle i poszukując odpowiedzi dla debaty, jednocześnie szukać odpowiedzi globalnych, o naturze gatunków i o możliwości ich badania.

Tak zrodziła się idea przejścia od analizy konkretnego gatunku ku bardziej ogólnym rozważaniom nad naturą gatunków retorycznych i sposobami ich badania, czyli ku modelowi krytyki gatunkowej, która obejmować mogłaby różne dziedziny komunikacji. W istocie bowiem, czy mówimy o gatunkach w muzyce klasycznej, czy piśmiennictwie urzędowym, filmie, komunikacji politycznej,

czy medycznej używamy podobnego mechanizmu wyodrębniania, kształtowania, nazywania, oceniania, wyznaczania granic. Aparat krytyczny służący do analizy komunikacji przez pryzmat gatunków może mieć zatem wymiar uniwersalny. Warto jednak zaznaczyć, że istniejące podręcznikowe (Foss 2009) metody krytyki gatunkowej, które przedstawię w dalszej części książki, nie odpowiadały na nurtujące mnie pytania w sposób satysfakcjonujący. Dostrzegłam, że dostępne podejścia, choć wartościowe, nie pozwalają na uchwycenie złożoności natury konkretnych, wziętych do badania gatunków retorycznych i ich społecznych funkcji. Dlatego uznałam za konieczne przepracowanie tych metod, aby uczynić je bardziej wydolnymi badawczo i lepiej dostosowanymi do analizy współczesnych form komunikacyjnych, mając świadomość, że „dostosowanie” nie jest w przypadku genologii prostym przyłożeniem odciskającej pożądane formy matrycy. Przeciwnie – jest nieustannym procesem poszukiwania coraz bardziej elastycznych narzędzi interpretacyjnych, które potrafiłyby ująć w karby pojęć nasze intuicje porządkowania żywiołu retorycznego.

Głównym celem tego projektu jest zatem opracowanie krytyki retorycznej gatunków, uwzględniającej ich naturę, funkcje oraz potencjał retoryczny w szerokim spektrum komunikacyjnym. Projekt ten, zanim zostanie przedstawiony, powinien być osadzony w szerszym kontekście krytyki retorycznej. Dlaczego? Podejście krytyczne to zarazem perspektywa, nastawienie i sposób myślenia o badanym przedmiocie, które zakłada intencję poznawczą, ale też, jeśli dotyczy rzeczywistości zastanej, a nie projektowanej – naprawczą. Zastanawiamy się nie tylko nad tym, jak coś działa, ale także, jak mogłoby działać. Jednak zanim sformułujemy, co nas nie satysfakcjonuje w badanym obiekcie, musimy określić jego stan potencjalny – coś, co dałoby nam wyobrażenia o granicach możliwości gatunku jako narzędzia komunikacyjnego, uwzględniając jego potencjał retoryczny i zdolność do kształtowania przekazu, do którego dąży nasze poczucie estetycznej, etycznej lub funkcjonalnej harmonii.

Decydując się na wybór krytycznej ścieżki badania, przyjmujemy, że nasze poznanie nie jest neutralnym odwzorowaniem rzeczywistości, lecz wynikiem działania określonego aparatu poznawczego, który organizuje doświadczenie w kategorii zrozumiałe dla ludzkiego umysłu (Kant 2001). W tym sensie krytyka musi być świadoma narzędzi, jakimi się posługuje, ponieważ to właśnie one wydobywają i nadają sens obserwowanej rzeczywistości. Podobnie jak w przypadku sądów estetycznych, krytyka retoryczna operuje pewnym rodzajem „smaku” – intuicji, która pozwala dostrzegać i oceniać symboliczne struktury wpływu.

Jeśli uznamy za Kennethem Burke'em (1945), że retoryka to używanie symboli do kształtowania postaw i wywoływania zachowań, to jako krytycy operujemy określonym zestawem narzędzi analitycznych, które pozwalają nam uchwycić wybrany aspekt tego symbolicznego działania. Nasze poznanie jest zawsze ukierunkowane; nie możemy uchwycić jednocześnie całej złożoności procesów wpływu. W związku z tym wyławiamy pewne praktyki retoryczne, które wydają się nam podobne lub reprezentatywne, i nadajemy im intersubiektywny wymiar poprzez analizę krytyczną.

Ponieważ niemożliwa jest omnipotentna teoria krytyczna, która ujmowałaby złożoność zjawisk w procesie wpływu, powstają krytyki jednokategorialne, z których każda skupia się na innym typie symbolicznego manewrowania. Krytyka gatunkowa, będąca przedmiotem niniejszego projektu, koncentruje się na gatunkach jako strukturach retorycznych – zarówno narzędziach działania symbolicznego, jak i mechanizmach organizujących komunikację. Jej zadaniem jest nie tylko opisać, ale i zrozumieć, w jaki sposób gatunki realizują swoje retoryczne potencjały oraz jak mogłyby je realizować bardziej efektywnie.

Jak napisała Anne Freadman (2015) – teoria gatunku sama w sobie funkcjonuje jako gatunek akademicki, który podlega specyficznym konwencjom dyskursywnym i instytucjonalnym. Oznacza to, że nie tylko charakteryzuje gatunki jako formy działania komunikacyjnego, ale także sama, jako teoria, jest kształtowana przez tradycję dyskursu akademickiego wypracowaną przez grono genologów. Zatem pisząc książkę o gatunkach, czynię to ze świadomością specyfiki gatunkowej, ale też deklaruję, że granice gatunku będą poszerzane (o paradoksie! – innowacyjność w tej mierze też jest spodziewanym działaniem gatunkowym).

DLA KOGO JEST TA KSIĄŻKA?

Pierwsze grono, największe i najbliższe: studenci i doktoranci, z którymi pracuję na seminariach, zadający, jak zwykło się mówić, proste pytania wymagające zawilej odpowiedzi. Są w pewnej mierze współtwórcami tej książki, bo dali mi impuls pisarski i stworzyli potrzebę poszukiwania rozwiązań bardziej funkcjonalnych w krytyce gatunkowej. Seminarium, w ramach którego rozwijały się te rozmowy i poszukiwania, stało się z czasem swoistym laboratorium badawczym, w którym testowano i rozwijano proponowane tu narzędzia oraz koncepcje. W jego obrębie powstały m.in. takie prace, jak krytyka teatru

improwizowanego w formacie Harold (Łukowska 2020), krytyka wideorecenzy filmowych (Nabiałek 2021) czy przygotowywana obecnie praca doktorska Kingi Rogowskiej poświęcona analizie debaty konkursowej. Każda z nich stanowiła ważne pole empirycznego sprawdzania trafności i elastyczności krytycznego podejścia do analizy gatunków. Mam więc nadzieję, że w książce tej przyszli seminarzyści znajdą odpowiedzi na pytania, które ich poprzednicy, prowokując do twórczych rozwiązań, stawiali wcześniej, i że ich wątpliwości oraz intuicje zostaną lepiej ustrukturyzowane i pogłębione. Chciałabym, by książka okazała się praktycznym przewodnikiem i narzędziem, po które sięgną zarówno na początku swojej naukowej drogi, jak i podczas rozważań nad naturą gatunków, jeśli zechcą podążać tą ścieżką intelektualnych poszukiwań.

Drugim audytorium, na którym szczególnie mi zależy, są akademicy, którzy deklarują badawczy związek z retoryką jako dyscypliną, subdyscypliną (rzecz w polskim systemie podziału nauk niejednoznacznie określona – odwołuję się więc do intuicji uniwersalności i pozaterytorialności nauki), metodą badawczą, perspektywą badawczą, interdyscyplinarnie wspomagającą refleksję analityczną, metodą krytyczną – słowem ci, którzy współtworzą obszar badań retorycznych, zarówno modelując go teoretycznie, jak i testując teorię w praktykach analitycznych. Czując się współodpowiedzialna za modelowanie tego obszaru, obierając retorykę jako domenę badań, chciałabym, aby proponowana przeze mnie teoria dobrze wpisała się w pejzaż dyscypliny. Aby spełniła Arystotelesowską maksymę założycielską retoryki – poszukiwania wszystkiego, co ma moc przekonywania. I aby to, co w wyniku tych poszukiwań zostało odkryte, okazało się dla odbiorców na tyle jasno wyeksplikowane, by mogło wzbogacić wewnątrz dyscypliny i być naukowo użyteczne.

Trzecim adresatem są specjaliści w zakresie genologii – badacze rozwijający zaawansowane teorie dotyczące klasyfikacji, funkcji i przemian gatunków, a także analitycy zjawisk komunikacyjnych. Książka ma charakter propozycji dialogicznej: oferuje autorski model krytyki gatunkowej, sytuujący się w domenie badań retorycznych, ale szeroko otwarty na interdyscyplinarność i mający na celu współtworzenie dyskusji nad możliwościami dalszego rozwoju teorii gatunku jako narzędzia analitycznego. Wiele zawdzięczam polskim opracowaniom genologicznym z trzech obszarów dyscyplinarnych: lingwistyki, literaturoznawstwa i medioznawstwa, choć wybierając alternatywną ścieżkę dociekań retorycznych, pozostawiam te badania w dalszym horyzoncie obserwacji, dając pierwszeństwo genologii retorycznej. Przedstawione w pierwszej części książki badania nie są rozpowszechnione

w rodzimym dyskursie akademickim, a ponieważ sytuuję moje zainteresowania badawcze w kręgu retoryki, chciałabym także w tym obszarze zainteresowań propagować myśl genologiczną, która dotyczy zarówno materii podziału, czyli gatunków, którym przypisuje się miano retorycznych, jak i metody odkrywania sensu wyodrębniania tych gatunków, czyli perspektywy retorycznej.

Proponuję zatem ustanowić trzy istotne obszary, na których książka jest osadzona. Obszar **pierwszy** to retoryka – jako domena badań z właściwą jej aparaturą terminologiczną, koncepcją funkcjonalności, antropologią twórczości i odbioru, systemem cybernetycznym do budowania tekstów (szerzej: artefaktów) i na powrót – do ich analizowania. Obszar **drugi** to krytyka – jako metoda badań. Gen krytycyzmu wpisany jest w naturę retoryki jako narzędzia do tworzenia i badania tekstów. Krytyczność będzie tutaj ufundowana na odkrywaniu, jak coś zostało zrobione, jak działa, czy działa dobrze i będzie działać dalej. Celowo przywołuję proste pytania, żeby uchwycić sens pracy krytyka, który postrzega swoje zadania jako użyteczne nie tylko poznawczo, ale i naprawczo. Obszar **trzeci** to gatunek – jako obiekt odniesień, abstrakcyjny konstrukt (trudno definiowalny) formujący procesy komunikacyjne. W książce podejmuję próbę przepracowania części wspólnej tych trzech obszarów – **retorycznej krytyki gatunków** – i opracowuję model pozwalający wykorzystać narzędzia retoryki do krytycznej oceny funkcji kształtującej gatunków.

JAK CZYTAĆ TĘ KSIĄŻKĘ

Starając się ułatwić czytelnikowi rozpoznanie treści w sposób możliwie efektywny, przedstawię w skrócie zamysł kompozycyjny książki, informując, gdzie kryją się poszczególne zagadnienia i jak prowadzą one do koncepcji metodologicznej, która została wypracowana na gruncie omawianych teorii.

Książka została podzielona na dwie części – teoretyczną i metodologiczną – które razem tworzą spójną całość. Mogą być jednak czytane osobno, w zależności od potrzeb i przygotowania czytelnika.

CZĘŚĆ I. TEORETYCZNE PODSTAWY RETORYCZNYCH BADAŃ GENOLOGICZNYCH

Część pierwsza ma charakter przeglądu teoretycznego i stanowi swoiste podłoże koncepcyjne dla części drugiej. Rozpoczyna ją wprowadzenie do **krytyki**

retorycznej, w którym zarysowano główne założenia tego podejścia interpretacyjnego i jego znaczenie dla badań w humanistyce. W tym kontekście **krytyka gatunków** zostaje przedstawiona jako jeden z nurtów krytyki retorycznej. Podstawowymi pojęciami operacyjnymi w krytyce są **akty i artefakty** retoryczne, dlatego też przedstawiając panoramę myśli krytycznej, poświęciłam nieco miejsca objaśnieniom ich statusu jako obiektów analizy. Istotnym elementem tej części jest wskazanie trzech perspektyw analizy gatunku: **klasycznej, współczesnej i perspektywy krytyka**, który, operując retoryczną soczewką, odkrywa mechanizmy wpływu uruchamiane przez gatunek jako narzędzie i sposób działania komunikacyjnego.

Ważnym zadaniem, jakie postawiłam sobie, przygotowując koncepcję książki, jest naszkicowanie panoramy teorii i propozycji aplikacyjnych rozwiniętych w nurcie **Rhetorical Genre Studies (RGS)**. Czytelnik może więc potraktować tę część jako swoistą rekonstrukcję stanu badań nad zjawiskiem albo jako inspirację metodologiczną czy dydaktyczną. Są tu bowiem przedstawione zarówno pomysły, jak badać gatunki w różnych przestrzeniach komunikacyjnych, jak i koncepcje edukacyjne. Omówiono między innymi:

- ◆ relacje między gatunkami w obrębie wspólnot komunikacyjnych, uwzględniając mechanizmy kooperacji międzygatunkowych,
- ◆ układy gatunkowe takie jak: zestawy, systemy, repertuary, ekologie, kolonie,
- ◆ poznawcze funkcje gatunków jako dostarczających wzorców rozumienia przekazów i działania w typowych sytuacjach,
- ◆ gatunki w instytucjach i praktykach społecznych – czyli w jaki sposób gatunki działają jako „formy życia” instytucji, nadając strukturę komunikacji w organizacjach (np. w administracji, edukacji, nauce), i jak dzięki nim uczestnicy rozpoznają, czego oczekiwać w danym kontekście,
- ◆ perspektywy przyszłych badań genologicznych, związane z przemianami kulturowymi i technologicznymi takimi jak cyfryzacja dyskursu i komunikacja z podmiotami nieludzkimi.

Podsumowaniem części I jest prezentacja autorskich, **holistycznych propozycji teoretycznych**, wypracowanych na bazie krytycznego przeglądu dotychczasowych studiów genologicznych. Są to trzy powiązane koncepcje, syntetyzujące i zarazem poszerzające perspektywę badania gatunków:

- ◆ **Multiobszary badań nad gatunkami** – ten rozdział podsumowujący został zainspirowany artykułem Carolyn Miller, Amy Devitt i Victorii

Gallagher (2018), w którym gatunek pokazano w multizestawie czterech kategorii: dyscypliny, wymiaru, kodu i metody badania, akcentując uniwersalność każdej z perspektyw: jest wiele dyscyplin, które zajmują się gatunkiem, gatunek sam jest tworem wielowymiarowym, do jego obserwacji potrzebna jest świadomość wielu kodów semiotycznych i wiele metod jest uprawnionych do jego badania. Do tej czwórki dodałam wielokulturowość jako zarówno specyfikę realizacji gatunków, w których rozpoznaje się wspólne homologie retoryczne aktualizowane na sposób lokalny, jak również wielość genologii, czyli refleksji badawczych, które rozwijają się w światach równoległych, często nie wiedząc o swoich istnieniach.

- ◆ **Genosfera** – pojęcie zapożyczone metaforycznie od *biosfery* (*logosfery* i innych „sferycznych” konceptów), oznaczające całokształt środowiska gatunkowego, w którym poruszają się komunikujące się podmioty. Genosfera obejmuje **pełen ekosystem gatunków**: wszystkie gatunki danej kultury lub dziedziny oraz sieć powiązań między nimi. Wprowadzając ten termin, podkreślam, że gatunki funkcjonują we współzależnej sieci i jest to obszar pośrednictwa komunikacyjnego. Gatunki jako stypizowane działania komunikacyjne pełnią rolę interpretatorów i kreatorów kolejnych działań. Koncept genosfery stanowi rodzaj operacji intelektualnej, która ujmuje w szerokiej perspektywie mechanikę komunikacji społecznej.
- ◆ **Model 3P** – zaproponowana rama koncepcyjna jako podsumowanie dostępnych w przestrzeni dyskursu naukowego konceptualizacji uwidocznionych w postaci metafor gatunku. Model 3P integruje wielowymiarowe ujęcie gatunku i koncentruje się na trzech kluczowych aspektach: gatunku jako produktu, procedury i procesu.

CZĘŚĆ II. PROJEKT RETORYCZNEJ KRYTYKI GATUNKOWEJ

Część druga ma charakter ściśle metodologiczny. Na jej wstępie przedstawiłam **klasyczny model krytyki gatunków Sonji K. Foss** (2009) jako punkt wyjścia i alternatywy dla rozbudowanego w części właściwej modelu analizy krytycznej. Autorka znanego podręcznika do krytyki retorycznej wśród wielu modeli interpretacyjnych zamieściła także ten oparty na poszukiwaniu cech wspólnych artefaktów retorycznych w celu (1) wyodrębnienia gatunku, (2) określenia przynależności gatunkowej lub (3) oceny sprawności

artefaktu wobec przyjętego wzorca działania. Model, choć użyteczny do opisu i kategoryzacji gatunków, ma pewne ograniczenia – pomija szersze pytanie o to, *czemu* dany gatunek służy i *jaką* ma siłę oddziaływania.

Punktem centralnym części II jest wprowadzenie i uzasadnienie koncepcji **potencjału retorycznego gatunku** jako głównego przedmiotu analizy, który zdefiniowany został jako *zdolność danego gatunku do generowania treści, które mogą wpływać na postawy odbiorców i wywoływać określone działania*. Przedstawiono projekt krytycznego rozbioru gatunku, obejmującego badanie potencjalności i efektywności aktualizacji gatunkowych. Ów model ma charakter **czterowymiarowej analizy**, w skład której wchodzi:

1. **Wymiar komunikacyjno-teleologiczny (WKT)** – obejmujący cel i funkcję komunikacyjną gatunku. Analiza w tym wymiarze odpowiada na pytania: *Jakie intencje wpływu motywują komunikujący się podmiot do wybrania tego gatunku? Jaki cel retoryczny realizuje typowy artefakt danego gatunku?* Oceniana jest tu także potencjalna skuteczność gatunku do realizacji zamierzonych celów komunikacyjnych.
2. **Wymiar czasoprzestrzenny (WCP)** – odnoszący się do warunków fizycznego kontekstu realizacji gatunku. Analiza okoliczności czasu i miejsca pozwala uchwycić etapy procesu tej aktualizacji, co jest ważne, zwłaszcza gdy badamy złożone gatunki medialne.
3. **Wymiar kompozycyjno-stylistyczny (WKS)** – obejmujący strukturę wewnętrzną artefaktów należących do gatunku oraz ich stylistykę. Ten wymiar odpowiada w dużej mierze klasycznej procedurze deskrypcji wyznaczników gatunku, ale jest interpretowany przez pryzmat retoryczny – interesuje nas nie tylko *jaka* jest forma, ale *czemu* taka forma służy, jakim aktom komunikowania sprzyja.
4. **Wymiar dyskursywno-podmiotowy (WDP)** – dotyczący uczestników komunikacji oraz społecznych uwarunkowań gatunku. Skupia się na analizie sytuacji dyskursywnej komunikujących się podmiotów (kim jest typowy mówca/autor oraz adresat, jakie role społeczne pełnią) oraz relacji komunikacyjnej między nimi. W tym wymiarze rozpatruje się także normy kulturowe i oczekiwania społeczne regulujące funkcjonalność gatunku. Pozwala to zrozumieć, *dla kogo* i *przez kogo* dany gatunek jest używany oraz jak buduje wspólnotę komunikacyjną.

Każdy z wymienionych wymiarów tworzy osobną płaszczyznę krytycznej analizy gatunku. Część metodologiczna proponuje **dwa tryby zastosowania**

opisanego modelu czterowymiarowego. Po pierwsze, przedstawiona zostaje **krytyka potencjału gatunku**, a więc analiza gatunku w ujęciu ogólnym – nakierowana na wydobycie jego retorycznego potencjału *in abstracto*. W tym trybie badacz ocenia, jakie możliwości perswazyjne w założeniu niesie ze sobą dany gatunek. Jest to rodzaj genologicznej charakterystyki: opisanie, co gatunek „umożliwia” komunikacyjnie oraz w jakim stopniu cechuje się funkcjonalną elastycznością w różnych kontekstach komunikacyjnych. Po drugie, omówiona zostaje **krytyka aktualizacji gatunku**, czyli zastosowanie modelu do analizy konkretnego artefaktu komunikacyjnego i/lub konkretnej sytuacji retorycznej, jako przykład aktualnego użycia gatunku. W tym trybie badamy **realizację** potencjału – jak w konkretnym akcie/artefakcie dany gatunek „działa”, jak jego właściwości ujawniają się w praktyce i z jakim skutkiem. Oba tryby są komplementarne: krytyka potencjału daje nam obraz możliwości gatunku, a krytyka aktualizacji weryfikuje te możliwości na materiale empirycznym, pokazując, w jakim stopniu i w jaki sposób potencjał gatunku został urzeczywistniony w danym przypadku.

Każdy z wymiarów zawiera krótkie podsumowanie, w którym zestawione są kluczowe dla danego obszaru analizy kategorie, aby ułatwić badaczowi ich zastosowanie w praktyce interpretacyjnej.

* * *

Warto podkreślić, że niniejsza książka została zaprojektowana tak, by można ją było czytać zarówno **linearnie** od początku do końca, jak i **selektywnie**. Układ treści umożliwia czytelnikowi wybór ścieżki lektury zależnie od jego potrzeb i posiadanej już wiedzy. Osoba obeznana z podstawami RGS i teorii gatunku może zechcieć zacząć od części II (metodologicznej), aby zapoznać się z proponowanymi narzędziami analitycznymi, a dopiero w drugiej kolejności sięgnąć do części teoretycznej dla ugruntowania kontekstu. Z drugiej strony, lektura tradycyjna, **linearna** – zaczynająca od fundamentów teoretycznych w części I i płynnie przechodząca do zastosowań w części II – pozwoli dostrzec pełną logikę wywodu i stopniowo zagłębiać się w materię studiów retorycznych nad gatunkiem. Czytelnik decydujący się na lekturę linearną może mieć poczucie powtarzalności niektórych argumentacji dotyczących zarówno perspektywy retorycznej, jak i podejścia krytycznego. Uzasadnienia kontekstowe, dopowiedzenia, powroty do źródeł wydały mi się każdorazowo konieczne dla naświetlenia omawianych problemów, właśnie z uwagi na

możliwość lektury wybiórczej. Obie części, choć tematycznie odrębne, są ze sobą powiązane: część teoretyczna formułuje podstawowe problemy, jakie wydobywa perspektywa krytyczna w retoryce, część metodologiczna proponuje procedury badawcze, ale przede wszystkim zachęca do indywidualnych poszukiwań tego, co w gatunku ma moc generowania wpływu.

Część teoretyczna jest ponadto zestawieniem ważnych koncepcji genealogicznych, które, w co wierzę, mogą stanowić inspirujący materiał także dla badaczy zajmujących się gatunkami z innych niż retoryczna perspektyw.

CZĘŚĆ I

TEORETYCZNE PODSTAWY
RETORYCZNYCH BADAŃ
GENOLOGICZNYCH

O KRYTYCE RETORYCZNEJ – UWAGI WSTĘPNE

Krytyka retoryczna w szerszym ujęciu określana jest jako podejście badawcze ukierunkowane na analizę i interpretację działań symbolicznych w środowisku komunikacyjnym. Wywodzi się z potrzeby orientacji w złożoności ludzkiego doświadczenia oraz z naturalnej skłonności człowieka do tworzenia symboli i kształtowania za ich pośrednictwem otoczenia (Burke 1945). Ta szeroka perspektywa ujawnia postawę badawczą, której korzenie sięgają początków teoretycznych refleksji nad retoryką. Dopiero jednak w XX wieku krytyka uzyskała tożsamość metodologiczną i została wyodrębniona jako autonomiczne podejście badawcze (Black 1978; Kuypers red. 2009). Zanim na trwałe wpisała się w metodologiczną infrastrukturę współczesnych badań humanistycznych, funkcjonowała jako naturalne narzędzie analitycznej recepcji tekstów. Wynikało to z dwoistej natury samej retoryki, która realizowała się równocześnie w dwóch wymiarach: *docens* oraz *utens*, czyli teorii i praktyki (Vickers 1988; Jasinski 2001).

Wariant *docens* retoryki odnosi się do refleksyjnego, teoretycznego wymiaru sztuki słowa. W tym ujęciu retoryka dostarcza narzędzi analitycznych do badania i rozpoznawania w tekstach kategorii wypracowanych w systemie retorycznym. Dzięki temu krytyk uzbrojony w aparat pojęciowy może eksplorować struktury tekstu, pytając o takie aspekty, jak skuteczność przekazu, kompozycja argumentacji, zasoby stylu czy właściwości performatywne przekazu. Kluczowym celem tej perspektywy jest pytanie o efektywność komunikatu zarówno w potencjalnym, jak i faktycznym oddziaływaniu na odbiorców. Retoryka w wariantcie *docens* umożliwia zatem pogłębioną analizę wypowiedzi jako elementu procesu komunikacyjnego.

Z kolei wariant *utens* to praktyczny wymiar retoryki, domena rzemieślnika słowa i stratega komunikacji, który koncentruje się na wykorzystaniu zasad i technik retorycznych do tworzenia przekazów. Obejmuje kreatywną stronę retoryki, która odnosi się do umiejętności budowania komunikatów spełniających określone cele i odpowiadających na konkretne potrzeby odbiorców i kontekstu. W tym sensie *utens* to przestrzeń zastosowania wiedzy teoretycznej w praktyce twórczej.

Istotne jest jednak to, że obie te perspektywy – *docens* i *utens* – pozostają nierozdzielnie związane. Retoryka jako sztuka zawiera w sobie komponent auto-refleksyjny, co oznacza, że zarówno w praktyce, jak i w teorii zawsze uwzględnia aspekt krytyczny. Krytycyzm wyrasta z samego pnia retoryki, ponieważ każde działanie komunikacyjne implikuje potrzebę oceny jego skuteczności, etyczności oraz potencjalnych konsekwencji. W wymiarze epistemologicznym retoryka stanowi fundament refleksji nad tym, jak symbole (wśród nich język) wpływają na relacje społeczne, budowanie wspólnot i kształtowanie opinii.

Poważną zmianą i naruszeniem homogeniczności *docens-utens* stało się otwarcie na nowe modele krytycyzmu, które bardzo szeroko rozwinęło inwencję badaczy, zachęcając ich do poszukiwań różnych soczewek interpretacyjnych. Wiek XX stał się okresem budowania zróżnicowanych metod w obrębie teorii retoryki. Punktem wyjścia do wyłaniania się specyficznych metod analizy był esej Herberta Wichelnsa *The Literary Criticism of Oratory* (1925), który ustrukturyzował procedury krytycznej refleksji retorycznej, osadzając je w ramach klasycznego systemu (Bendrat 2016). Renesans zainteresowania retoryką w XX wieku był ściśle związany z rozwojem tzw. Nowej Retoryki, którą współtworzyli Kenneth Burke (1945, 1950, 1966), Chaim Perelman i Lucie Olbrechts-Tyteca (1969), Wayne C. Booth (1961), Richard Weaver (1983), Lloyd Bitzer (1968), Edwin Black (1978) oraz Stephen Toulmin (1958). W dalszych dekadach kierunek ten został rozwinięty przez takich badaczy, jak Michael Leff, Thomas B. Farrell, Celeste Condit, Barbara Warnick, Raymie McKerrow czy Sonja K. Foss, którzy poszerzyli zasób narzędzi analizy o wątki etyczne, kulturowe, feministyczne i pragmatyczne.

Szczególnie istotny wkład w poszerzenie ram współczesnej krytyki retorycznej wniósł Kenneth Burke, który rozbudował aparat poznawczy retoryki, wprowadzając pojęcie symbolicznego nakłaniania (*symbolic inducement*). Zdefiniował retorykę jako proces wpływania na odbiorców poprzez symbole i znaki (1945). Według Burke’a retoryka nie dotyczy jedynie argumentowania

czy perswazji, ale obejmuje głęboką identyfikację między nadawcą a odbiorcą, opartą na wspólnych wartościach, przekonaniach i języku. Koncepcja **identyfikacji** stała się kategorią funkcjonalną dla retoryki, wypierając w tej roli klasyczne pojęcie perswazji.

Włączenie tych pojęć do krytyki retorycznej otworzyło pole do bardziej wielowymiarowych analiz procesów komunikacji, wykraczających poza tradycyjne elementy klasycznego systemu. Krytyka retoryczna włączyła do obiegu analitycznego również manewrowanie symbolami w szeroko rozumianej komunikacji, wzbudzanie emocji, badanie motywacji i tworzenie więzi społecznych. W ujęciu funkcjonalnym teoria i krytyka tworzą dynamiczną relację (teoriokrytyki), która służy jako narzędzie organizujące słownik analityczny oraz legitymizujące sam akt krytyczny (Wilson 2020).

Jednym z głównych celów krytyki retorycznej u jej zarania było ocenianie efektywności przekazu, czyli dociekanie, w jaki sposób komunikat spełnia założone funkcje perswazyjne oraz czy faktycznie oddziałuje na odbiorców (Black 1978). Śledzenie mechanizmów wpływu, które prowadzą do utrwalania bądź zmiany istniejących przekonań, jest szczególnie istotne w kontekście komunikacji publicznej, politycznej i medialnej, gdzie przekazy retoryczne służą do wzbudzania poparcia lub oporu¹. W tym sensie krytyka retoryczna może pełnić funkcję interwencyjną – nie tylko jako rezultat analizy tekstu, ale też jako akt intelektualnego sprzeciwu wobec znormalizowanych ram interpretacyjnych i schematów myślenia, które są utrwalane i współtworzone przez dominujące formy komunikacji.

Kolejnym zadaniem krytyki retorycznej jest analiza sposobów, w jakie przekazy odzwierciedlają i kształtują wzorce kulturowe oraz normy społeczne. Przekaz retoryczny niesie bowiem nie tylko jawne treści, ale również ukryte założenia, wartości i ideologie, które współtworzą jego głębsze znaczenie. Krytyka retoryczna tropi te elementy, odsłaniając obecne w komunikacie wzorce kulturowe i ich wpływ na formowanie społecznych przekonań i tożsamości (Charland 1987). Tego rodzaju analiza nie może obyć się bez świadomości lokalnego i ideowego osadzenia badacza – tzw. „zaangażowanego

¹ Mogą też służyć do demobilizacji oraz promowania obojętności czy też bierności politycznej, co klasycznie postrzegano jako cechę wyróżniającą reżimy autorytarne („rób, co chcesz, o ile nie mieszasz się w politykę”) – za tę odpowiedź dziękuję recenzującemu książkę prof. Bartoszowi Hordeckiemu.

intelektualisty” (Foucault 1980), którego działalność interpretacyjna uwikłana jest w konkretne warunki instytucjonalne i społeczne.

Współczesna krytyka retoryczna otwiera się przy tym na inne prądy badań nad dyskursem, takie jak krytyczna analiza dyskursu (KAD), analiza feministyczna, postkolonialna, queerowa czy ekokrytyczna (Fairclough 1995; van Dijk 2009; Wodak, Meyer red. 2001/2009). Dzieli z nimi przestrzeń badawczą, podejmując refleksję nad językiem jako narzędziem władzy, ideologii i społecznej zmiany, jednocześnie dysponując własnym, wypracowanym przez tradycję zbiorem narzędzi interpretacyjnych. Narzędzia te są współcześnie rozwijane w dialogu z innymi podejściami metodologicznymi (McKerrow 1989; Ono, Sloop 1992; Jasinski 2001).

1.1. WACHLARZ KRYTYK

Różnorodność metod w krytyce retorycznej sprawia, że samo podejście badawcze można określić jako otwarte, oferujące szeroki wachlarz narzędzi analitycznych. Podręczniki do krytyki retorycznej (Andrews 1983; Foss 2009; Kuypers 2005; Rybacki, Rybacki 1990; Campbell, Huxman, Burkholder 2014; Hart, Daughton, LaVally 2018) zawierają metody zarówno popularne, często praktykowane przez badaczy, jak i nowatorskie, wymagające odpowiedniego przepracowania i rozpoznania specyfiki wybranego narzędzia analitycznego. W literaturze anglojęzycznej wyróżnia się od kilkunastu do ponad dwudziestu typów krytyk retorycznych, zależnie od przyjętych kryteriów klasyfikacyjnych (Foss 2009; Kuypers 2005; por. Lichański 2011). Na tej liście znajdują się m.in.: krytyka klastrowa, pentadyczna, narracyjna, ideologiczna, feministyczna, postkolonialna, ekokrytyczna, wizualna, metaforyczna, dramatyczna, psychoanalityczna, socjolingwistyczna, queerowa czy afrocentryczna. Każda z nich opiera się na odmiennych założeniach teoretycznych i odpowiada na inne pytania dotyczące tekstu, kontekstu i odbiorcy. Bogactwo tych propozycji otwiera przestrzeń dla refleksji nad tym, z jakich perspektyw patrzymy na zjawiska retoryczne i jakich narzędzi używamy, by je przybliżyć naszemu rozumieniu. Wśród najczęściej przywoływanych metod, opisywanych w większości podręczników, znajdują się m.in.:

- ◆ krytyka metaforyczna, która koncentruje się na analizie metafor jako narzędzi kształtujących sposób postrzegania rzeczywistości w badanym artefakcie (Burkholder, Henry 2009),

- ◆ krytyka narracyjna, która koncentruje się na strukturze przyczynowo-skutkowej przekazu i odsłania mechanizmy wpływu opowieści na emocje i przekonania odbiorców (Fisher 1984; Rowland 2009),
- ◆ krytyka feministyczna, która umożliwia analizowanie kwestii płci i władzy w przekazach, bada, jak retoryka wspiera lub podważa stereotypy płciowe i przyczynia się do kształtowania społecznych ról kobiet i mężczyzn (Campbell 1989, Nudd, Whalen 2009: 257–284),
- ◆ krytyka ideologiczna, która skupia się na demaskowaniu ukrytych przekonań i ideologii, pozwala ujawnić, jakie wartości i założenia są zakodowane w przekazach, które pozornie mogą wydawać się neutralne (van Dijk 1998; McGee 1980),
- ◆ krytyka dramatyczna, umożliwiająca analizowanie komunikacji jako dramatu społecznego, w którym uczestnicy odgrywają określone role, a ich działania wynikają z napięć, konfliktów oraz potrzeby symbolicznego oczyszczenia; bada, jak retoryka kształtuje społeczne postrzeganie winy, odpowiedzialności i odkupienia (Burke 1941; Anderson, King, McClure 2009: 143–164),
- ◆ krytyka pentadyczna, która koncentruje się na analizie pięciu elementów retorycznej sytuacji: aktu, sceny, agenta, środka i celu. Pozwala odkryć, jakie elementy są akcentowane, a jakie pomijane przez autora komunikatu, tym samym odsłaniając ukryte strategie perswazyjne oraz sposoby definiowania rzeczywistości społecznej (Burke 1945; King 2009: 165–180),
- ◆ krytyka fantazmatyczna, która opiera się na teorii *symbolic convergence* Ernesta Bormanna i umożliwia badanie tego, jak grupy tworzą wspólne wyobrażenia i symbole (*fantasy themes*), które kształtują ich grupowe wartości i wizje świata (Bormann 1972, 1982; Szurek 2019).

Każda z wymienionych metod koncentruje się na innych aspektach analizowanych artefaktów, co składa się na obraz złożonej metodologicznie i wielowymiarowej dziedziny refleksji nad komunikacją. Różnorodność podejść w krytyce retorycznej sprawia, że łączy pola wspólne z innymi dyscyplinami humanistycznymi i społecznymi, które również badają teksty kultury, narracje, ideologie czy procesy komunikacyjne (Lichański 2011). Krytyka wchodzi bowiem w bliskie relacje z socjologią, medioznawstwem, językoznawstwem oraz literaturoznawstwem, co pozwala na znaczne poszerzenie jej możliwości analitycznych i interpretacyjnych.

Związki krytyki retorycznej z **literaturoznawstwem** sięgają momentu jej nowoczesnego odrodzenia w XX wieku². Manifest metodologiczny Wichelnsa (1925) stanowił próbę wytyczenia własnej ścieżki interpretacji mów publicznych, na wzór analizy dzieł literackich. Wichelns oddzielił badanie oratorstwa od estetyki literackiej, a jednocześnie wprowadził perspektywę systematycznej krytyki tekstów retorycznych – podobnie jak czynili to literaturoznawcy wobec dzieł literackich. Można więc powiedzieć, że nowoczesna krytyka retoryczna została zainspirowana metodologicznym profesjonalizmem rozwijającej się krytyki literackiej i przekształcona w narzędzie analizy retorycznych artefaktów w ich kontekście historycznym i społecznym. W odniesieniu do **socjologii** krytyka retoryczna, podobnie jak krytyczna analiza dyskursu, bada, w jaki sposób przekazy i strategie komunikacyjne kształtują oraz odzwierciedlają struktury, normy i role społeczne. Obie te metodologie służą do analizy tekstów, narracji i działań perswazyjnych, dostarczając narzędzi do zrozumienia, jak komunikacja wpływa na społeczeństwo i jest przez nie kształtowana. Bliskie relacje z **medioznawstwem** umożliwiają krytykom retorycznym analizowanie wpływu różnych typów mediów na sposób konstruowania i przekazywania treści, badanie kontekstu technologicznego, w którym funkcjonują komunikaty. Z kolei badając język jako formę działania symbolicznego, krytyka dzieli z **językoznawstwem** i komunikologią wiele wspólnych obszarów, takich jak pragmatyka, analiza dyskursu, teoria aktów mowy czy właśnie genologia, która pozwala uchwycić regularności komunikacyjne utrwalone w formach gatunkowych.

Foss, dla której krytyka retoryczna jest podstawową i jedyną – jak wyznaje – metodą badań w jej akademickiej karierze, wskazuje (2006) szczególne korzyści dla badacza, który obiera taką właśnie perspektywę oglądu artefaktów kultury. Postrzega proces krytyki retorycznej jako analogiczny do procesu sprawczości. Działanie (*agency*) definiuje jako „zdolność do sprawowania pewnej kontroli nad relacjami społecznymi, w które jest się uwikła-

² Pierwotnym źródłem tej bliskości, co oczywiste, jest dzieło superdyscyplinarne Arystotelesa, który jako pierwszy systematycznie oddzielił *retorykę* i *poetykę*, przyznając obu tym sztukom wspólne podstawy w technikach dyskursywnych. Zarówno *Retoryka*, jak i *Poetyka* Arystotelesa stanowią przejaw jego szerszego zainteresowania formami wyrażania ludzkiego doświadczenia poprzez język – czy to w kontekście społecznego działania człowieka w świecie, czy też w formie mimetycznej reprezentacji tegoż świata. Arystoteles wyraził intuicję pokrewieństwa między tworzeniem a przekonywaniem, między estetyką a pragmatyką słowa.

nym” lub – bardziej retorycznie – „zdolność do wywierania wpływu poprzez symboliczne działanie” (2006: 375–376). Jest więc krytyk retoryczny tym, który uczestniczy w procesach twórczych, modelując myślenie o nich i ich społeczny odbiór. Proces ten, jeśli spojrzeć nań z perspektywy metodologicznej, składa się z trzech podstawowych etapów:

- ◆ **Pierwszy** krok w krytyce retorycznej to wybór artefaktu do analizy – decyzja ta jest wyrazem sprawczości. Wybór nie jest przypadkowy, lecz wynika z indywidualnej uwagi i decyzji krytyka. Podkreśla, że rzeczywistość nie jest obiektywnie dana, lecz konstruowana przez selekcję – to, na co zwracamy uwagę, kształtuje naszą percepcję świata. Nie można analizować wszystkiego – dlatego selekcja jest pierwszym aktem sprawczości.
- ◆ **Drugi** etap to interpretacja artefaktu, który odzwierciedla sposób, w jaki ludzie nadają znaczenie rzeczywistości. Interpretacja nie jest zdeterminowana przez sam obiekt, lecz zależy od perspektywy krytyka i narzędzi analizy. Krytycy mają nieskończone możliwości interpretacyjne, ale często ograniczają się do „skryptowych” interpretacji, twierdzi Foss (2006: 377), które są przewidywalne i konwencjonalne. Innowacyjne interpretacje mają większą wartość poznawczą, ponieważ poszerzają możliwości myślenia i działania.
- ◆ **Trzeci** etap to publikowanie wyników krytyki i interakcja z innymi badaczami. Krytyk retoryczny wpływa na debatę publiczną, ale jednocześnie sam podlega ocenie innych. Nie każdy musi podzielać naszą interpretację, ale każda interpretacja wnosi coś do szerszej sieci znaczeń. Krytyka retoryczna jest jak szwedzki stół – nie trzeba usuwać potraw, których nie lubimy, wystarczy wybrać te, które nam odpowiadają (Foss 2006: 375–379). To prowadzi do konstatacji, że krytyka retoryczna jest nie tylko techniką analityczną, ale też aktywnym procesem budowania świata poprzez selekcję, interpretację i interakcję.

1.2. AKTY I ARTEFAKTY W KRYTYCE RETORYCZNEJ

Podstawowymi obiektami badań w krytyce retorycznej są akty i artefakty. Jak należy postrzegać wskazane pojęcia w obszarze dociekań krytycznych? Otóż **akt retoryczny** może być rozumiany **szeroko**, jako każda forma komunikacji i interpretacji, przy założeniu, że komunikujemy się w sposób celowy,

niezależnie od tego, czy uświadamiamy sobie nasze intencje³. W węższym rozumieniu **akt retoryczny** jest definiowany jako

świadome, celowe i dopracowane działanie komunikacyjne, mające na celu przezwyciężenie wyzwań w określonej sytuacji poprzez skierowanie przekazu do konkretnego audytorium w związku z danym zagadnieniem, w celu osiągnięcia zamierzonego efektu. Taki akt tworzy komunikat, którego kształt i forma, początek i koniec są nadane przez jednego lub więcej autorów mających określone cele wobec odbiorców (Campbell, Huxman, Burkholder 2014: 8–9)⁴.

Podkreśla się tu, że akt retoryczny nie jest przypadkowy, lecz celowo skonstruowany przez podmioty komunikujące się, ma określoną formę, strukturę, początek i zakończenie nadane przez twórcę, powstaje w odpowiedzi na określone wyzwania komunikacyjne, a jego kształt i cel są związane z odbiorcami, do których jest skierowany. Jego istotą jest próba wpłynięcia na odbiorców, czy to przez przekonanie ich do określonego stanowiska, czy to skłonienie do działania, czy też wywołanie zmiany ich postrzegania danego zagadnienia. Co istotne, retoryka obejmuje zarówno efekty perswazyjne zamierzone, jak i niezamierzone, które również wpływają na odbiór komunikatu i jego interpretację.

Termin **artefakt** w ramach krytyki retorycznej (Foss 2009) odnosi się do obiektu poddanego analizie. W odróżnieniu od potocznego rozumienia artefaktu jako fizycznego przedmiotu o wartości historycznej lub archeologicznej, w retoryce termin ten obejmuje produkty komunikacyjne o charakterze symbolicznym, które mogą być analizowane pod kątem ich retorycznego znaczenia.

³ Szerokie ujęcie aktu retorycznego koresponduje z kategorią aktu mowy w ujęciu Johna L. Austina (1962) i Johna Searle'a (1969). Każdy akt mowy może stać się retoryczny, jeśli zostanie zinterpretowany jako komunikacyjny akt wpływu, niezależnie od intencji nadawcy. Akty mowy są jednostkowymi działaniami językowymi. Natomiast akty retoryczne w szerokim rozumieniu są częścią społecznej dynamiki komunikacji – ich znaczenie nie wynika tylko z tego, co zostało powiedziane, ale też z tego, jak odbiorcy to interpretują i jakie wywołuje to skutki. Akt retoryczny to każde działanie komunikacyjne, które wpływa na odbiorców – może być zarówno celowe, jak i niezamierzone, zarówno werbalne, jak i niewerbalne. Akt retoryczny obejmuje akt mowy, ale może też obejmować inne formy oddziaływania, np. gesty, obrazy, dźwięki czy kontekst społeczny, który nadaje komunikacji dodatkowe znaczenie. W ten sposób różnica między nimi nie jest już tylko kwestią celowości, ale także zakresu i wpływu komunikacji w społeczeństwie.

⁴ Wszystkie tłumaczenia, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autorki.

Artefakt w tym ujęciu nie ogranicza się tylko do tekstów, takich jak przemówienia publiczne, ale może obejmować także obiekty wizualne, cyfrowe, performatywne oraz przestrzenne. W zakres przedmiotów krytyki retorycznej mogą wchodzić:

- ◆ teksty pisane (manifesty polityczne, eseje, artykuły prasowe),
- ◆ komunikaty wizualne (plakaty, reklamy, dzieła sztuki),
- ◆ multimedia (filmy, wideoklipy, seriale, animacje),
- ◆ komunikacja cyfrowa (posty w mediach społecznościowych, tweety, podcasty),
- ◆ obiekty architektoniczne i przestrzenie miejskie (budynki jako retoryczne komunikaty).

Co sprawia, że dany komunikat można uznać za artefakt retoryczny? Kluczowym kryterium jest jego funkcja – artefakt to obiekt komunikujący znaczenia w określonym kontekście społecznym i kulturowym, nośnik perswazji, argumentacji i wszelkich impulsów wpływu.

Jak należy rozumieć rozróżnienie między artefaktem a aktem retorycznym w obszarze krytycznej refleksji? Pojęcie **aktu retorycznego** (w węższym znaczeniu) jest rozumiane jako podstawowa jednostka komunikacyjna, której działanie: (1) jest celowe – nadawca ma zamiar wpłynąć na odbiorcę, (2) zawiera elementy perswazji – choć mogą to być zarówno jawna argumentacja, jak i subtelne strategie wpływu, (3) odbywa się w określonym kontekście – nie istnieje w próżni, lecz w sytuacji retorycznej.

Chcąc uczynić to rozróżnienie bardziej czytelnym, przywołam koncepcję Lloyda Bitzera (1968), który wprowadził termin **sytuacji retorycznej** (*rhetorical situation*). W jego ujęciu akt retoryczny jest odpowiedzią na sytuację, która wymaga perswazyjnego działania – np. przemówienie polityczne w reakcji na kryzys społeczny, reklama odpowiadająca na potrzeby rynku czy komentarz medialny jako interpretacja aktualnych wydarzeń. Aktami retorycznymi są zatem przemówienie polityka, post w mediach społecznościowych, wizualna kampania reklamowa, wypowiedzi w dyskusji, ale też i dyskusja jako taka (zapośredniczona lub niezapoeśredniczona medialnie) – wszystko zależy od perspektywy badawczej⁵.

⁵ Warto zauważyć, że przedstawiona koncepcja ujmuje aktywność retoryczną przede wszystkim jako działanie reaktywne, podporządkowane wymogom sytuacji. Tymczasem działania retoryczne mogą być podejmowane także z inicjatywy samego podmiotu, który nie tylko reaguje na sytuację retoryczną, lecz sam ją konstytuuje, dążąc do przekształcenia

Zasadne będzie więc pytanie, czy każdy akt retoryczny jest artefaktem retorycznym? Artefakt jest raczej tym, co pozostaje po akcie – to materialny lub symboliczny ślad komunikacji, który można poddać analizie. Weźmy przykład: odpowiedź na pytanie jako akt retoryczny. Załóżmy, że polityk bierze udział w debacie i odpowiada na pytanie dziennikarza – wówczas sam akt odpowiedzi to akt retoryczny, ponieważ jest komunikacyjną interakcją mającą określony cel. Natomiast nagranie lub transkrypcja tej odpowiedzi to artefakt retoryczny, który można poddać krytycznej analizie. Jeśli akt komunikacyjny nie pozostawi po sobie żadnego trwałego śladu, nie mówimy o nim jako o artefakcie. Natomiast jeśli zostaje zarejestrowany (np. zapisany, nagrany, cytowany), może stać się artefaktem retorycznym. Nie każdy akt retoryczny jest więc artefaktem retorycznym, ale każdy artefakt retoryczny pochodzi z aktu retorycznego i może być jego materialnym zapisem.

Z uwagi na to, że przedmiotem zainteresowania badawczego (a krytycznego w szczególności) w tej pracy są w pierwszym rzędzie gatunki i ich usytuowanie komunikacyjne, termin „artefakt” należy odnieść do tego właśnie środowiska. Odpowiedni fragment znajdziemy w pracy Claya Spinuzziego (2003b) poświęconej badaniu gatunków w działaniu instytucjonalnym. Autor przytacza definicję Michaela Cole’a (1996: 117), którą za nim zacytujemy:

Artefakt jest aspektem materialnego świata, który został zmodyfikowany w toku jego włączenia w działalność ukierunkowaną na cel. Dzięki zmianom, jakie zachodzą w procesie jego tworzenia i użytkowania, artefakty są jednocześnie idealne (konceptualne) i materialne. Są idealne, ponieważ ich materialna forma została ukształtowana przez wcześniejsze interakcje, których były częścią i które nadal pośredniczą w teraźniejszej działalności użytkowników.

rzeczywistości. Tę słabość ujęcia Bitzera podkreślił już Richard E. Vatz, wskazując, że to retor nadaje zdarzeniom rangę i znaczenie, a sytuacja retoryczna nie jest dana obiektywnie, lecz konstytuowana przez selekcję i interpretację mówcy (Vatz 1973, 2009). Z kolei Scott Consigny argumentował, że ujęcie Bitzera i Vatza należy uzupełnić: sytuacja stwarza ramy i ograniczenia, ale to retor, dzięki swej *art of topics*, kształtuje problem i wyznacza kierunki rozwiązania, co oznacza, że akt retoryczny jest zarówno odpowiedzią, jak i twórczą interwencją (Consigny 1974). *Art of topics* wskazuje bardziej precyzyjnie, że chodzi o narzędzie organizowania dyskursu: topiki są miejscami, z których można zacząć rozumowanie i prowadzić argumentację. Można powiedzieć, że Consigny „odzyskuje” topikę jako centrum sprawczości retora – coś, co pozwala mu być jednocześnie elastycznym i ograniczonym przez sytuację. Była to próba rozwiązania sporu między Bitzerem (deterministą sytuacyjnym) a Vatzem (subiektywistą).

Co wynika z tej definicji? Przede wszystkim to, że artefakt jest oczywiście obiektem materialnym, ale też nośnikiem określonych działań, znaczeń i sposobów użytkowania. W tym miejscu warto rozszerzyć wcześniejsze rozróżnienie między aktem a artefaktem o dodatkową kategorię: **artefakt jako narzędzie działania**, rozumiany zgodnie z teorią działalności. O ile w prezentowanym wcześniejszym ujęciu artefakt był utrwalonym śladem aktu retorycznego, o tyle w ujęciu Spinuzziego i Cole’a artefakt może być również **strukturą konceptualną**, służącą do organizowania praktyki komunikacyjnej. Gatunek jest właśnie przykładem artefaktu, który – choć sam nie jest materialnym zapisem aktu – pełni funkcję utrwalonego sposobu działania, narzędzia kulturowego przekazywanego i odtwarzanego w praktykach społecznych. Z tej perspektywy nie tyle akt „staje się” artefaktem, ile **gatunek jako artefakt współorganizuje akt**. Mamy zatem trzy poziomy zależności w procesach komunikacji (akt retoryczny, artefakt retoryczny i artefakt narzędziowy) i dwie koncepcje artefaktu: klasyczną (krytyczno-retoryczną) i działalnościową (gatunkową) – artefakt jako narzędzie działania umożliwiające zaistnienie aktu. Aby uporządkować zróżnicowane rozumienia terminów „akt” i „artefakt” w kontekście retorycznej krytyki i teorii działalności, poniżej przedstawiam ich zestawienie.

TABELA 1. Poziomy zależności między aktem i artefaktem (oprac. własne)

Kategorie	Akt retoryczny	Artefakt retoryczny (klasyczne ujęcie)	Artefakt narzędziowy (teoria działalności)
Charakter	działanie komunikacyjne	utrwalony ślad aktu	narzędzie działania
Trwałość	może być jednorazowy i nietrwały	jest relatywnie trwały	stabilizujący, ale ewoluujący
Forma	działanie w czasie	działanie utrwalone w zapisie	schemat działania, koncept komunikacyjny
Funkcja w badaniu	obiekt pierwotny	materiał do analizy	struktura organizująca akty komunikacyjne
Przykład	orędzie prezydenta	zapis orędzia prezydenta	gatunek, np. jako prototyp orędzia
Źródło (teoria)	krytyka retoryczna (Bitzer, Campbell, Huxman, Burkholder)	krytyka retoryczna (Foss)	teoria działalności (Cole), retoryczne studia nad gatunkiem (Spinuzzi)

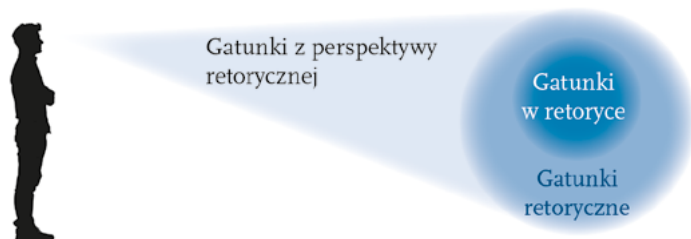
Spinuzzi przyjmuje, że artefakty są zarówno materialne, jak i konceptualne – są produktem i nośnikiem działalności społecznej. Artefakty stabilizują i regulują działalność, lecz jednocześnie ewoluują – ich użycie zmienia się w wyniku historycznych przemian i praktyk użytkowników. Badanie artefaktów jako narzędzi powinno obejmować ich rzeczywiste użycie w praktykach komunikacyjnych, a nie jedynie analizę ich struktury czy projektowanych funkcji. Podobnie jak obiekty, narzędzia nie są społecznie neutralne. „Posługiwanie się” narzędziem to coś więcej niż samo jego trzymanie. „Narzędzie samo w sobie zawiera społecznie rozwinięty sposób działania: ręka operująca narzędziem jest podporządkowana jego funkcji, ponieważ system operacji jest «zapisany» w nim samym” (Leontiew 1981: 216–217). Narzędzie wciela w siebie reguły społeczne, a osoba, która go używa, stopniowo przyswaja te reguły, rozwijając własne kompetencje i sposoby działania⁶. Badanie gatunków w krytyce retorycznej nie może ograniczać się jedynie do ich materialnej manifestacji, lecz powinno uwzględniać proces ich tworzenia, użytkowania i interpretacji w ramach systemów działalności, w których funkcjonują.

⁶ Na marginesie warto zauważyć, że przedstawiona tutaj refleksja – zgodnie z interpretacją Spinuzziego – zawiera echa Heideggerowskiej koncepcji *narzędziowości*: rozumienie narzędzi jako czegoś więcej niż tylko rzeczy materialnej – jako obecnego bytu, którego sens i funkcja ujawniają się dopiero w użyciu. W intuicji Heideggera narzędzie nie funkcjonuje jako neutralny przedmiot, lecz jako „poręczność” (*Zuhandigkeit*), w której ujawnia się struktura sytuacji i relacja podmiotu wobec świata. Tego typu analityczne przesunięcie umożliwia uchwycenie bardziej dynamicznej i sytuacyjnej natury artefaktów – odpowiadającej zarówno za ich konstytutywną rolę, jak i za sposób, w jaki użytkownicy internalizują wzory czynności – co odpowiada ujęciu Spinuzziego (por. Baran 2004: 58).

2 ROZDZIAŁ

KRYTYKA GATUNKOWA

Jednym z pierwszych uczonych, którzy opracowali retoryczne podejście do gatunku, był Arystoteles. Jego wpływ w dziedzinie retoryki i krytyki gatunkowej jest nie do przecenienia. W *Retoryce* Arystoteles zaproponował klasyfikację wymowy, która definiowała istotę poszczególnych typów mów, ale także stworzyła ramy dla analizy gatunków w kontekście ich celów i funkcji społecznych. Dzięki tej systematyzacji zrozumienie gatunku jako odrębnego typu wypowiedzi nabrało uniwersalnej wartości dla analiz retorycznych. Od Arystotelesa wypada więc zacząć przegląd stanowisk w krytyce gatunkowej. Aby jednak uchwycić złożoność i historyczną zmienność tej tradycji (Simons 1990) – oraz sprostać różnorodności współczesnych podejść – proponuję na wstępie wyodrębnić trzy ramowe pola refleksji. To rozróżnienie pozwoli tymczasowo uporządkować ewolucyjny charakter krytyki retorycznej: od klasycznego jądra dyscyplinarnego ku nowym, postdyscyplinarnym ujęciom. Pola te określimy w sposób, który nada im topiczne właściwości: (1) gatunki w retoryce, (2) gatunki retoryczne, (3) gatunki z **perspektywy** retorycznej.

RYS. 1. Gatunki w retoryce, gatunki retoryczne i gatunki z perspektywy retorycznej (oprac. własne)

Schemat na rysunku 1 ukazuje *umiejscowienie* obserwacji działań krytyczno-retorycznych, a poniżej przedstawiam krótkie uzasadnienie zaproponowanego podziału.

Ad. 1. Gatunki w retoryce – odwołanie do klasycznych fundamentów

Pierwsza kategoria, *gatunki w retoryce*, odnosi się do historycznych podstaw retoryki jako sztuki wymowy. To nawiązanie do klasycznego podziału *genera dicendi* (mowy sądowe, doradcze i epideiktyczne) wprowadzonego przez Arystotelesa i rozwiniętego przez Cicerona oraz Kwintyliana. Ta perspektywa stanowi punkt wyjścia i prapole dla dalszych rozważań, wskazując na fundamentalny związek retoryki z określonymi sytuacjami komunikacyjnymi. Podział ten, choć historycznie zakorzeniony, nie jest wyłącznie anachroniczny. Służy jako przypomnienie, że istnieją kanoniczne formy retoryki, które stały się podstawą dla dalszego rozwoju teorii gatunków.

Ad. 2. Gatunki retoryczne – funkcja ponad formą

Drugi poziom, *gatunki retoryczne*, podkreśla, że to przede wszystkim funkcja, a nie osadzenie w tradycji typów dyskursów publicznych stanowi główne kryterium retoryczności. W przeciwieństwie do *gatunków w retoryce*, które odwołują się do klasycznych form, *gatunki retoryczne* obejmują zarówno tradycyjne, jak i współczesne praktyki komunikacyjne. Kluczowym elementem tej kategorii jest uwzględnienie, że gatunki mogą zmieniać swoją formę w zależności od kultury, medium czy czasu, ale ich funkcja generowania wpływu pozostaje niezmienna. Jak zauważa Miller (1984), gatunki są typowymi formami działania społecznego – ich retoryczność polega na zdolności do rozpoznawania potrzeby reagowania na powtarzające się sytuacje. W tym obszarze znajdują się gatunki, które spełniają funkcję perswazyjną, ale wykraczają poza pierwotną „genologię” arystoteliańską (Kennedy 1994). Zasadniczo więc mówiąc o *gatunkach retorycznych*, poszerzam tylko zbiór gatunków o te, które nie mieściły się w świecie Arystotelesa, bo ich wówczas nie uprawiano z wiadomych racji, np. gatunki medialne. Weźmy choćby komentarz prasowy, który jest wypowiedzią argumentacyjną na styku trzech dyskursów klasycznie uformowanych (osądza, co było, analizuje, co jest, przewiduje/radzi, co będzie/powinno być). Reklama – również gatunek medialny – realizuje funkcje właściwe komunikatom retorycznym (Lewiński 2008). Podobnie gatunki polityczne, takie jak ulotka wyborcza, wiec, slogan (Fras 2005), można uznać za artefakty o względnie spójnej tożsamości teleologicznej. Jeśli przyjąć inną linię podziału – ze względu na środowisko, w jakim gatunki funkcjonują –

wszystkie tu wymienione znalazłyby się w zbiorze „gatunki medialne” (Fras 2013; Sobczak 2006, 2018). Współczesna komunikacja publiczna nie może już nie być medialna. Tak więc to właśnie w tym ekosystemie gatunkowym zanurzone są dzisiejsze praktyki retoryczne.

Ad. 3. Gatunki z perspektywy retorycznej – funkcja przypisywana przez badacza

Najszerzy poziom analizy, *gatunki z perspektywy retorycznej*, wprowadza krytyka jako kluczowego uczestnika procesu przypisywania retoryczności. W tej perspektywie badacz, korzystając z narzędzi retoryki, analizuje różnorodne praktyki komunikacyjne, odkrywając w nich funkcję retoryczną na podstawie ich potencjalnego wpływu na odbiorcę. Przypisanie funkcji retorycznej nie musi wynikać z pierwotnego zamiaru twórcy przekazu, lecz z perspektywy krytyka, który bada retoryczny potencjał gatunku. W ten sposób krytyka retoryczna rozszerza pole badania, obejmując formy komunikacji, które na pierwszy rzut oka mogą nie wydawać się retoryczne, takie jak raporty techniczne, instrukcje obsługi czy dzieła sztuki.

* * *

Podział ten pozwala zrozumieć, dlaczego tak różne formy, jak mem, klasyczne przemówienie czy przestrzeń muzealna mogą być analizowane w ramach perspektywy retorycznej. O ile **gatunki w retoryce** opierają się na tradycyjnych klasyfikacjach, o tyle **gatunki retoryczne** rozszerzają ich pole poprzez uwzględnienie współczesnych form komunikacji perswazyjnej. **Gatunki z perspektywy retorycznej** otwierają natomiast możliwość badania każdej formy komunikacyjnej pod kątem jej retorycznego potencjału, niezależnie od pierwotnej (deklarowanej) funkcji.

2.1. GATUNKI W RETORYCE, CZYLI KLASYFIKACJA

Wyodrębniony obszar „gatunki w retoryce” odnosi się do klasycznego jej rozumienia jako odrębnej teorii i dyscypliny, która, podobnie jak literatura, malarstwo czy muzyka, wykształciła swoje specyficzne formy wyrazu podzielone przez Arystotelesa (*Retoryka*, ks. 1) na rodzaje wymowy (*genera dicendi*): deliberatywny, epideiktyczny i sądowy. Każdy z tych gatunków jest jasno

zdefiniowany przez funkcję perswazyjną oraz specyficzne zależności strukturalne, określające, jak powinny być prezentowane argumenty, aby osiągnąć zamierzone cele. Gatunki te pełnią odmienne role w dyskursie publicznym. Tabela 2 przedstawia główne kategorie, wedle których poszczególne rodzaje wymowy były charakteryzowane. Są to: audytorium (do którego mowa jest kierowana), czas (którego dotyczy istota mowy), przedmiot (czyli podstawowe wartości, do których mowa się odnosi), cel (który mowa realizuje), metody przekonywania, toposy (które stanowią bazowe przesłanki argumentacji) (Meyer, Carrilho, Timmermans 2010: 55).

TABELA 2. Rodzaje wymowy w koncepcji Arystotelesa (Meyer, Carrilho, Timmermans 2010: 55)

Mowa	Audytorium	Czas	Przedmiot	Cel	Metody	Toposy
Sądownicza	sędzia [osądzanie]	przeszły	sprawiedliwy/ niesprawiedliwy [etyka]	oskarżenie/ obrona	entymemat	prawdziwy/ nieprawdziwy [skończoność]
Doradcza	zgromadzenie [decyzja]	przyszły	przydatny/ szkodliwy [polityka]	perswazja/ odradzanie	przykład	możliwy/ niemożliwy [możliwość]
Popisowa	publiczność [ocena]	teraźniejszy	szlachetny/ nikczemny piękny/brzydki [estetyka]	pochwała/ cenzura	amplifikacja	bardziej/ mniej [ilość]

Mowa sądowa (*genus iudiciale*, **rodzaj sądowy**) odnosi się do przeszłości, a jej głównym celem jest rozstrzygnięcie kwestii winy lub niewinności. Audytorium stanowią sędziowie, a przedmiotem mowy są minione wydarzenia, które należy osądzić. Mowa sądowa wykorzystuje argumentację logiczną i dowody, aby przekonać słuchaczy o słuszności wyroku. Toposy w tego rodzaju mowie dotyczą związków przyczynowo-skutkowych oraz zasad sprawiedliwości – retor odwołuje się do argumentów dotyczących charakteru sprawcy, motywacji oraz okoliczności, które mogły mieć wpływ na popełnienie czynu. Retoryka sądowa praktykowana była w ateńskich sądach (dikasteriach), gdzie obywatele pełniący funkcję sędziów-ławników osądzali przeszłe wydarzenia. Modelowym przykładem może być słynna mowa Lizjasza *O zabójstwie Eratostenesa* (Lizjasz 1998; Arystoteles 2007; Kennedy 1997, 1999; Timmerman, Schiappa 2010).

Mowa doradcza (*genus deliberativum*, rodzaj polityczny) dotyczy przyszłości i jest wykorzystywana w kontekście podejmowania decyzji politycznych. Audytorium to najczęściej obywatele lub przedstawiciele władz, a celem mowy jest przekonanie ich do wyboru korzystnego rozwiązania w kontekście dobra publicznego. Przedmiotem są sprawy, które wpłyną na przyszłość społeczeństwa, dotyczące zagadnień politycznych, prawnych, ekonomicznych czy innych znajdujących się w domenie publicznego sporu. W mowie doradczej retor korzysta z toposów takich jak użyteczność i dobro wspólne oraz możliwości przewidywania skutków działań, odwołując się do tego, co przyniesie największe korzyści społeczeństwu. W kontekście demokracji ateńskiej retoryka deliberatywna była używana podczas zgromadzeń ludowych (*ekklesia*), gdzie obywatele debatowali nad przyszłością *polis*, podejmując decyzje polityczne i militarne. Modelowym przykładem są mowy Demostenesa, który nawoływał do mobilizacji przeciwko Filipowi Macedońskiemu (Demostenes 1991; Arystoteles 2007; Kennedy 1997, 1999; Timmerman, Schiappa 2010).

Mowa popisowa (*genus demonstrativum*, rodzaj celebracyjny) koncentruje się na teraźniejszości i służy celebracji lub ocenie wartości danej osoby, grupy lub idei. Audytorium to zazwyczaj publiczność uczestnicząca w ceremonii, takiej jak pogrzeb, święto narodowe czy uczczenie jakiegoś osiągnięcia. Mowa ta służy wyrażeniu pochwały (*epainos*) lub nagany (*psogos*), a jej przedmiotem są wartości i cnoty, które mają zostać utrwalone w pamięci zbiorowej lub publicznie potępione. Mowa popisowa stosuje toposy związane z moralnością, cnotą oraz honorowaniem tradycji i wartości, które są ważne dla danej społeczności. W tej formie mowy retor wzmacnia więzi społeczne poprzez odniesienia do wspólnych wartości i ideałów, takich jak odwaga, sprawiedliwość czy mądrość. Retoryka epideiktyczna była stosowana w demokracji ateńskiej podczas publicznych ceremonii, takich jak państwowe pogrzeby poległych żołnierzy, podczas których oratorzy wygłaszali pochwały na cześć bohaterów i cnót obywatelskich. Modelowym przykładem jest słynna mowa pogrzebowa Peryklesa (Tukidydes 2003; Arystoteles 2007; Kennedy 1997, 1999; Timmerman, Schiappa 2010).

Wprowadzenie klasycznego podziału gatunków w retoryce odzwierciedla jej istotę jako dyscypliny doskonale przystosowanej do porządkowania publicznych dyskursów. Klasyfikacja Arystotelesa nadaje strukturalne ramy retoryce, umożliwiając krytyczną analizę perswazyjnych celów oraz strategii komunikacyjnych dostosowanych do konkretnego kontekstu. Sam Arystoteles rozumiał ograniczenia swojego podziału. W *Retoryce* (1.2, 1355b27nn.)

zauważył, że „każda z pozostałych sztuk jest pouczająca i przekonująca (*didaskalike kai peistike*) na swój temat”, co oznacza, że nie każdy akt perswazji należy do retoryki *sensu stricto*. Dyscypliny techniczne, takie jak medycyna czy geometria, również używają perswazji, ale nie kwalifikują się jako retoryczne w klasycznym rozumieniu.

Eugene Garver (2009) postrzega podział Arystotelesa jako filozoficzny model racjonalności retorycznej, który pozwala zrozumieć, jak argumentacja prowadzi do osądu. Każdy z rodzajów (deliberatywny, sądowy, epideiktyczny) wskazuje na inny sposób formułowania i uzasadniania decyzji – politycznej, prawnej lub aksjologicznej. Retoryka, która rzeczywiście mieści się w ramach któregoś z tych trzech rodzajów, reprezentuje, według Garvera, najwyższy poziom racjonalnej obywatelskości. Przyporządkowanie wypowiedzi do klasycznego typu wymaga bowiem spełnienia warunków nie tylko formalnych (np. odniesienia do przeszłości lub przyszłości), lecz także teleologicznych: mowa musi zmierzać ku dobrze uzasadnionemu osądowi, a nie wyłącznie ku wywołaniu reakcji.

Garver zauważa jednocześnie, że większość współczesnych wystąpień retorycznych nie mieści się w tej klasyfikacji, co rodzi poważne konsekwencje dla jakości debaty publicznej (Kampka 2014). Retoryka, która przekracza te granice, staje się według niego wyłącznie strategią wpływu, pozbawioną związku z racjonalną deliberacją. Klasyczny podział Arystotelesa należy więc czytać, zdaniem Garvera, jako **normatywny i aspiracyjny** – pokazuje, czym retoryka może i powinna być w sensie politycznym i filozoficznym (Garver 2009: 18).

Ramy klasycznego modelu genologicznego były przedmiotem oceny badaczy noworetorycznych. Edwin Black w swojej przełomowej książce *Rhetorical Criticism: A Study in Method* (1965/1978) zwrócił uwagę na ograniczenia tego podziału. Klasyfikacja Arystotelesa nie obejmuje jego zdaniem wielu współczesnych praktyk retorycznych, w których odbiorcy angażują się nie tylko poprzez racjonalne osądy, ale także przez wiarę, tożsamość, przekonania czy emocje. Black wskazywał, że sztywne przypisywanie tekstów do jednej z trzech kategorii ogranicza analizę, bo pomija społeczno-ideologiczne funkcje dyskursu. Zamiast tego proponował szersze spojrzenie, w którym retoryka obejmuje różnorodne strategie tworzenia znaczeń i wartości. Jednym z przykładów, który wskazywał, był tzw. dyskurs exhortacyjny – apelujący nie tyle do rozumu, co do emocji, moralnych przekonań i zbiorowej tożsamości. W dalszych pracach, zwłaszcza w eseju *The Second Persona* (1970), rozwijał tę perspektywę, wprowadzając pojęcie „drugiej osoby” – odbiorcy konstruowa-

nego przez tekst. Z tej perspektywy teksty retoryczne nie tylko przekonują do czegoś, ale też projektują określony światopogląd oraz tożsamość adresata, z którym czytelnik mógłby się identyfikować.

W ramach szerszego namysłu nad współczesnym dyskursem retorycznym Black wskazał na argumentację jako szczególny rodzaj wypowiedzi, który zajmuje centralne miejsce na hipotetycznej skali retorycznych form. Argumentacja, jego zdaniem, to nie tylko proces logicznego rozumowania, lecz przede wszystkim względnie racjonalny typ dyskursu, który operuje w warunkach konfliktu i kontrowersji. Cechuje się strukturą otwartą na opozycje: zakłada obecność sprzecznych stanowisk, przewiduje kontrargumenty i dąży do uzasadnionej zgody.

Choć Black nie stworzył systematycznej teorii gatunków retorycznych ani zamkniętej klasyfikacji, jego podejście zapoczątkowało nową orientację w badaniach – krytykę retoryczną uwzględniającą ideologię, wartości i społeczne funkcje wypowiedzi. Pokazał, że skuteczna analiza retoryczna nie może ograniczać się jedynie do klasycznych kategorii formy i celu, lecz musi uwzględniać także implikacje etyczne i polityczne, które teksty niosą poprzez sposób, w jaki konstruują rzeczywistość i odbiorcę.

2.2. GATUNKI RETORYCZNE

Inspiracją dla rozwoju krytyki gatunkowej były prace Michaiła Bachtina (1986) i Lloyda Bitzera (1968), których teorie stanowią fundament koncepcyjny tej metodologii. Bachtin, analizując dialogiczność i formy mowy, wskazywał na gatunki jako zjawiska o charakterze społecznym, podkreślając ich rolę w interakcji międzyludzkiej oraz w strukturze komunikacji. Jego idee pomogły w zrozumieniu gatunków jako dynamicznych i społecznie uwarunkowanych form. Dostarczył podstawowych intuicji teoretycznych do analizy relacji między gatunkami, wprowadzając rozróżnienie na gatunki pierwotne i wtórne. W swojej pracy *Problemy gatunków mowy* (polskie wydanie 1986) wyjaśnia, że gatunki pierwotne to formy komunikacji codziennej, takie jak rozmowa, które są bezpośrednio zakorzenione w praktykach społecznych. Gatunki wtórne, takie jak powieść czy traktat naukowy, są bardziej złożone i rozwinięte i często obejmują przekształcone elementy gatunków pierwotnych (Bachtin 1986).

Relacje między gatunkami pierwotnymi a wtórnymi odzwierciedlają proces historycznego i kulturowego rozwoju praktyk komunikacyjnych. Gatunki

wtórne wchłaniają i adaptują elementy pierwotnych form komunikacji, wnosząc je do bardziej złożonych systemów znaczeń. Jak podkreśla Bachtin, wtórne gatunki mowy „rodzą się w warunkach skomplikowanego, względnie wysoko rozwiniętego i zorganizowanego porozumiewania się w obrębie kultury (głównie w formie pisanej), sztuki i nauki, w sferze społeczno-politycznej itp.” (Bachtin 1986: 350). Gatunki mowy powstają w procesie komunikacji i utrwalają się jako stabilne formy wypowiedzi, jeśli zrealizują trzy konstytutywne cechy.

Pierwszą z nich jest **zmiana podmiotu mówiącego**, która ujawnia się zwłaszcza w złożonych gatunkach naukowych i artystycznych. W takich tekstach granice między podmiotami mówiącymi są wyraźnie zaznaczone. Jednocześnie niosą ze sobą specyficzny wymiar wewnętrzny, ponieważ każdy autor manifestuje swoją indywidualność poprzez styl, światopogląd oraz sposób organizacji wypowiedzi. Ta indywidualna sygnatura pozwala odróżnić dany tekst od innych funkcjonujących w obrębie tej samej tradycji – dzieł poprzedników, utworów powiązanych szkołą myślenia czy tych, z którymi autor wchodzi w polemikę. W ten sposób teksty gatunkowe nie są jedynie zamkniętymi jednostkami, lecz funkcjonują jak odpowiedzi w dialogu, wpisując się w szerszy proces komunikacyjny.

Drugą cechą stabilizującą gatunek jest **finalizacja wypowiedzi**, czyli jej wewnętrzne domknięcie, które umożliwia odbiorcy zrozumienie i potencjalną odpowiedź. Bachtin wskazuje, że finalizacja wynika z trzech podstawowych czynników: kompletności znaczeniowej wypowiedzi, intencji nadawcy oraz typowych dla danego gatunku konwencji kompozycyjnych i gatunkowych. To właśnie finalizacja sprawia, że wypowiedź może funkcjonować jako rozpoznawalna całość komunikacyjna.

Trzecią kluczową właściwością jest **adresatywność**, czyli ukierunkowanie wypowiedzi na określonego odbiorcę. Każdy gatunek mowy kształtuje się w relacji do konkretnego adresata, a jego struktura i sposób organizacji są podporządkowane temu, jakiego odbiorcę zakłada i w jaki sposób angażuje go w komunikację (Bachtin 1986; Jolliffe 1996).

Dialogiczne ujęcie gatunku, które zaproponował Bachtin, było szczególnie inspirujące dla krytyki gatunkowej, ponieważ podkreślało, że gatunki nie są z góry określonymi formami, lecz dynamicznymi odpowiedziami na typowe sytuacje komunikacyjne. Gatunek, według Bachtina, nie istnieje w oderwaniu od kontekstu, lecz kształtuje się w interakcji z rzeczywistością, w określonych warunkach kulturowych i historycznych. To właśnie ta perspektywa stała się kluczowa dla współczesnych badań nad gatunkami w retoryce, literaturze

i komunikacji (Jolliffe 1996). W świetle teorii Bachtina to gatunek, a nie słowo czy zdanie, stanowi podstawową jednostkę komunikacji (Kent 1998). Jest niezbędny zarówno do tworzenia, jak i odbioru tekstów, nadaje znaczenie wypowiedzi i wskazuje, jak interpretować komunikat.

Z kolei Bitzer (o czym już była mowa ↗ 1.2. Akty i artefakty w krytyce retorycznej) w swoim przełomowym artykule *The Rhetorical Situation* (1968) wprowadził koncepcję **sytuacji retorycznej**, argumentując, że akt retoryczny powstaje w odpowiedzi na problem wymagający rozwiązania. Bitzer definiuje sytuację retoryczną jako złożony układ osób, zdarzeń, obiektów i relacji, który prezentuje problem wymagający rozwiązania (*exigence*). Problem ten może być rozwiązany za pomocą celowej komunikacji, czyli aktu retorycznego. Nie każda sytuacja jest retoryczna – np. śmierć, zjawiska naturalne czy prawa fizyki nie mogą zostać zmienione przez działania retoryczne, ale już takie problemy, jak zanieczyszczenie środowiska, mogą być przedmiotem zmiany poprzez udział w debacie publicznej postulującej określone regulacje.

Trzy elementy konstytuują sytuację retoryczną:

1. **sprawa aktualnej wagi** (*exigence*) – pilny problem, potrzeba, która wymaga retorycznej reakcji,
2. **audytorium** (*audience*), które może być przekonane do działania; nie każda grupa słuchaczy jest retorycznym audytorium – musi być to grupa zdolna do podjęcia działania,
3. **ograniczenia** (*constraints*), które wpływają na przekaz i jego skuteczność (naturalne – fakty, prawa, okoliczności, które ograniczają możliwości retoryczne; społeczne – wartości, normy, uprzedzenia, oczekiwania odbiorców; retoryczne – umiejętności mówcy, jego wiarygodność i styl argumentacji).

Bitzer podkreśla, że retoryka nie jest tylko sztuką perswazji, ale działaniem odpowiednim do określonych sytuacji. Nie powstaje przypadkowo, lecz jako odpowiedź na społeczne, polityczne i kulturowe wyzwania. Zrozumienie sytuacji retorycznych dostarcza niezbędnych danych do tego, aby analizować gatunki retoryczne, a także przewidywać, jakie wypowiedzi mogą pojawić się w danym kontekście⁷.

⁷ Warto dodać, że w krytyce gatunkowej patrzymy na **gatunek w sytuacji** (jak działa, jakie cele realizuje i jakie ograniczenia go kształtują), natomiast w analizie lingwistycznej opisujemy raczej **sytuację w gatunku** – sposoby jej kodowania w strukturze tekstu (sygnały

Dyskusje na temat wartości krytyki gatunkowej rozgrywały się między badaczami od początku lat siedemdziesiątych. Kathleen Hall Jamieson w swoim artykule *Generic Constraints and the Rhetorical Situation* (1973) podkreślała, że gatunki retoryczne powstają w odpowiedzi na powtarzające się sytuacje, a oczekiwania odbiorców oraz tradycje instytucjonalne tworzą „ograniczenia gatunkowe”, które wpływają na wybory retora. Rozumienie tych ograniczeń pomaga krytykom interpretować przekazy retoryczne w kontekście tradycji gatunkowych, które nadają strukturę powtarzalnym sytuacjom komunikacyjnym. Z kolei John H. Patton w *Generic Criticism: Typology at an Inflated Price* (1976) wyraził sceptycyzm wobec takiego podejścia, twierdząc, że krytyka gatunkowa jest mało zyskowna poznawczo, bowiem koncentruje się na klasyfikacji kosztem głębszej analizy jednostkowych przypadków i moralnej oceny przekazów retorycznych. Jego zdaniem metoda ta upraszcza skomplikowane akty retoryczne, ignorując specyficzne okoliczności i osobiste intencje mówców, co prowadzi do „deterministycznej” analizy, redukującej unikalne cechy ludzkiego wyrazu na rzecz sztywnej typologii.

Odnosząc się niejako do tych zarzutów, w artykule *Form and Genre* Karlyn Kohrs Campbell i Jamieson przedstawiły warunki, jakie powinna spełniać krytyka gatunkowa, by mogła sprostać założeniom teoretycznym i analitycznym metody:

- ◆ klasyfikacja nie powinna być celem sama w sobie, jedynie ze względu na przejrzystość i elegancję samej teorii schematu klasyfikacyjnego,
- ◆ krytyka gatunkowa powinna być środkiem do systematyki i znajdować się blisko tekstu,
- ◆ gatunek należy traktować jako konstelację elementów substancjalnych, sytuacyjnych i stylistycznych,
- ◆ analiza gatunkowa powinna ujawniać zarówno konwencje, jak i pokrewieństwa, jakie dany tekst, artefakt łączy z innymi; odkrywać unikalne elementy aktu retorycznego, szczególne środki, za pomocą których gatunek jest indywidualizowany w danym przypadku (1978: 14).

Podejście zaproponowane przez Campbell i Jamieson redefiniowało krytykę gatunkową jako narzędzie elastyczne, zdolne do uchwycenia zarówno typowych cech gatunkowych, jak i indywidualnych adaptacji w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych. Dzięki przedstawieniu gatunku jako konstelacji

nadawcy i adresata, ramy sytuacyjne, rejestry, układ kompozycyjny). Dziękuję prof. Marii Wojtak za zwrócenie mi uwagi na tę różnicę między podejściami badawczymi.

elementów krytyka gatunkowa uniknęła nadmiernego upraszczania zjawisk retorycznych, jednocześnie dostarczając narzędzi do analizy uogólnionych wzorców komunikacyjnych. Był to istotny krok w odpowiedzi na zarzuty deterministyczności i braku uwzględnienia kontekstu, które podnosił Patton. Tym samym otwarta została droga do ujęcia krytyki gatunkowej w szerszym kontekście teoretycznym. Podobny kierunek rozwinął William L. Benoit w swojej odpowiedzi na krytykę Pattona.

W artykule *In Defense of Generic Rhetorical Criticism* (1980) Benoit twierdził, że Patton błędnie ocenia krytykę gatunkową, analizując jedynie jej dotychczasowe zastosowania i nie dostrzegając jej teoretycznego potencjału. Benoit uważał, że krytyka gatunkowa, choć rzeczywiście skupia się na cechach wspólnych dyskursów w powtarzalnych sytuacjach, jest przydatna jako narzędzie do formułowania ogólnych wniosków na temat funkcji samej retoryki jako teorii, co działa wzbogacająco na jej rozwój. Jego zdaniem krytyka ta nie powinna być traktowana jako narzędzie do analizy specyficznych moralnych czy kontekstowych aspektów pojedynczych przemówień, ale jako komplementarna metoda, która w połączeniu z innymi formami krytyki retorycznej pozwoli uzyskać pełniejszy obraz retoryki w różnych kontekstach. Dla Benoit istotne jest spojrzenie na rozwój retoryki poprzez wykrywanie podobieństw w strukturach gatunkowych, które są generowane w obszarze mechanizmów działania teorii.

Kilkudziesiąt lat po powstaniu krytyki gatunkowej Benoit przedstawił w sposób systematyczny jej ramy teoretyczne w rozdziale *Generic Elements in Rhetoric* (2009), uwzględniając zarówno potencjał, jak i ograniczenia metody. Podkreślił, że krytyka gatunkowa umożliwia zrozumienie wspólnych cech i strukturalnych wzorców w grupach dyskursów, co pozwala na głębsze uchwycenie retorycznej praktyki, zwłaszcza w odniesieniu do określonych sytuacji i celów komunikacyjnych. W ten sposób krytyka gatunkowa daje możliwość teoretykom i praktykom retoryki precyzyjnie rozpoznać charakterystyczne cechy specyficznych gatunków dyskursów, takich jak przemówienia inauguracyjne, mowy oskarżycielskie czy deklaracje wojenne. Praktycy mogą korzystać z tych wzorców, aby tworzyć efektywne komunikaty w określonych kontekstach, np. polityk formułujący przemówienie wyborcze może świadomie odwołać się do ustalonych konwencji tego gatunku, by sprostać oczekiwaniom audytorium. Co więcej, krytyka gatunkowa oferuje elastyczność analityczną, umożliwiając krytkowi badanie różnych aspektów dyskursu – od metafor, przez symbole, po emocjonalne motywy.

Dostrzegając również ograniczenia tej metody, podkreślił, że ujednolicone podejście może prowadzić do zrównywania dyskursów o różnym poziomie jakości, a więc ignorowania różnic pomiędzy udanymi i mniej udanymi realizacjami w obrębie jednego gatunku. Takie ujednolicenie może wpływać na wyniki analizy, redukując złożoność pojedynczych wypowiedzi, nie uwzględniając różnic w retorycznych niuansach, co ogranicza pełniejsze zrozumienie jednostkowych aktów komunikacji. Benoit zwraca uwagę na fakt, że metoda ta nie dostarcza jednoznacznych wytycznych co do wyboru elementów analizy, co może prowadzić do braku precyzji przy decydowaniu, które aspekty są istotne w określonym kontekście. Kolejnym wyzwaniem jest ewolucja gatunków – zmiany kulturowe i historyczne mogą powodować, że wcześniejsze wzorce staną się nieadekwatne do analizy nowych dyskursów, których forma i treść mogą odbiegać od tradycyjnych struktur.

Benoit odnosi się do pentady Burke’a (akt, scena, agent, czynnik sprawczy, cel; 1945, 1973) wskazując, że różne elementy, takie jak sytuacja, cel retora, cechy retora i medium komunikacyjne, wpływają na kształtowanie dyskursu w obrębie gatunku. Oprócz tego wyróżnia pojęcie podgatunków, które istnieją wewnątrz szerszych kategorii i umożliwiają badaczowi większą elastyczność analityczną. Podkreśla, że krytyka gatunkowa jest cennym narzędziem do rozwijania ogólnych teorii retorycznych, ale krytycy powinni być świadomi jej ograniczeń, szczególnie w zakresie różnic indywidualnych między dyskursami, które mogą mieć znaczenie dla pełnego zrozumienia retorycznej praktyki w zmieniających się kontekstach kulturowych.

2.2.1. RETORYCZNA KRYTYKA GATUNKOWA A KRYTYCZNA ANALIZA GATUNKÓW

Krytyczność nie jest domeną wyłącznie retorycznych studiów nad gatunkami – rozwija się także w sąsiedztwie krytycznej analizy dyskursu (KAD) w ramach badań językoznawczych. Jednym z głównych orędowników tego podejścia jest Vijaya Bhatia, który rozwija metodę krytycznej analizy gatunków (KAG). W tym nurcie badań językoznawczych gatunki są analizowane nie tylko jako struktury tekstowe, ale także jako narzędzia organizujące praktyki społeczne, stabilizujące instytucjonalne sposoby działania oraz wpływające na relacje władzy. Bhatia (2002) rozwija ideę transdyscyplinarnej analizy gatunków, postulując odejście od czysto lingwistycznej analizy na rzecz szerszego spojrzenia uwzględniającego praktyki społeczne, instytucjonalne i kulturowe. KAG,

osadzona w badaniach nad gatunkami zawodowymi i instytucjonalnymi, rozszerza optykę krytycznej analizy dyskursu, wprowadzając element analizy profesjonalnych praktyk oraz instytucjonalnych uwarunkowań komunikacji.

Bhatia (2015) rozwinął koncepcję KAG w analizach praktyk zawodowych i instytucjonalnych, wskazując na różnorodne sposoby, w jakie gatunki organizują komunikację i służą celom instytucji (§ 4.2. Gatunki w instytucjach). Wśród najważniejszych obszarów zastosowań KAG wyróżnił:

- ◆ badanie strategii komunikacyjnych korporacji w raportach finansowych i *public relations*, zwłaszcza w kontekście zarządzania kryzysowego, gdzie sposób użycia języka wpływa na kształtowanie wizerunku organizacji (2004),
- ◆ analizę kolonizacji praktyk arbitrażowych przez procedury sądowe, czyli badanie, jak język prawa przenika do alternatywnych metod rozwiązywania sporów, modyfikując ich strukturę i redefiniując ich cele (Bhatia, Han 2012: 192–217),
- ◆ badanie manipulacji gatunkami przez specjalistów dla osiągnięcia prywatnych celów w ramach instytucjonalnych praktyk, np. poprzez wykorzystywanie określonych konwencji językowych do gromadzenia władzy i wpływu w organizacjach (2010).

Bhatia podkreśla, że KAG umożliwia „demistyfikację” praktyk zawodowych poprzez analizę gatunków. Jak zaznacza, istotne w tym podejściu jest badanie zarówno artefaktów gatunkowych, jak i praktyk zawodowych. Analiza ta obejmuje zarówno treści *explicite* wyrażone w komunikacji instytucjonalnej, jak i te elementy, które pozostają *implicitne* lub niewypowiedziane, ale mają istotne znaczenie dla organizacji społecznej komunikacji. KAG bada zarówno społecznie uznane cele komunikacyjne, jak i prywatne intencje użytkowników gatunków, które kształtują sposoby działania instytucji i organizacji (2017).

Włączenie krytycznej analizy gatunków do badań nad komunikacją instytucjonalną daje możliwość spojrzenia na gatunki jako zarówno formy tekstowe, jak i instrumenty regulujące interakcje społeczne, utrwalające instytucjonalne normy i mechanizmy władzy. KAG pokazuje, że analiza gatunków powinna wykraczać poza tekst i uwzględniać praktyki społeczne, w ramach których gatunki funkcjonują, oraz interesy tych, którzy je kształtują i wykorzystują. W efekcie podejście to otwiera nowe perspektywy dla badań nad gatunkami, szczególnie w kontekście komunikacji organizacyjnej, prawnej i zawodowej.

Zestawiając dwa typy krytyki – **retoryczną krytykę gatunków** i **krytyczną analizę gatunków** – należy podkreślić ich wzajemne podobieństwo oraz przenikanie się celów badawczych. Obie perspektywy koncentrują się na analizie gatunków jako struktur organizujących komunikację, choć wywodzą się z różnych tradycji naukowych i stosują odmienne narzędzia analityczne. O ile retoryczna krytyka gatunków skupia się bardziej na aspektach perswazyjnych i retorycznej sprawności komunikacji, o tyle krytyczna analiza gatunków koncentruje się na mechanizmach społecznych i instytucjonalnych, które za pomocą gatunków wpływają na odbiorców i uczestników dyskursu. Oba podejścia są komplementarne – stanowią różne perspektywy patrzenia na te same zjawiska komunikacyjne. Retoryka wykorzystuje klasyczne i współczesne zasoby swojego systemu, natomiast krytyczna analiza gatunków bazuje na paradygmatach językoznawczych i krytycznych teoriach społecznych. W efekcie oba podejścia dążą do podobnie określonego celu, czyli zrozumienia, w jaki sposób gatunki kształtują rzeczywistość komunikacyjną, zarówno w perspektywie indywidualnej (perswazja, strategia komunikacyjna), jak i instytucjonalnej (stabilizacja norm, relacje władzy w dyskursie publicznym).

* * *

Przedstawienie wstępnych założeń krytyki gatunkowej pozwala przejść do kolejnego obszaru badań w łonie nowej retoryki. Tym obszarem są studia nad gatunkami, które czerpiąc z retoryki (w pierwszym rzędzie), pragmatyki językowej, socjolingwistyki oraz teorii komunikacji, dostarczają narzędzi do analizy tego, jak gatunki funkcjonują w różnych dyskursach i jak kształtują działania komunikacyjne.

2.3. RETORYCZNE BADANIA GATUNKÓW

Panorama retorycznych studiów nad gatunkami rozciąga się od spekulacji typologicznych po zaawansowane techniki aplikacyjne. W tej części przedstawię reprezentatywne dla całego nurtu koncepcje, zaczynając od propozycji systematyzacji gatunków, by następnie przejść do zarysowania głównych badań w obrębie studiów retorycznych.

Dążność do klasyfikowania w refleksji nad gatunkami jest wspólną cechą badań prowadzonych w ramach różnych dyscyplin humanistycznych

(Kinneavy 1971; Wellek, Warren 1977; van Dijk 1980; Frow 2014, a na gruncie polskich badań: Wilkoń 2002; Gajda 1982; Wolny-Zmorzyński, Kaliszewski, Furman 2006; Fras 2012). Tendencja ta, począwszy od Arystotelesa, widoczna jest również w badaniach retorycznych.

W nurcie klasyfikacji i rozpoznawania natury gatunków sytuuje się dedukcyjne podejście Jacksona Harrella i Wila Linkugela (1978). W ich koncepcji „gatunki retoryczne wywodzą się z zasad organizacyjnych obecnych w powtarzających się sytuacjach, które generują dyskurs charakteryzujący się zespołem wspólnych cech” (1978: 263–264). Aby nadać zrozumiały porządek wielości zdarzeń komunikacyjnych, zaproponowali skalę klasyfikacji gatunków, rozpinającą się między dwoma biegunami: immanencją i transcendencją. Obie te perspektywy reprezentują dwa różne podejścia do klasyfikacji i analizy gatunków retorycznych, które można scharakteryzować w następujący sposób:

1. **Perspektywa immanentna** oznacza podejście do badania gatunków, które opiera się na bezpośrednich, intuicyjnych podobieństwach między artefaktami retorycznymi. Analiza skupia się na powierzchniowych, zdroworozsądkowych obserwacjach, które nie wymagają dogłębnej analizy formalnej. Krytyk w tym przypadku nie poszukuje specyficznych cech strukturalnych, lecz klasyfikuje artefakty na podstawie kontekstów, w jakich zaistniały. Na przykład przemówienia inauguracyjne stanowią przykład gatunku wybranego z perspektywy immanentnej. Wskazanie nastąpiło nie na podstawie analizy formalnych cech tekstu, ale na podstawie zaobserwowanej powtarzalności w tej samej sytuacji – ceremonii inauguracji.
2. **Perspektywa transcendentna** to podejście, które opiera się na normatywnej analizie dyskursów. Krytyk występujący z pozycji tzw. transcendentnej nie ogranicza się do powierzchniowych obserwacji, lecz dokonuje dogłębnej analizy artefaktów retorycznych, aby zidentyfikować ich wewnętrzne cechy i wykroczy poza pojedyncze przypadki, szukając ogólnych tendencji i norm. W ten sposób wyznaczane są standardy dla określonych gatunków, które mogą obejmować zarówno cechy formalne, jak i funkcje komunikacyjne. Celem badania jest np. nie tylko zrozumienie danego przemówienia, ale także identyfikacja ogólnych wzorców i norm, które definiują gatunek przemówień politycznych.

Koncepcja Harrella i Linkugela wprowadza cztery rodzaje klasyfikacji gatunków retorycznych. Są to klasyfikacje: (1) *de facto*, (2) strukturalna,

(3) motywacyjna i (4) archetypiczna, które różnią się zasadami organizacyjnymi i głębokością analizy. Każda z nich odnosi się do innego sposobu podejścia do retorycznych artefaktów, od intuicyjnych i zdroworozsądkowych metod po bardziej złożone i normatywne podejścia, które uwzględniają motywy i archetypy.

W **klasyfikacji *de facto*** krytyk opiera się na intuicyjnych, powierzchownych podobieństwach między artefaktami, bez konieczności szczegółowej analizy ich treści czy formy. Przykładami są sytuacje, w których krytyk nie musi nawet oglądać mowy czy tekstu, aby go zaklasyfikować. Opiera się na powszechnym rozpoznaniu kontekstu, w jakim dane artefakty funkcjonują.

Klasyfikacja strukturalna koncentruje się na identyfikacji wzorców językowych i organizacyjnych w tekstach. Analiza skupia się na tym, jak poszczególne elementy językowe (takie jak składnia, frazeologia, stylistyka) są wykorzystywane w ramach danego gatunku. Jest to podejście bardziej formalne i systematyczne niż klasyfikacja *de facto*, ale wciąż nie uwzględnia motywacji czy szerszego kontekstu sytuacyjnego.

Klasyfikacja motywacyjna bierze pod uwagę motywy mówcy, sytuację retoryczną oraz cele, jakie mówca chce osiągnąć za pomocą swojego przemówienia lub tekstu. To podejście koncentruje się na analizie interakcji między komunikującym się podmiotem a sytuacją, w jakiej dyskurs powstaje. Motywacje, strategie retoryczne i kontekst sytuacyjny są kluczowymi elementami badania. Przemówienie Winstona Churchilla *We shall fight on the beaches* z 1940 roku można zanalizować z perspektywy klasyfikacji motywacyjnej, badając, jak motywy Churchilla (chęć zjednoczenia narodu w obliczu inwazji i podtrzymania morale) wynikają z sytuacji wojennej, w jakiej znalazła się Wielka Brytania. Mowa ta nie jest klasyfikowana jedynie na podstawie struktury, ale przede wszystkim ze względu na strategiczne cele, jakie Churchill chciał osiągnąć, i sposób, w jaki stanowi odpowiedź na sytuację retoryczną.

Klasyfikacja archetypiczna koncentruje się na wykorzystaniu uniwersalnych obrazów, symboli i mitów, które mają głębokie konotacje perswazyjne. Ten typ klasyfikacji odwołuje się do literatury, sztuki, mitologii i innych tradycji kulturowych, które wykraczają poza dosłowny przekaz tekstu i odnoszą się do szerszych uniwersalnych wzorców, rozpoznawalnych na całym świecie. Przemówienie *I have a dream* Martina Luthera Kinga Jr. zawiera archetypiczne obrazy, takie jak „góra wolności” i „braterstwo ludzi”, które odwołują się do uniwersalnych idei sprawiedliwości, równości i nadziei. Te obrazy są głęboko

zakorzenione w amerykańskiej mitologii i literaturze, co czyni przemówienie uniwersalnym i rozpoznawalnym na poziomie archetypicznym.

Badacze wskazali na klasyfikację motywacyjną jako najbardziej owocną dla rozważań gatunkowych, ponieważ w jej ramach krytyk stara się odkryć, w jaki sposób mówca strategicznie realizuje swoje cele. Ważnym komponentem badania jest rozpoznanie sytuacji retorycznej, która generuje motywy działania i uruchamia potrzebę zaistnienia gatunku.

Do grona klasyfikatorów w badaniach retorycznych zalicza się też Waltera R. Fishera (1970, 1980), który proponuje wielopoziomowy model systematyzacji gatunków, uwzględniający różne stopnie ogólności dyskursu retorycznego. Na **pierwszym** poziomie odróżnia retorykę od innych typów dyskursu. **Drugi** poziom obejmuje klasyfikacje wewnętrzne w obrębie retoryki, w tym cztery podstawowe motywy retoryczne: afirmację, reafirmację, oczyszczenie i podważenie idei lub ideologii (Fisher 1970). **Trzeci** poziom to konwencjonalnie rozpoznawane gatunki retoryczne, takie jak mowy pogrzebowe, przeprosiny czy przemówienia nominacyjne. **Czwarty** poziom odnosi się do klasyfikacji opartej na stylu wypowiedzi. Fisher, podobnie jak Harrell i Linkugel, sugeruje, że klasyfikacja gatunków nie powinna być jedynie taksonomią formalną, lecz uwzględniać także motywy leżące u podstaw retorycznych działań komunikacyjnych. Odwołując się do Burke'a, podkreśla, że motywy te wynikają z sytuacji komunikacyjnych lub są przez nie kształtowane, co oznacza, że gatunki nie mogą być definiowane w oderwaniu od praktyki retorycznej. Jednak Fisherowski model, mimo że uwzględnia dynamiczne aspekty klasyfikacji i operuje na wysokim poziomie abstrakcji, nie zawsze oddaje specyfikę rzeczywistych aktów retorycznych. Tym samym, choć koncepcja motywów wnosi istotne uzupełnienie do refleksji nad gatunkami, pozostaje otwarte pytanie, na ile jego klasyfikacja pozwala uchwycić rzeczywiste mechanizmy konstytuowania się gatunków w praktyce komunikacyjnej (Miller 1994: 23).

2.3.1. GENEZA I ROZWÓJ *RHETORICAL GENRE STUDIES (RGS)*

Dążenie do klasyfikowania gatunków ujawnia głęboką potrzebę systematyzacji retorycznych działań komunikacyjnych. Jednak teorie oparte na taksonomii i strukturach formalnych nie wyjaśniają społecznej funkcji gatunków w komunikacji. W odpowiedzi na te ograniczenia w latach osiemdziesiątych

XX wieku pojawiło się podejście, które przesunęło akcent z analizy formalnej na badanie interakcji w przestrzeni komunikacyjnej. To nowe podejście, określane w literaturze jako *Rhetorical Genre Studies* (RGS), redefiniowało sposób postrzegania gatunków, traktując je przede wszystkim jako narzędzia umożliwiające działanie społeczne. Podejście to wywodzi się z retoryki i teorii komunikacji, ale rozwijało się w interdyscyplinarnym dialogu z lingwistyką, teorią dyskursu, socjologią i teorią działania.

Punktem zwrotnym w rozwoju RGS był artykuł Miller *Genre as Social Action* (1984), który przyniósł nowatorskie spojrzenie na gatunki jako odpowiedzi na powtarzające się sytuacje retoryczne. Artykuł ten zainicjował nową perspektywę myślenia o fenomenie gatunku, obok tych, które stosowały istniejące już szkoły lingwistyczne⁸. Miller oparła swoją koncepcję na interdyscyplinarnych inspiracjach, łącząc elementy teorii aktów mowy Johna

⁸ W badaniach anglojęzycznych przyjęło się wyodrębniać za Sunny Hyon (1996) trzy szkoły genologiczne, które rozwinęły się w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w kilku ośrodkach uniwersyteckich w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Australii. Badacze reprezentujący każdą ze szkół metodologicznych różnią się w interpretacji osadzenia gatunku w przestrzeni komunikacji i formułują inne wnioski w zakresie nauczania gatunków. Pierwsza ze szkół to English for Specific Purposes (ESP), która koncentruje się na analizie języka używanego w określonych kontekstach zawodowych i akademickich. W ramach ESP gatunki są definiowane jako „wydarzenia komunikacyjne” (*communicative events*), które charakteryzują się zarówno swoimi „celami komunikacyjnymi” (*communicative purposes*), jak i określonymi wzorcami „struktury, stylu, treści i projektowanych odbiorców” (*structure, style, content and intended audience*). Studia w tej tradycji dotyczą głównie tekstów pisanych i są silnie związane z pragmatycznym podejściem do nauczania języka. Badacze tego nurtu analizowali organizację tekstów i ich cechy gramatyczne w celu ułatwienia nauczania języka angielskiego dla celów zawodowych i akademickich, rozprawy magisterskie z nauk ścisłych, abstrakty medyczne, spopularyzowane raporty z badań medycznych, listy biznesowe oraz wykłady uniwersyteckie.

Drugą ze szkół zapoczątkował ośrodek australijski. Jest to lingwistyka systemowo-funkcjonalna – Systemic Functional Linguistics (SFL). Tradycja ta wywodzi się z lingwistyki Michaela Hallidaya i koncentruje się na relacji między językiem a społeczeństwem. Gatunki są definiowane jako społecznie ukierunkowane procesy dyskursywne i analizowane pod kątem ich struktury, funkcji i użycia w określonych kontekstach edukacyjnych. W Australii opracowano model nauczania oparty na cyklu dydaktycznym (*teaching-learning cycle*), który pomaga uczniom w stopniowym opanowywaniu gatunków poprzez modelowanie, wspólne konstruowanie tekstów i samodzielne ich tworzenie.

Trzecia szkoła, Rhetorical Genre Studies, obejmuje badania retoryczne i jej podstawowe założenia są omawiane w tekście głównym tej książki.

Searle'a, socjologicznej teorii typizacji Alfreda Schutza oraz retorycznych ujęć Burke'a i Bitzera.

Zwróciła uwagę na to, że gatunki są typowymi formami działania retorycznego, powstającymi w odpowiedzi na powtarzające się sytuacje retoryczne. Łączą tekst z kontekstem, produkt z procesem, a także poznanie z kulturą (Miller 1984; Paré 2002). Odnosząc się do koncepcji sytuacji retorycznej Bitzera, oceniła krytycznie jego stanowisko jako zbyt deterministyczne. Jej zdaniem sytuacje nie są „obiektywnie dane”, lecz konstruowane społecznie – to uczestnicy komunikacji, poprzez interpretację i interakcję, definiują sytuacje i dostosowują do nich odpowiednie formy działania. Oznacza to, że gatunki nie są tylko reakcjami na rzeczywiste potrzeby (*exigence*), ale też aktywnymi strategiami komunikacyjnymi, stypizowanymi działaniami retorycznymi. Gatunki pełnią rolę mediatorów między jednostkowymi intencjami a społecznymi oczekiwaniami, umożliwiając wspólne działania w społeczności (Miller 1984; Paré, Smart 1994).

Co oznacza typizacja? Według koncepcji Schutza (1967, 1970) ludzie organizują swoje doświadczenia poprzez tworzenie typowych schematów działań, które pomagają im rozumieć świat. Miller, odwołując się do tej teorii, podkreśla, że takie schematy porządkują rzeczywistość społeczną, ale także umożliwiają uczestnikom komunikacji antycypację i koordynację działań. Gatunki w tym ujęciu są nie tyle wzorcami tekstowymi, co stabilizującymi się w czasie strategiami społecznymi, które stają się ramami interpretacyjnymi dla działania i komunikacji. Dzięki typizacji gatunek nie jest po prostu formą reakcji na sytuację, ale narzędziem jej współtworzenia – uruchamia określone oczekiwania co do przebiegu i celu interakcji oraz reguluje zachowania uczestników.

Czym jest działanie społeczne w gatunkach? Obejmuje ono (1) rozpoznanie sytuacji (identyfikację powtarzalnych elementów kontekstowych), (2) wybór odpowiednich strategii (dostosowanie formy i treści na podstawie wcześniejszych doświadczeń), (3) wpływ na odbiorców (dostarczenie interpretacyjnych ram, stworzenie form interakcji i struktur społecznych). Przykładowo: list motywacyjny, którego celem jest wywołać u odbiorcy na tyle pozytywne wrażenie, by zechciał przychylić się do prośby nadawcy, nie jest w tym ujęciu rozpatrywany przez pryzmat jego cech formalnych – choć niewątpliwie ma rozpoznawalną formę – lecz jako społecznie ustabilizowana odpowiedź na sytuację ubiegania się o pracę. To właśnie czyni go gatunkiem.

Warto też zauważyć, że list motywacyjny nie tylko odpowiada na już istniejącą potrzebę (*exigence*), lecz może również sam aktywnie tę potrzebę wykreować. Autor listu, orientując się w społecznych praktykach komunikacyjnych, może bowiem wywołać u odbiorcy poczucie, że właśnie taka osoba, o takich kompetencjach i kwalifikacjach, jest potrzebna w danej organizacji, nawet jeśli wcześniej ta potrzeba nie była wyraźnie uświadomiona. W tym sensie autor listu nie tylko reaguje na sytuację, ale też sam współtworzy i kształtuje sytuację retoryczną.

Miller przesunęła punkt ciężkości badań z samego tekstu na działanie, podkreślając, że to nie struktura tekstowa, lecz sytuacja społeczna i funkcja komunikacyjna gatunku są kluczowe dla jego zrozumienia. Dotychczasowe charakterystyki gatunków były jej zdaniem zbyt formalistyczne i nie oddawały ich rzeczywistej funkcji w społeczeństwie. Podejście, które traktuje gatunki w kategoriach taksonomii, bazujące na wspólnych cechach stylistycznych i strukturalnych, pomija aspekt ewolucyjny gatunku wraz ze zmieniającymi się praktykami społecznymi.

EWOLUCJA – EMERGENCJA – ADAPTACJA

Miller wskazuje na istotne różnice między podejściem do gatunków w humanistyce a klasyfikacją w naukach przyrodniczych⁹. Gatunki w świecie bytów

⁹ Pytanie o to, skąd biorą się gatunki, jak się rozwijają i w jaki sposób je uporządkować, od dawna towarzyszy badaniom nad komunikacją. W refleksji nad tym problemem pojawia się zarówno duch Arystotelesa – dążenie do systematycznej klasyfikacji zjawisk, jak i Darwina, którego teoria ewolucji może stanowić inspirację do analizy przemian gatunkowych. Humanistyka, podobnie jak biologia, poszukuje teorii pozwalających uchwycić mechanizmy kształtowania i transformacji gatunków w obrębie ludzkiej komunikacji. Kluczowe pytanie brzmi: jakie czynniki napędzają te przemiany?

Pierwszy problem zajmujący badaczy dotyczy pochodzenia i emergencji gatunków. Czy gatunki komunikacyjne powstają w sposób stopniowy, dostosowując się do zmieniających się warunków społecznych, kulturowych i technologicznych, czy też wyłaniają się nagle jako nowe konfiguracje praktyk komunikacyjnych? To jest pytanie formułowane przez genologów różnych dyscyplin naukowych. Northrop Frye w *Anatomy of Criticism* (1957) dostrzegał podobieństwo między ewolucją gatunków literackich a procesem ewolucji biologicznej, jednak nie w ścisłym darwinowskim sensie. Postrzegał gatunki literackie jako dynamiczne systemy, które ulegają przekształceniom na skutek zmian kulturowych i społecznych. Frye rozróżnił gatunki jako konkretne struktury literackie oraz tryby przedstawiania (*modes*), czyli szerokie sposoby organizacji dyskursu (np. tryb epicki, liryczny, dramatyczny). Jego zdaniem literatura rozwija się poprzez przechodzenie od jednego trybu

przedstawiania (*mode*) do drugiego, co przypomina biologiczną adaptację – pewne elementy są dziedziczone, inne zanikają lub łączą się w nowe formy. W jego ujęciu ewolucja literatury nie polega na prostym kopiowaniu istniejących wzorców, lecz na ich stopniowej transformacji, przypominającej mechanizmy selekcji i przystosowania. Podobnie ewolucyjne podejście wyrażał Tzvetan Todorov, który podkreślał, że nowe gatunki nie pojawiają się znikąd, lecz powstają poprzez transformację istniejących gatunków, np. przez inwersję, przemieszczenie lub kombinację elementów (1979). Z perspektywy retorycznej gatunki nie są jedynie naturalnymi bytami, lecz efektami systematyzacji społecznej, które organizują nasze postrzeganie tekstów i komunikacji. Daniel Chandler w *An Introduction to Genre Theory* (1997) podkreśla, że klasyfikacja gatunków w komunikacji jest dynamicznym procesem negocjacji kulturowej, w którym uczestniczą nadawcy, odbiorcy oraz instytucje medialne. Rick Altman w badaniach nad gatunkami filmowymi również wskazuje na mechanizm negocjacji w obrocie komunikacyjnym na etapie tworzenia dzieła filmowego. Podważa powszechne przekonanie, że gatunki filmowe są kopiami istniejących gatunków literackich, i postuluje trzystopniowy proces ich powstawania: (1) tworzenie przez producentów filmowych strategii interpretacyjnej, (2) wzmacnianie tej strategii poprzez produkcję filmową, (3) akceptacja w przemyśle jako oficjalny gatunek. Jego koncepcja ukazuje gatunki filmowe jako kształtujące się w dynamicznym procesie interakcji między twórcami, odbiorcami i przemysłem.

Drugim istotnym zagadnieniem zajmującym genologów jest systematyzacja gatunków. Tradycyjnie wyróżnia się dwa modele klasyfikacyjne: **model arystotelesowski**, w którym gatunki stanowią zbiory złożone z jednorodnych członków, co zakłada ścisłe granice między nimi, i **model biologiczny**, w którym gatunki są traktowane jako organizmy podlegające procesom ewolucji i adaptacji.

Jednak, jak zauważa John Frow (2014), żaden z tych modeli nie jest w stanie w pełni oddać złożoności gatunków komunikacyjnych, które charakteryzują się rozmytymi granicami i logiką rekurencyjną. Gérard Genette w *Architext: An Introduction* (1992) argumentuje, że klasyfikacja gatunków w literaturze jest elastyczna i uzależniona od historycznych oraz kulturowych warunków, a jej sztywne ramy mogą ograniczać rozumienie rzeczywistych przemian. Alastair Fowler w *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes* (1982) rozwija bardziej elastyczne podejście do klasyfikacji gatunków, podkreślając ich zmienność w kontekście historycznym. Zamiast traktować gatunki jako ustalone kategorie, Fowler wprowadza pojęcie rodzin gatunkowych, które łączą różne formy komunikacyjne poprzez sieć podobieństw. Wskazuje również na różnicę między gatunkami jako strukturami o względnie stabilnych cechach a rodzajami literackimi (*modes*), które obejmują bardziej ogólne sposoby organizacji dyskursu (np. epicki, dramatyczny, liryczny). Z jego perspektywy gatunki nie istnieją w izolacji, lecz nieustannie ewoluują w wyniku interakcji z konwencjami kulturowymi i instytucjonalnymi.

Trzeci problem dotyczy ewolucji gatunków i zmiany jako procesu kulturowego. W przeciwieństwie do biologicznych klasyfikacji opartych na taksonomii, badania nad gatunkami w humanistyce muszą uwzględniać ich kulturową i społeczną zmienność. Thomas Kuhn w *Strukturze rewolucji naukowych* (1962) wskazuje, że systematyzacja nauk humanistycznych nie może bazować na sztywnych kategoriach, lecz musi uwzględniać procesy historycznej

humanistyczno-społecznych są dynamiczne i kształtowane przez kontekst komunikacji, podczas gdy klasyfikacje w naukach przyrodniczych opierają się na stabilnych, zewnętrznych cechach. W późniejszych pracach Miller rozwija analogię między ewolucją biologiczną a innowacjami gatunkowymi w komunikacji. W artykule *Genre Innovation: Evolution, Emergence, or Something Else?* (2016) odnosi się do pojęcia „populacyjnego myślenia” Ernsta Mayra, według którego ewolucja gatunków polega na wariacjach wewnątrz populacji, a nie na niezmiennych esencjach. Myślenie populacyjne zakłada, że gatunek jest „stabilny tylko na teraz” (*stabilized-for-now*), co oznacza, że jego forma jest tymczasowa i podlega ciągłej renegocjacji w kontekście społecznym. To wspólnota użytkowników decyduje, które warianty gatunkowe są preferowane i utrwalane, co przypomina proces selekcji naturalnej w biologii ewolucyjnej. Granice między gatunkami są niejasne i elastyczne, gdyż kształtowane są przez ciągłą interakcję między tradycją (dziedzictwem form komunikacyjnych) a innowacją (nowymi zastosowaniami i wariantami tych form). Miller zaznacza przy tym, że w myśleniu populacyjnym zastępujemy hierarchiczne, esencjalistyczne drzewa klasyfikacji genealogią, która ilustruje ciągłość i zmiany gatunków w czasie.

W przeciwieństwie do podejścia esencjalistycznego (typowego dla biologii przeddarwinowskiej), zakładającego istnienie stałych właściwości gatunkowych, Miller postrzega gatunki jako produkty społecznych interakcji, podlegające ciągłej transformacji. Jednocześnie przestrzega przed zbyt dosłownym traktowaniem analogii ewolucyjnej, szczególnie wobec prób identyfikacji czegoś na kształt „genów kultury” (memów). Choć analogia biologiczna jest inspirująca i wartościowa jako model heurystyczny, nie można jej przenosić literalnie, ponieważ kulturowe procesy replikacji i innowacji opierają się na całkowicie innych mechanizmach niż procesy biologiczne.

Miller wprowadza pojęcie **emergencji** jako procesu powstawania nowych gatunków w wyniku złożonych interakcji między elementami systemu. Emergencja oznacza pojawianie się nowych form komunikacji, które nie są bezpośrednio przewidywalne na podstawie wcześniejszych gatunków. Ten mo-

zmiany. Podobne stanowisko zajmuje Ludwig Wittgenstein, którego koncepcja podobieństw rodzinnych sugeruje, że gatunki nie mają ścisłych definicji, lecz są rozpoznawalne dzięki sieciom wspólnych cech, które łączą poszczególne przykłady w obrębie danej kategorii. Chandler rozwija tę myśl, wskazując, że ewolucja gatunków nie polega na prostym dodawaniu nowych form, lecz na negocjacjach pomiędzy twórcami, odbiorcami i instytucjami, które nadają komunikacji określone funkcje.

del został zaczerpnięty z teorii systemów złożonych (*complex systems theory*) (Bedau, Humphreys red. 2008), interdyscyplinarnego podejścia w łonie nauk ścisłych, w którym opisuje się, jak z interakcji między elementami systemu wyłaniają się nowe wzorce, nieprzewidywalne na podstawie właściwości samych elementów (Miller 2017). W kontekście gatunków oznacza to, że innowacje komunikacyjne nie są tylko liniowym rozwinięciem wcześniejszych gatunków, ale wynikają z interakcji różnych czynników (technologii, ideologii, praktyk społecznych). Nowe gatunki nie są w pełni przewidywalne – nie można w prosty sposób ustalić, jak będzie wyglądać kolejny etap ewolucji komunikacji. Zmiany wynikają z interakcji społecznych, technologicznych i kulturowych – np. podcasty nie są bezpośrednim przedłużeniem radia, ale pojawiły się jako nowa forma w wyniku interakcji technologii internetowych, zmian w stylu życia i nowych modeli biznesowych. Gatunki funkcjonują jako systemy adaptacyjne – przystosowują się do nowych warunków, np. rozwój Twittera (X) i ograniczenie liczby używanych znaków doprowadziło do powstania nowych form argumentacji i stylu wypowiedzi.

Podobnie jak w ewolucji biologicznej, proces adaptacji odgrywa istotną rolę w rozwoju gatunków komunikacyjnych. Przystosowują się one do nowych warunków społecznych i technologicznych, a ich zmiany są porównywalne do adaptacji organizmów biologicznych do zmieniającego się środowiska. Nowe formy komunikacji, takie jak blogi czy media społecznościowe, mogą być postrzegane jako emergentne gatunki, które pojawiły się w odpowiedzi na rozwój technologii cyfrowych.

Oba podejścia, jak zauważa Miller, opierają się na odmiennych założeniach filozoficznych. Ewolucja związana jest z antyesencjalistycznym, populacyjnym sposobem myślenia (por. Mayr 1982), które zakłada brak stałej „istoty” gatunku. Emergencja natomiast zakłada możliwość wystąpienia jakościowej zmiany, która nie może być w pełni wyjaśniona jedynie przez analizę dotychczasowych form. Miller proponuje, by obie te metafory traktować jako ekrany pojęciowe (*terministic screen* – termin Burke’a) – ramy konceptualne, które kształtują nasze widzenie zjawiska, ale zarazem je ograniczają.

Dla badań nad gatunkami medialnymi i komunikacją społeczną przyjęcie jednej z tych perspektyw nie jest jedynie kwestią terminologiczną. Wybór metafory wpływa na to, jak interpretujemy zmiany w komunikacji: czy jako przekształcenia istniejących wzorców, czy jako radykalne innowacje komunikacyjne. Miller postuluje elastyczność metodologiczną, umożliwiającą dostosowanie narzędzi badawczych do charakteru analizowanego zjawiska.

Zachęca badaczy, aby dążyli do osiągnięcia głębokiej samoświadomości epistemologicznej. Innowacje gatunkowe, o ile mają zostać uchwycone jako zjawiska kulturowe i retoryczne, wymagają narzędzi, które nie tylko opisują ich strukturę, ale także interpretują ich funkcję społeczną, czas powstania i modalność oddziaływania. W tym sensie rozróżnienie między ewolucją a emergencją nie jest tylko terminologicznym wyborem, ale też fundamentalnym pytaniem o naturę zmiany komunikacyjnej.

RELACJE MIĘDZY GATUNKAMI

Relacje między gatunkami to bodaj najciekawszy, najbardziej płodny aplikacyjnie dla badań nad komunikowaniem obszar studiów retorycznych. Podstawowa konstatacja, czyli to, że gatunki nie istnieją w izolacji, lecz funkcjonują w dynamicznych systemach komunikacyjnych, wchodząc ze sobą w różnorodne interakcje, rodzi pytanie o to, jakie są rodzaje tych relacji i co rozpoznanie tych zależności mówi nam o istocie komunikowania w badanych obszarach życia społecznego. Zjawisko to analizowano w kontekście: relacji między gatunkami pierwotnymi a wtórnymi (Bachtin 1986), mechanizmu powiązań między gatunkami (Freadman 2002b), systemów i zestawów gatunkowych (Devitt 2004; Bazerman 1994, 1999), kolonii gatunkowych (Bhatia 1993, łańcuchów gatunkowych (Swales 1993), ekosystemów gatunkowych (Spinuzzi 2003a), 2003b), dyskursywnych i pragmatycznych napięć między gatunkami (Giltrow, Stein red. 2009) oraz semiotycznych obrazów gatunkowych (Prior 1998).

3.1. UPTAKE, CZYLI ODPOWIEDŹ GATUNKOWA

Bachtin, którego koncept został wcześniej omówiony (§ 2.2. Gatunki retoryczne), podnosił problem dialogowania gatunków, wskazując na proces, w którym pierwotne formy komunikacyjne mogą być włączane w bardziej złożone systemy znaczeń (Bachtin 1986). Pytanie o to, jak gatunki się ze sobą wiążą, w jaki sposób jeden gatunek prowadzi do drugiego i jakie są konsekwencje tych powiązań, otwiera obszar analizy dynamiki procesów gatunkowych. W tym kontekście pojawiła się kwestia, w jaki sposób uczestnicy komunikacji rozpoznają i interpretują przekazy, czyli jak rodzi się reakcja odbiorcza.

Freadman, odwołując się do teorii aktów mowy Johna L. Austina (1962), rozwinęła koncepcję **odpowiedzi gatunkowej** (*uptake*)¹⁰ jako mechanizmu determinującego interakcję komunikacyjną, wskazując, że gatunki nie istnieją w izolacji, lecz funkcjonują w ramach relacji przyjęcia, odpowiedzi i kontynuacji. Odpowiedź gatunkowa wynika z intertekstualnych i intergatunkowych powiązań, co sprawia, że dany gatunek nie tylko inicjuje określone działanie komunikacyjne, ale także warunkuje, w jaki sposób może zostać podjęty i rozwinięty w kolejnych aktach komunikacyjnych (Freadman 1994, 2002b, 2012). Koncepcja ta stała się jednym z filarów współczesnych badań nad gatunkami (zob. także Devitt 2016; Dryer 2016; Emmons 2009; Thieme 2006; Bawarshi 2015). Freadman przedstawiła *uptake* jako dwustronną relację między tekstem a jego interpretantem (Freadman 2002a), nawiązując tym samym do teorii semiotycznych Charlesa S. Peirce’a (1991), gdzie znak funkcjonuje w trójcłonowej relacji: znak – przedmiot – interpretant (czyli efekt poznawczy lub kolejny znak, który powstaje w umyśle odbiorcy na podstawie pierwszego). W tym ujęciu *uptake* staje się właśnie takim interpretantem: jest odpowiedzią nie tyle mechaniczną, co przetworzoną, osadzoną w systemie znaczeń kulturowych i gatunkowych.

Freadman sugeruje, że odpowiedź gatunkowa jest interpretacją tekstu poprzez gatunkowe konwencje i oczekiwania – niejako „czytaniem” sytuacji komunikacyjnej przez pryzmat wcześniejszych doświadczeń gatunkowych. Mechanizm ten odgrywa istotną rolę w organizacji systemu gatunkowego, określając, jak gatunki reagują na siebie i jak są wybierane do określonych działań komunikacyjnych.

3.1.1. UPTAKE JAKO REAKCJA I WYBÓR W SYSTEMIE GATUNKOWYM

Mechanizm *uptake* można analizować w dwóch głównych aspektach: jako reakcję na określony gatunek oraz jako świadomy wybór formy komunikacji. W pierwszym przypadku *uptake* oznacza naturalną sekwencję gatunkową, w której jeden gatunek wywołuje inny jako oczekiwaną odpowiedź. Przykładem może być odpowiedź na życzenia w formie podziękowania, potwierdzenie uczestnictwa po otrzymaniu zaproszenia na konferencję czy konieczność złożenia określonego

¹⁰ W książce będę używać wymiennie obu terminów: „odpowiedź gatunkowa” (także: „podjęcie”, „przyjęcie”) oraz „uptake”.

dokumentu w odpowiedzi na wezwanie sądowe. W tych sytuacjach *uptake* działa jako przewidywalny schemat interakcji komunikacyjnych.

Drugi aspekt *uptake* odnosi się do decyzji nadawcy, który dostosowuje gatunek do sytuacji i własnych celów. Przykładowo, osoba chcąc powiadomić o zaginięciu przedmiotu może wybrać między zamieszczeniem ogłoszenia na lokalnym forum internetowym, rozwieszeniem papierowych afiszy w okolicy lub opublikowaniem posta w mediach społecznościowych. Podobnie, protest przeciwko nowym regulacjom w miejscu pracy może przybrać formę petycji, listu otwartego lub skargi do przełożonego. W tych sytuacjach *uptake* oznacza aktywną decyzję nadawcy dotyczącą wyboru odpowiedniego gatunku i jego formy, aby skutecznie przekazać zamierzony komunikat.

Freadman wprowadziła rozróżnienie między **regułami** a **konwencjami** *uptake*. Reguły odnoszą się do formalnych zasad organizujących odpowiedzi między gatunkami, natomiast konwencje wynikają z kulturowych uwarunkowań i społecznych oczekiwań. Gatunki żyją w społecznościach, które określają, jakie formy *podjęcia* są właściwe i jakie znaczenia mogą być przypisywane danym odpowiedziom (Freadman 2002b: 45). Wpływ na *uptake* mają także instytucje, takie jak sądy, uniwersytety czy administracja państwowa, które mogą ograniczać lub promować określone sposoby odbioru i reakcji na teksty.

Kontekst kulturowy i instytucjonalny odgrywa istotną rolę w regulowaniu możliwych *uptake*ów. Przykładowo, oficjalne oświadczenia rządowe są prezentowane w sposób zgodny z określonymi standardami gatunkowymi, co nadaje im autorytet i zapewnia jednolitość odbioru. Również relacja między uczestnikami komunikacji wpływa na akceptację *uptake* – wypowiedzi osób o niższym statusie wpływu (przynajmniej w tradycyjnych praktykach instytucji), takich jak uczniowie wobec nauczycieli czy petenci wobec urzędników, mogą być ignorowane lub reinterpretowane w sposób odbiegający od intencji nadawcy.

KIEDY UPTAKE NIE ZACHODZI?

Mechanizm *podjęcia* może być blokowany przez różne strategie retoryczne i instytucjonalne, a także przez niekompatybilność między gatunkami i systemami znaczeń. Jednym z możliwych powodów braku *odpowiedzi* jest brak kontekstu potrzebnego do interpretacji – jeśli odbiorca nie zna reguł gatunkowych lub nie posiada odpowiedniej wiedzy, nie jest w stanie właściwie zareagować na komunikat. Problemem może być również świadome blokowanie *uptake* przez instytucje polityczne lub administracyjne, np. poprzez cenzurę

lub utrudnienie dostępu do określonych zachowań. Kolejnym ograniczeniem jest brak mechanizmu przekładu między różnymi gatunkami – jeśli tekst funkcjonuje w zupełnie innej tradycji gatunkowej, a odbiorca nie ma narzędzi do jego interpretacji, *uptake* może zostać zahamowany. Ostatecznie *odpowiedź* może nie nastąpić w wyniku sprzeczności między systemami wartości – jeśli reakcja na komunikat wymaga przyjęcia przekonań sprzecznych z dotychczasowymi wartościami odbiorcy, może on świadomie go odrzucić.

3.2. UPTAKE „PODJĘTY” PRZEZ BADACZY RGS

Koncepcja *uptake* została – *nomen omen* – podjęta przez przedstawicieli *Rhetorical Genre Studies*, którzy uczynili z niej jedno z istotnych narzędzi interpretacyjnych w badaniu relacji między gatunkami a społecznymi praktykami komunikacyjnymi. Anis Bawarshi (2015), odnosząc się do teorii Freadman, zwrócił uwagę, że *uptake* nie jest prostym efektem przyczynowo-skutkowym (np. wezwanie do nadsyłania artykułów → artykuł konferencyjny), ale raczej procesem wyboru i interpretacji, który zależy od: (1) historii użytkownika gatunku – wcześniejszych doświadczeń i przyzwyczajień, (2) poziomu znajomości gatunku i umiejętności jego adaptacji, (3) materialnych i afektywnych uwarunkowań – dostępu do technologii, warunków fizycznych, emocji, stresu czy poczucia pewności siebie, (4) relacji władzy i kontekstu społecznego – instytucjonalnych i społecznych uwarunkowań, które określają, jakie *odpowiedzi* są akceptowane, a jakie odrzucane.

Bawarshi podkreślił, że *uptake* „stabilizuje” gatunki, ale jednocześnie też może je zmieniać i destabilizować. Nawiązał do koncepcji Gilles’a Deleuze’a i Félix’a Guattariego (1987) i ich metafory kłacza (systemu rozproszonych połączeń w miejsce hierarchicznej struktury drzewa). Porównał tradycyjne modele teorii gatunków do „logiki drzewa” (pionowych, stabilnych klasyfikacji), a *uptake* do „logiki kłacza” – jest on dynamiczny, wielokierunkowy, nieprzewidywalny, może tworzyć sieć interakcji. *Uptake* nie jest liniowym przejściem od jednego gatunku do drugiego, ale procesem, który może przebiegać w nieoczekiwanych kierunkach. Metafora kłacza unaocznia problem relacji między gatunkami i to, że są one trudne do strukturalnego uporządkowania. Co istotne, Bawarshi, rozwijając koncepcję *uptake*, wskazuje, że w procesie nauczania sprawności tworzenia tekstów w danych gatunkach ważna jest także wiedza o możliwych sposobach ich *podejmowania* (2015).

3.2.1. GATUNEK OSADZONY

Jedną z teorii rozwijających koncepcję *uptake* jest propozycja Sune’a Aukena (2021) tzw. gatunku osadzonego (*embedded genre*), czyli „gatunku, który jest zawarty w ramach innego gatunku”. Auken wyróżnia dwa główne sposoby osadzania gatunków w ramach większych struktur komunikacyjnych: osadzanie jako kontekstualizację oraz rekontekstualizację.

Niektóre gatunki są częścią większych hierarchii komunikacyjnych. Na przykład pojedynczy wykład może być osadzony w ramach serii wykładów, które z kolei są częścią kursu akademickiego, który jest częścią programu nauczania na wydziale. Wraz ze wzrostem poziomu hierarchii specyfika pojedynczego gatunku zanika, a jego funkcjonowanie staje się bardziej zależne od otaczających go regulacji i dokumentacji (np. sylabusów, egzaminów, regulaminów, instrukcji).

Auken wskazuje, że osadzanie gatunków może przybierać dwie formy:

1. Osadzanie jako **kontekstualizacja** – osadzony gatunek funkcjonuje jako integralny składnik większej całości, nie tracąc swojej tożsamości i pierwotnej funkcji. Jest podporządkowany nadrzędnemu kontekstowi, ale jego rola pozostaje niezmienną. Przykładami mogą być wykresy w artykułach naukowych, które zachowują swoją funkcję wizualizacji danych, czy głosowanie w trakcie zebrania akcjonariuszy, które pozostaje mechanizmem podejmowania decyzji, mimo że występuje w szerszej procedurze zebrania.
2. Osadzanie jako **rekontekstualizacja** – osadzony gatunek ulega transformacji w nowym środowisku komunikacyjnym, tracąc swoją pierwotną funkcję i zyskując nowe znaczenia. Przykładem mogą być listy w powieściach epistolarnych, które nie są rzeczywistymi formami komunikacji, lecz narzędziem narracyjnym w literaturze, czy wywiady w programach rozrywkowych, które przybierają inną formę niż tradycyjne wywiady prasowe, dostosowując się do konwencji telewizyjnej.

Mechanizm osadzania opisany przez Aukena daje przestrzeń do rozważań nad możliwościami analizy relacji międzygatunkowych, ich wzajemnym oddziaływaniem, ich pozycją względem siebie w procesach komunikacyjnych.

3.3. SYSTEMY I ZESTAWY GATUNKOWE

W badaniach nad gatunkami w ramach *Rhetorical Genre Studies* (RGS) konsekwentnie podkreśla się (Freedman, Medway red. 1994) ich interakcyjny charakter i to, że gatunki nie istnieją w izolacji, lecz tworzą sieci powiązań, które organizują komunikację w różnych systemach społecznych i instytucjonalnych.

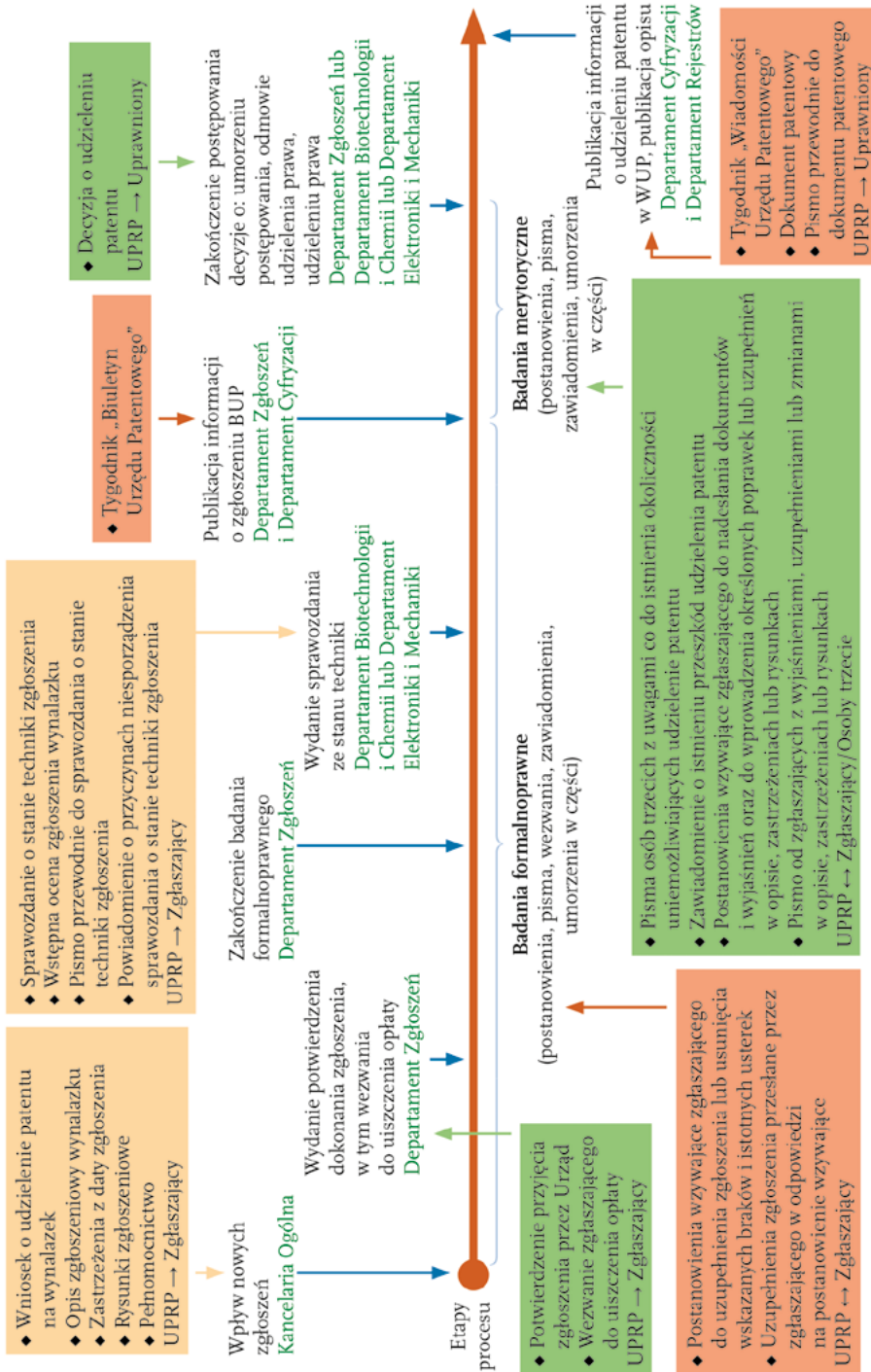
Charles Bazerman rozwija koncepcję powiązań między gatunkami, analizując je w ramach szerszych układów komunikacyjnych właściwych społecznościom instytucjonalnym. W swoich pracach – *Speech Acts, Genres, and Activity Systems* (1997) oraz *Systems of Genres and the Enactment of Social Intentions* (1994) – wprowadza pojęcia **zestawów gatunkowych** (*genre sets*) i **systemów gatunkowych** (*genre systems*) jako narzędzi opisu organizacji praktyk komunikacyjnych, które kształtują działania społeczne i podtrzymują instytucjonalny porządek. Bazerman definiuje zestawy gatunkowe (*genre sets*) jako zbiór typowych gatunków tekstowych, których dana osoba lub grupa używa w ramach określonych ról społecznych i zawodowych. Każdy przedstawiciel danej wspólnoty instytucjonalnej komunikuje się za pomocą określonych typów tekstów, które wspólnie tworzą przewidywalne sekwencje interakcji. Przykładowo lekarz w szpitalu posługuje się zestawem gatunkowym obejmującym historię choroby, diagnozę, zalecenia lekarskie, raporty dla ubezpieczyciela, a zestaw gatunkowy nauczyciela akademickiego może obejmować sylabus, recenzje prac, e-maile do studentów, raporty ocen oraz artykuły naukowe. W przypadku studentów będą to m.in. notatki, eseje, prace zaliczeniowe, a także e-maile do wykładowców.

Przyjęcie w pragmatyce komunikacyjnej koncepcji zestawu gatunkowego pozwala określić kompetencje komunikacyjne wymagane w danej roli społecznej i zawodowej. Jak wskazuje Bazerman, analiza zestawów gatunkowych umożliwia badanie, jakie działania są możliwe w danej społeczności oraz jakie kompetencje są wymagane do ich skutecznego wykonywania.

3.3.1. SYSTEMY GATUNKOWE – ZŁOŻONE STRUKTURY INTERAKCJI

Systemy gatunkowe (*genre systems*) to bardziej złożone struktury, obejmujące nie tylko poszczególne zestawy gatunkowe, ale także ich wzajemne powiązania w ramach określonych środowisk społecznych i instytucjonalnych.

PROCEDURA ZGŁOSZENIOWA – WYNAŁAZKI I WZORY UŻYTKOWE

RYŚ. 2. Schemat systemu gatunków w polskim urzędzie patentowym (oprac. Ewelina Bąkowska na seminarium *Media – Retoryka – Gatunki* na Wydziale Polonistyki UW)

Bazerman (1994, 1997) podkreśla, że w systemach gatunki nie istnieją w izolacji, lecz wywołują określone reakcje w postaci innych gatunków. Na przykład w systemie akademickim sylabus prowadzi do określonych zachowań studentów i nauczycieli, co generuje kolejne gatunki, takie jak prace zaliczeniowe, oceny czy raporty administracyjne.

Przykładem dobrze funkcjonującego systemu gatunkowego są systemy prawne (Bazerman 1999). Każdy gatunek w tym systemie jest częścią większej struktury interakcji społecznych. Istnieją określone sekwencje i warunki umożliwiające skuteczne funkcjonowanie gatunków – np. wedle regulacji prawnych nie można uzyskać patentu bez wcześniejszego złożenia wniosku patentowego, a skarga sądowa dotycząca naruszenia patentu jest możliwa dopiero po jego przyznaniu. Podobne powiązania gatunkowe funkcjonują w polskim systemie postępowania patentowego, gdzie każdy etap komunikacji – od momentu złożenia wniosku o udzielenie patentu aż po publikację decyzji – opiera się na ściśle określonych, wzajemnie powiązanych gatunkach tekstów urzędowych. Wymiana dokumentów między zgłaszającym a Urzędem Patentowym RP (UPRP) tworzy złożoną strukturę gatunkową, której celem jest ustalenie prawnej ochrony wynalazku. Schemat na rysunku 2 ilustruje te procesy krok po kroku, ukazując, jak kolejne pisma, postanowienia, wezwania i publikacje organizują cały system działań formalnoprawnych i merytorycznych w instytucji patentowej.

Bazerman (1994, 1997) podkreśla również, że systemy gatunkowe nie są jedynie strukturami tekstowymi, ale stanowią mechanizmy społeczne, które organizują interakcje i relacje międzyludzkie. Definiują one role uczestników, np. wynalazca, urzędnik patentowy, prawnik, konkurent – każdy z nich uczestniczy w systemie poprzez gatunki tekstowe.

3.3.2. EWOLUCJA SYSTEMÓW GATUNKOWYCH

Choć systemy gatunkowe są silnie zinstytucjonalizowane, to jednak nie są statyczne – ewoluują w odpowiedzi na zmieniające się warunki społeczne, technologiczne i prawne. W przypadku urzędu patentowego, który opisywał Bazerman (1994), rozwój elektronicznych baz danych zmienił sposób interakcji między uczestnikami systemu. Zwiększyła się szybkość i dostępność informacji, co miało wpływ na tempo i kolejność interakcji. Nastąpiła redefinicja ról i procedur – np. wynalazca mógł monitorować status wniosku patentowego *online*.

Bazerman zauważa również (1994, 1997), że zrozumienie systemów gatunkowych i ich dynamiki może pomóc w projektowaniu bardziej efektywnych struktur komunikacyjnych w danej instytucji. Badanie gatunków w kontekście systemów pozwala nie tylko na diagnozowanie i usprawnianie istniejących praktyk, ale także na świadome kształtowanie nowych sposobów organizacji interakcji społecznych. Daje wgląd w to, jakie kompetencje i praktyki są charakterystyczne dla określonych ról społecznych, jak różne gatunki współtworzą większe instytucjonalne i społeczne mechanizmy działania.

Odkrycia lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia dotyczące wpływu technologii na systemy gatunkowe mogą dziś wydawać się nieco anachroniczne, bo przywykliśmy, pracując i edukując się w instytucjach, do kooperacji w systemach cyfrowych. Niemniej warto dostrzec istotę tej obserwacji: technologia, gdy zostaje wprowadzona do ugruntowanego systemu gatunków, działa jak siła poruszenia – zmienia relacje między gatunkami, reorganizuje sekwencje działań i redefiniuje role komunikacyjne uczestników.

Z tej perspektywy doświadczenie pandemii COVID-19 i wymuszonego przejścia instytucji na tryb pracy zdalnej ujawniało skalę potencjalnych przekształceń, jakie może wywołać nagła zmiana technologiczna lub organizacyjna. W wielu przypadkach instytucjonalne systemy gatunkowe – zwłaszcza w administracji, edukacji czy sektorze usług – uległy gruntownej rekonfiguracji. Tradycyjne gatunki zostały zdigitalizowane lub zastąpione nowymi formami komunikacji (np. wideospotkaniami, zdalnymi formularzami), a ich wzajemne relacje i logika sekwencji – przewartościowane. Można wręcz mówić o przyspieszonej ewolucji systemów gatunkowych w odpowiedzi na ekstremalne warunki społeczne. To współczesne doświadczenie potwierdza trafność intuicji Bazermana – systemy gatunkowe są wrażliwymi wskaźnikami momentów kryzysu i zmiany.

W obrębie systemów gatunkowych można wyróżnić również bardziej liniowe i przewidywalne sekwencje interakcji między gatunkami, nazywane **łańcuchami gatunkowymi** (*genre chains*). Koncepcja ta, rozwijana przez Johna Swalesa i Vijaya Bhatię (1993), podkreśla, że w wielu sytuacjach instytucjonalnych gatunki nie tylko współistnieją, lecz także następują po sobie w uporządkowanej kolejności, wytwarzając logiczny ciąg działań. Przykładem łańcucha gatunkowego jest proces rekrutacyjny w instytucji akademickiej, w którym podanie o pracę prowadzi do listów rekomendacyjnych, recenzji komisji rekrutacyjnej, zaproszenia na rozmowę kwalifikacyjną, aż po finalną decyzję

o zatrudnieniu. Każdy etap tego procesu jest powiązany z określonym gatunkiem, a ich funkcje są wzajemnie uwarunkowane.

W rozwijaniu teorii relacji między gatunkami istotny wkład wnoszą prace Devitt (1993), która podkreśla, że gatunki nie mogą być analizowane w oderwaniu od społecznego kontekstu ich funkcjonowania. Devitt odrzuca tradycyjną klasyfikację gatunków jako statycznych form tekstowych (2000: 697) i podobnie jak Miller (1984) przyjmuje, że gatunki nie tylko reagują na sytuacje komunikacyjne, ale także je konstruują. Działają jako mechanizmy definiowania i stabilizowania sytuacji, organizują doświadczenie społeczne i nadają mu strukturę (Devitt 2000).

Devitt podkreśla także relacyjny charakter gatunków (2004), wskazując, że poszczególne formy tekstowe rzadko występują w izolacji. Korzystając z pojęcia zestawów gatunkowych (*genre sets*), zwraca uwagę na to, że użytkownicy języka funkcjonują w obrębie określonych ról społecznych, a ich praktyki komunikacyjne obejmują powtarzalne zbiory gatunków (księgowy korzysta z raportów finansowych, sprawozdań i formularzy podatkowych, które razem tworzą zestaw gatunkowy organizujący jego działania zawodowe).

3.4. REPERTUAR GATUNKÓW

Innym sposobem ujęcia mnogości gatunków w obrębie komunikujących się społeczności jest kategoria repertuaru (Orlikowski, Yates 1994). **Repertuar** odnosi się do wszystkich gatunków komunikacyjnych wykorzystywanych w danej społeczności lub organizacji w ramach jej codziennych działań. W odróżnieniu od systemu gatunków, który stanowi uporządkowaną, sekwencyjną strukturę gatunków używanych do realizacji danej działalności społecznej, repertuar opiera się na normach komunikacyjnych danej społeczności i zazwyczaj nie zmienia się nagle. Może się rozszerzać pod wpływem nowych technologii lub zmian organizacyjnych. Nowe gatunki mogą być importowane (np. przeniesienie papierowych form do e-maili) lub tworzone *ad hoc*, czego przykładem był wysyp nowych gatunków w ramach komunikacji zdalnej w czasach pandemii COVID-19 (np. zaproszenie do spotkania *online* z predefiniowanym linkiem, agendą, hasłem i protokołem logowania) – gatunków powiązanych z platformami typu Zoom, MS Teams, Google Meet.

Podsumowując charakterystykę trzech kategorii ujmujących relacje między gatunkami: zestawu, systemu i repertuaru w obrębie danej społeczności,

TABELA 3. Różnice między zestawem, systemem i repertuarem gatunków (oprac. własne)

Kategoria	Definicja	Zakres i struktura	Relacje między gatunkami	Przykład	Cechy charakterystyczne
Zestaw gatunków (<i>genre set</i>)	zbiór gatunków, których dana osoba lub grupa używa w ramach konkretnej roli społecznej lub zawodowej	ograniczony do jednej roli w danej społeczności dotyczy indywidualnych praktyk komunikacyjnych	gatunki mogą współwystępować, ale nie muszą być ze sobą funkcjonalnie powiązane	nauczyciel akademicki: sylabus, recenzje prac, e-maile do studentów, raporty ocen student: notatki, eseje, e-maile do wykładowcy	oparty na roli społecznej pokazuje kompetencje komunikacyjne wymagane w danym środowisku można go traktować jako podzbiór repertuaru gatunków
System gatunków (<i>genre system</i>)	zbiór gatunków powiązanych w sekwencje interakcji w ramach określonej działalności społecznej lub instytucjonalnej	opisuje struktury wzajemnych powiązań między gatunkami w danej dziedzinie komunikacyjnej	gatunki funkcjonują w ramach wzajemnych relacji, tworząc cykle interakcji (np. dokument wywołuje reakcję w postaci innego dokumentu)	system recenzji naukowej: zgłoszenie artykułu → recenzja → decyzja redaktora → publikacja lub poprawki system prawny: wniosek patentowy → decyzja urzędu → odwołanie → postępowanie sądowe	gatunki nie istnieją w izolacji – warunkują się nawzajem i tworzą ciągi interakcji, mają określoną chronologię i strukturę relacji
Repertuar gatunków (<i>genre repertoire</i>)	struktura organizująca praktyki komunikacyjne danej społeczności – obejmuje wszystkie gatunki rutynowo stosowane w jej interakcjach	szeroki – obejmuje wszystkie gatunki uznawane za standardowe w danej społeczności nie odnosi się do pojedynczych ról, ale do całej społeczności	gatunki mogą funkcjonować samodzielnie lub być częścią systemów gatunkowych nie wymagają wzajemnej zależności, ale razem tworzą środowisko komunikacyjne	repertuar gatunków w organizacji naukowej: artykuły, raporty badawcze, e-maile, prezentacje konferencyjne, sylabusy w społecznościach internetowych: posty, komentarze, recenzje, e-maile, wiadomości na forach	najszersza kategoria – organizuje komunikację w społeczności nie opisuje interakcji (jak system), lecz zakres dostępnych i rutynowych gatunków jest dynamiczny, zmienia się w wyniku nowych technologii i praktyk

należy podkreślić, że zestaw gatunkowy dotyczy ról społecznych i jednostkowych praktyk komunikacyjnych, system gatunkowy dotyczy powiązań i sekwencji interakcji między gatunkami, a repertuar gatunkowy organizuje komunikację danej społeczności, obejmując rutynowe gatunki, ale nie wymuszając ich określonej sekwencji (zob. tabela 3).

3.5. EKOLOGIA GATUNKÓW – DYNAMICZNA SIEĆ INTERAKCJI

Koncepcja **ekologii gatunków** (*genre ecologies*), rozwinięta przez Spinuzziego (2003b), a następnie podjęta przez Bawarshiego i Mary Jo Reiff (2010), odnosi się do sposobu, w jaki gatunki **współlistnieją** w złożonych środowiskach komunikacyjnych, wpływając na siebie nawzajem i na działania uczestników komunikacji. W ekologicznym modelu gatunków nie zakłada się hierarchii ani jednoznacznych granic – gatunki mogą ulegać transformacji, przekształcając się pod wpływem zmian społecznych i technologicznych (Spinuzzi 2003b: 43–48).

Przykładem ekologii gatunków może być środowisko placówki medycznej, gdzie lekarze i pielęgniarki korzystają z wielu dokumentów (m.in. formularzy, arkuszy obserwacji, osobistych notatek), które razem tworzą funkcjonalną ekologię wspierającą ich decyzje. Innym przykładem opisywanym przez Spinuzziego (2004) jest środowisko pracy infolinii konsultantów technicznych, gdzie pracownicy korzystają zarówno z **gatunków oficjalnych** (np. formularzy raportów, baz danych klientów), jak i **nieoficjalnych** (np. notatek roboczych, listów skrótów, przypiętych karteczek, e-maili między współpracownikami). Każdy z tych gatunków oddziałuje na pozostałe, współtworząc przestrzeń wymiany informacji. „Ekologiczne” spojrzenie uzmysławia działania użytkowników, którzy adaptują i rekonfigurują gatunki w różnych sytuacjach komunikacyjnych, uwzględniając ich pragmatyczne funkcje. Spinuzzi, badając praktyki organizacyjne, pokazał, że gatunki nawiązują do siebie, ale także przekształcają swoje funkcje i formy w zależności od technologii, użytkowników i struktur instytucjonalnych.

Aby pokazać różnice między koncepcją ekologii a innymi kategoriami odnoszącymi się do układów gatunków, Spinuzzi porównał koncepcje *zestawów gatunkowych*, *systemów gatunkowych* oraz *repertuarów gatunkowych*.

TABELA 4. Porównanie podejść do układów gatunkowych (Spinuzzi 2004)

	Zestawy gatunkowe	Systemy gatunkowe	Repertuary gatunkowe	Ekologie gatunków
Perspektywa	indywidualna	wspólnotowa	wspólnotowa	działaniowa
Model działania	komunikacyjny	komunikacyjny	komunikacyjny	komunikacyjny/ performatywny
Pośrednictwo	asymetryczne	asymetryczne	asymetryczne	symetryczne
Relacje między gatunkami	sekwencyjne	sekwencyjne	sekwencyjne i nakładające się	nakładające się/ pośredniczące
Gatunki na pierwszym planie	oficjalne (ustabilizowane)	oficjalne (ustabilizowane)	oficjalne (ustabilizowane)	nieoficjalne (dynamiczne) i oficjalne (ustabilizowane)

Jak należy rozumieć kategorie, wokół których Spinuzzi zorganizował porównawcze zestawienie? Oto uzasadnienie, które autor zamieścił, promując ekologię gatunkową jako alternatywę dla poprzednich modeli badań:

Perspektywa: Z czyjego punktu widzenia dany model umożliwia analizę? Innymi słowy, co decyduje o zakresie gatunków uwzględnianych w badaniu? Ramy te mogą przyjmować perspektywę jednostek, wspólnot lub działań.

Model działania: W jaki sposób gatunki w ramach danego modelu wpływają na użytkowników? Jak są wykorzystywane i jak za ich pośrednictwem zmienia się aktywność użytkowników? Modele te ujmują działanie jako komunikację albo jako mediację.

Sprawczość: Kto działa w obrębie każdego z modeli? Komu lub czemu można przypisać wykonywaną pracę? Ramy te ujmują sprawczość asymetrycznie (gdy jednostka kontroluje użycie gatunków) lub symetrycznie (gdy jednostki i gatunki wzajemnie się kontrolują, ukierunkowują i pośredniczą między sobą).

Relacje między gatunkami: Czy w obrębie danego modelu gatunki są ze sobą powiązane sekwencyjnie (jeden prowadzi do kolejnego), czy też zachodzą na siebie (wiele gatunków jest używanych jednocześnie w odniesieniu do danego problemu)?

Gatunki na pierwszym planie: Które gatunki są szczególnie analizowane w danym modelu, a którym poświęca się mniej uwagi? Gatunki te obejmują formy od całkowicie oficjalnych (takich jak wymagane i ściśle uregulowane wzorce) po całkowicie nieoficjalne (takie jak notatki pomocnicze czy odręczne zapiski) (Spinuzzi 2004: 2).

3.6. KOLONIE GATUNKÓW I ICH STRUKTURALNE POWIĄZANIA

Podobnym podejściem, lecz kładącym większy nacisk na strukturalne związki między gatunkami, jest koncepcja kolonii gatunków (*genre colonies*), którą rozwijał Bhatia (1993). **Kolonia gatunków** odnosi się do zbiorów gatunków, które mają wspólne cechy i spełniają podobne funkcje w danym środowisku. W badaniu kolonii gatunków nie chodzi o rozpoznanie ich dynamiki, jak w przypadku koncepcji ekologii, lecz o odzwierciedlenie powtarzalnych struktur i organizacyjnych zależności między typami tekstów. Dla przykładu, badając kolonię gatunków prawniczych, obejmującą kontrakty, akty oskarżenia, apelacje oraz protokoły sądowe, które funkcjonują w obrębie wspólnej przestrzeni dyskursywnej, oceniane są różnice celów i stopień formalizacji.

Zestawienie tych dwóch idei daje wyobrażenie, jakie światło na badanie gatunków rzuca teoria kolonii, a jakie ekologii. Obie koncepcje analizują relacje między gatunkami, ale różnią się zakresem i podejściem do badania tych relacji.

TABELA 5. Różnice między ekologią a koloniami gatunków (oprac. własne)

Koncepcja	Kolonie gatunków (Bhatia)	Ekologia gatunków (Spinuzzi)
Perspektywa	komunitarna – skupia się na środowisku instytucjonalnym i jego wymaganiach wobec dokumentów	działaniowa i mediacyjna – analiza wychodzi od działań i potrzeb użytkowników w konkretnych kontekstach pracy, technologii, społeczności
Model działania	gatunki pełnią funkcje komunikacyjne w ramach sformalizowanych procedur i instytucji	gatunki służą jako narzędzia medacyjne wspierające działanie – ich funkcja zależy od użycia, interakcji i adaptacji
Sprawczość	nierównomierna: instytucje projektują i kontrolują gatunki, użytkownicy mają ograniczoną elastyczność	symetryczna: użytkownicy i gatunki współkształtują się wzajemnie – teksty są modyfikowane i adaptowane do kontekstu
Relacje między gatunkami	strukturalne i sekwencyjne – gatunki są powiązane według instytucjonalnych funkcji i formalnych zależności	przypadkowe, nakładające się, pośredniczące – wiele gatunków działa równolegle i interaktywnie, często w sposób nieformalny

Koncepcja	Kolonie gatunków (Bhatia)	Ekologia gatunków (Spinuzzi)
Charakter powiązań	uporządkowany, funkcjonalny, stabilny w ramach kolonii	zmienny, dynamiczny, emergentny – relacje między gatunkami wyłaniają się z praktyki i mogą ulec przekształceniom
Gatunki pierwszoplanowe	oficjalne, zinstytucjonalizowane – np. umowy, formularze, protokoły	zarówno oficjalne, jak i nieoficjalne – np. szkice, notatki, listy przypomnień, arkusze robocze
Przykład	system prawny: kontrakty, akty oskarżenia, apelacje, protokoły sądowe – gatunki powiązane funkcją i formalizacją	infolinia techniczna: arkusze zgłoszeń, rozmowy, wewnętrzne notatki, komunikaty e-mail
Zmiana i adaptacja	ewolucja wewnątrz ustalonych ram instytucjonalnych – stabilne, przewidywalne przekształcenia	otwartość na innowacje – gatunki mogą zmieniać swoje funkcje, przekształcać się, mieszać, być zastępowane lub modyfikowane przez użytkowników
Zastosowanie analityczne	badanie struktur instytucjonalnych i formalnych wymagań dokumentacyjnych (np. w prawie, edukacji, administracji)	analiza złożonych środowisk komunikacyjnych w miejscu pracy i technologii – obieg informacji, adaptacja, praktyki oddolne i teksty nieformalne

Podsumowanie różnic:

- ◆ **Kolonie gatunków** (Bhatia) skupiają się na strukturach i funkcjach w obrębie instytucji. Zakładają względną stabilność, formalność i porządek relacji między dokumentami.
- ◆ **Ekologie gatunków** (Spinuzzi) koncentrują się na praktyce działania w środowiskach złożonych, opartych na technologii. W ich ramach podkreślana jest sprawczość użytkownika, rola narzędzi nieformalnych oraz zmienność i elastyczność komunikacji.

3.7. STABILIZACJA RELACJI MIĘDZY GATUNKAMI

Z perspektywy wspólnot reprezentujących instytucje ważnym zagadnieniem w kontekście organizacji komunikacji wewnętrznej staje się problem stabil-

ności relacji między gatunkami. Jedną z propozycji interpretacyjnych tłumaczących to zjawisko jest koncepcja Swalesa, tzw. społeczności dyskursywnych (*discourse communities*), w ramach których gatunki pełnią kluczową rolę w organizacji komunikacji i utrzymywaniu spójności interakcji społecznych. W książce *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings* (1990) Swales wskazał, że społeczności dyskursywne, takie jak środowiska akademickie, instytucje badawcze czy organizacje zawodowe, funkcjonują dzięki gatunkom, które stabilizują ich praktyki poprzez ustalanie wzorców interakcji, struktury tekstów oraz zasad wymiany informacji. Stabilizacja ta wynika nie tylko z wewnętrznej organizacji gatunków, ale również z ich społecznej i funkcjonalnej akceptacji w danej wspólnocie. Gatunki, takie jak abstrakty, artykuły naukowe, recenzje, raporty, nie tylko organizują komunikację, ale również kształtują konstrukcję wiedzy, ponieważ to one decydują, które treści, style argumentacji czy sposoby prezentacji są uznawane za istotne i wartościowe w danym środowisku. Swales podkreśla, że stabilizacja komunikacyjna nie jest czymś statycznym – w ramach społeczności dyskursywnej może dojść do stopniowych modyfikacji gatunkowych, jednak ich fundamentalna funkcja organizacyjna i regulacyjna pozostaje niezmienna (Swales 2004).

Bazerman, rozwijając ten problem, podkreślał, że gatunki stanowią mechanizmy stabilizacji doświadczeń i organizacji społecznych, a w swoich analizach tekstów technicznych i naukowych wykazywał, że to właśnie gatunki nadają przewidywalność i porządek działaniom społecznym, tworząc struktury umożliwiające skuteczną interakcję. „Gatunki pomagają aktorom społecznym zrozumieć, jakie działania są oczekiwane i jak te działania powinny być realizowane w określonym kontekście” (Bazerman 1994: 97).

Ideę stabilizacji gatunkowej rozwinęła Catherine Schryer, wskazując, że gatunki nie są ani w pełni trwałe, ani całkowicie zmienne. Są „stabilizowanymi tymczasowo miejscami społecznego i ideologicznego działania”, co oznacza, że ich struktura jest elastyczna i może ewoluować w odpowiedzi na nowe potrzeby komunikacyjne (Schryer 1994: 108). Proces ten określiła mianem **gatunkowienia** (*genre-ing*) (Schryer 2000). Wskazała na fakt, że gatunki powstają i są aktualizowane w toku działania. To proces, w którym użytkownicy komunikacji wspólnie konstruują formy wypowiedzi odpowiadające nowym sytuacjom – często hybrydowym, nieoczywistym, przekraczającym istniejące konwencje. Gatunkowienie to tworzenie nowej stabilizacji tam, gdzie jej wcześniej nie było – próba uporządkowania praktyki komunikacyjnej poprzez naśladowanie, adaptację, modyfikację lub łączenie cech różnych gatunków.

W literaturze RGS wskazuje się, że proces ten może być zarówno oddolny (np. w praktykach użytkowników forów internetowych czy społeczności zawodowych), jak i instytucjonalny (gdy nowe praktyki są formalizowane w procedury, szablony, dokumentacje). Gatunkowienie jako pojęcie analityczne odnosi się do momentu przejścia – od eksperymentu do konwencji, od praktyki jednostkowej do formy społecznie rozpoznawalnej (Schryer 2000; Devitt 2004; Spinuzzi 2003a, 2003b). Tym samym kieruje uwagę badacza nie tylko na gotowe gatunki, lecz również na miejsca ich powstawania i warunki ich stabilizacji.

* * *

Badanie relacji między gatunkami¹¹ z zastosowaniem wyodrębnionych w tym rozdziale propozycji ustawia perspektywę oglądu w nieco inny sposób niż przy analizie pojedynczych gatunków¹². Umożliwia badanie płynności

¹¹ Jednym z istotnych zagadnień współczesnej polskiej refleksji genologicznej, którą warto dodać do rozdziału o relacjach między gatunkami, jest propozycja Marii Wojtak. Badaczka wyodrębnia tzw. byty osobliwe – formy, które wymykają się klasycznym typologiom genologicznym, ale są zakorzenione w społecznych praktykach komunikacyjnych. Są to *gatunki w formie kolekcji i kolekcje gatunków*. Gatunki w formie kolekcji to jeden gatunek, który z natury przyjmuje postać złożonej całości zbudowanej z wielu elementów, często o różnorodnym charakterze. Jednak mimo tej różnorodności całość traktowana jest jako jeden gatunek (przykładem mogą tu być modlitewniki, antologie, sylwy, mozaiki, kolaże i serie). Wewnątrz takiego gatunku mogą pojawiać się różne formy, ale są one zintegrowane przez wspólną funkcję, strukturę i intencję komunikacyjną, np. modlitewnik zawiera różne teksty (modlitwy, pieśni, cytaty, liturgie), ale funkcjonuje jako jeden gatunek religijny; antologia tematyczna składa się z różnych utworów (poezji, prozy, esejów), ale ma wspólną ideę przewodnią i służy określone mu celowi. Gatunki takie cechuje *polimorficzność* – zdolność do adaptacji w zmieniających się kontekstach, co oznacza, że granice między nimi są płynne i nieprzejrzyste. Ich analiza wymaga poszerzenia klasycznych narzędzi genologicznych i otwarcia na zjawiska hybrydyzacji, intertekstualności oraz dynamicznych relacji między tekstami i konwencjami. Kolekcja gatunków to zbiór różnych gatunków, które występują razem, ale nie tworzą nowego gatunku. Każdy tekst zachowuje swoją tożsamość gatunkową, a całość nie jest genologicznie jednorodna. Taka kolekcja może służyć praktycznym, dydaktycznym, estetycznym czy symbolicznym celom, ale nie konstituuje jednego gatunku. Przykłady: serwis informacyjny – zawiera informacje, komentarze, prognozy, reportaże, wywiady – każdy jako odrębny gatunek;teczka aplikacyjna – CV, list motywacyjny, referencje, portfolio – razem funkcjonują jako pakiet, ale są osobnymi gatunkami.

¹² Tu ważna wydaje się obserwacja, że w polskich badaniach genologicznych problem relacyjności zogniskowany był niejako na środowisku mownym. Przedmiotem dociekań był

i zatorów komunikacyjnych, kierunków cyrkulacji informacji, wewnętrznych hierarchii oraz warunków skutecznej perswazji. W tym sensie genologia relacyjna zyskuje potencjał nie tylko deskrypcyjny, ale i diagnostyczny – może ujawniać reguły porządkujące komunikację w ramach wspólnot, instytucji czy sfer życia publicznego.

sposób istnienia gatunku – w relacji do tekstu, dyskursu i stylu (zob. tomy 1–5 Ostaszewska red. 2000–2015; Wojtak 2011).

4

ROZDZIAŁ

GATUNKI JAKO MECHANIZMY POZNANIA I DZIAŁANIA

Jednym z szeroko rozważanych zagadnień współczesnej genologii retorycznej jest rola gatunków jako narzędzi poznania sytuacyjnego (*situated cognition*). Podejście to, rozwijane między innymi przez Carol Berkenkotter i Thomasa Huckina (1995), zakłada, że gatunki są dynamicznymi schematami poznawczymi, które umożliwiają uczestnikom interakcji rozpoznawanie, interpretację i skuteczne działanie w określonych kontekstach społecznych i dyscyplinarnych.

Z perspektywy socjokognitywnej wiedza gatunkowa nie ogranicza się do znajomości formy tekstowej, lecz obejmuje także umiejętność jej strategicznego wykorzystania w danym kontekście. Jak zauważają Berkenkotter i Huckin (1995), gatunki mogą być świadomie modyfikowane, a ich elastyczność wynika z napięcia między stabilizacją praktyk komunikacyjnych a koniecznością dostosowania do zmieniających się kontekstów społecznych. Badacze odnoszą się do pojęcia **kompetencji gatunkowej**, która rozwija się w wyniku aktywnego uczestnictwa w społecznościach dyskursywnych. Nie jest ona przyswajana wyłącznie w drodze formalnej nauki, ale też poprzez immersję w praktykach komunikacyjnych danej grupy. Z tego powodu poznanie sytuacyjne jest procesem stopniowego nabywania umiejętności interpretowania i stosowania gatunków zgodnie z oczekiwaniami wspólnoty. W tym kontekście można mówić o dwóch poziomach kompetencji gatunkowej:

1. rozpoznawanie sytuacyjne – umiejętność identyfikacji sytuacji jako należącej do określonego gatunku,

2. działanie gatunkowe – umiejętność adaptacji i stosowania odpowiednich strategii komunikacyjnych w ramach danego gatunku (Berkenkotter, Huckin 1995).

Wiedza gatunkowa jest więc formą usytuowanego poznania, które kształtuje się w praktykach społecznych i nie może być w pełni oderwane od kontekstu, w którym funkcjonuje (Brown, Collins, Duguid 1989). Przykładowo, doktorant oswaja się z gatunkiem artykułu naukowego poprzez analizowanie prac publikowanych w czasopiśmie, uczestnictwo w seminariach, naśladowanie retoryki uznanych autorów, otrzymywanie informacji zwrotnej od promotora i recenzentów. Nabywa wiedzę, jak argumentować, jak cytować oraz jak formułować tezy i kontrargumenty zgodnie z oczekiwaniami społeczności akademickiej w swojej dyscyplinie. Wiedza gatunkowa, jak ujmują to Berkenkotter i Huckin, jest wiedzą strategiczną i obejmuje zarówno znajomość formy, jak i procedur działania w określonych strukturach społecznych. Podobnie dziennikarz prasowy operuje schematem gatunku (np. notatki, felietonu czy reportażu), ale też potrafi intuicyjnie dobrać formę wypowiedzi do wymagań sytuacyjnych, charakteru medium, oczekiwań redakcji i przyzwyczajęń odbiorców. Gatunki są dla niego sposobami projektowania relacji z czytelnikiem – może np. świadomie złamać konwencję, by wywołać określoną reakcję lub podkreślić indywidualny styl (por. Fras 2013; Ślawska 2019). Kompetencja gatunkowa w tym przypadku wiąże się z umiejętnością rozpoznania sytuacji komunikacyjnej, ale też z trafną oceną, jaką funkcję powinien spełnić dany tekst w szerszym układzie medialnym.

Jak zauważa Paul Prior (1998), gatunki funkcjonują jako mediatory między działaniami uczestników a kontekstem społecznym, co oznacza, że ich struktura może ulegać zmianie w odpowiedzi na nowe potrzeby komunikacyjne. Widać to wyraźnie na przykładzie ewolucji artykułów naukowych, które z czasem dostosowywały swoje konwencje do rosnących wymagań dotyczących przejrzystości metodologicznej, struktury abstraktów czy stosowania systemów cytowań. Jednocześnie, jak podkreśla Devitt (2004; por. Bazerman 2000, 2010), gatunki odzwierciedlają rzeczywistość społeczną, ale też aktywnie ją konstruują. Organizując sposoby myślenia i działania, wpływają na to, jakie treści uznajemy za istotne, jakie strategie argumentacyjne są akceptowalne, jakie sposoby interpretacji dominują w danej wspólnocie.

Współczesne podejście retoryczne uwzględnia także afektywny wymiar działania gatunków, widząc w nich emocjonalne ramy, które wpływają na spo-

sób, w jaki komunikaty są odbierane i interpretowane. Badania neuroretoryczne dają wgląd w procesy poznawcze dotyczące struktur gatunkowych, które korespondują z procesami uwagi, pamięci i emocji – pokazując, jak forma listu, ogłoszenia czy wideo wpływa na percepcję i interpretację przekazu. Spot kampanii społecznej z wykorzystaniem poruszającej narracji i muzyki (np. kampanie antyprzemocowe lub proekologiczne) celowo projektowane są tak, by uruchomić silną reakcję emocjonalną i zakotwiczyć przekaz w pamięci. Format ogłoszenia o zaginionej osobie, poprzez przewidywalną strukturę, dobór słów i wizualne elementy (zdjęcie, pogrubiony nagłówek, dramatyczne sformułowania), kieruje uwagę na konieczność natychmiastowej reakcji. Podejście to znajduje uzasadnienie także w badaniach z zakresu neuroretoryki, które wskazują, że retoryczna forma przekazu – jego organizacja, emocjonalny ton, figuratywność – może wpływać na aktywność neuronalną związaną z uwagą, afektem i przetwarzaniem semantycznym (Jack, Appelbaum 2010). Struktury retoryczne, w tym gatunki, odzwierciedlając rzeczywistość społeczną, są również aktywnie współtworzone przez poznawcze mechanizmy interpretacji, dzięki czemu stanowią punkt styku między myśleniem, odczuwaniem a działaniem komunikacyjnym.

4.1. PISANIE JAKO PRAKTYKA POZNAWCZA

Gatunki, zarówno tekstowe, jak i nietekstowe, organizują sposoby myślenia, percepcji i działania w świecie (Bazerman 2015). Każdy gatunek wiąże się z określonymi praktykami poznawczymi – wpływa na to, jakie informacje uznajemy za istotne, jak je łączymy, hierarchizujemy oraz w jaki sposób konstruujemy argumentację. Pisanie, jako proces angażujący różne gatunki w celu przekazywania czy zapamiętywania informacji, uruchamia również mechanizm przekształcania sposobu myślenia. Bazerman podkreśla, że akt pisania może prowadzić do reorganizacji wiedzy, zmuszając autora do refleksji nad treściami i ich nowego ułożenia. W tym kontekście analizuje propozycje Perry'ego Kleina (1999), który wyróżnił cztery mechanizmy poznawcze związane z pisaniem:

1. myśli kształtują się w trakcie pisania, a sam proces formułowania zdań pozwala na konceptualizację idei,
2. pisanie jest narzędziem eksploracji i przekształcania myśli, które umożliwia ich stopniowe doskonalenie i rozwój,

3. gatunek ma wpływ na sposób organizacji wiedzy, strukturę tekstu oraz relacje między informacjami,
4. proces weryfikacji i rekonstruowania tekstu, który polega na nadawaniu mu logicznej struktury i spójności, umożliwia dostosowanie treści do wymogów komunikacyjnych oraz zapewnienie jej czytelności i zrozumiałości dla odbiorców.

W tym kontekście gatunki tekstowe pełnią rolę narzędzi poznawczych, które umożliwiają internalizację i restrukturyzację treści. Praktyki piśmienne (*literary practices*), rozumiane nie w sensie twórczości artystycznej, lecz jako świadome uczestnictwo w społecznie zakorzenionych formach komunikacji tekstowej, stanowią mechanizmy działania, które wpływają na sposób interpretacji rzeczywistości. Każda dyscyplina – socjologia, prawo czy medycyna – wypracowuje własne sposoby rozumienia świata, co przejawia się w specyficznych gatunkach tekstowych, które wyznaczają przestrzeń problemową dla piszącego i dostarczają struktury umożliwiającej jej rozwiązanie (Bazerman 2009: 283–298; por. Załęska 2019). Autor zwraca też uwagę na nietrwałość i elastyczność systemów gatunkowych. Gatunki są jak „chmury” znaczeń – ich struktura utrzymuje się tylko tak długo, jak długo użytkownicy języka do niej nawiązują i w niej uczestniczą (Bazerman 2015).

4.1.1. MIĘDZY WIEDZĄ MILCZĄCĄ A NORMĄ INSTYTUCJONALNĄ: GATUNKI I METAGATUNKI

Janet Giltrow, eksplorując problem gatunków jako narzędzi poznawczych, które pomagają uczestnikom komunikacji przetwarzać informacje, analizowała (1994) sposoby, w jakie gatunki organizują wiedzę kontekstową (*background knowledge*), czyli zestaw założeń, które są niezbędne do zrozumienia danego komunikatu, ale które nie muszą być *explicite* wyrażone w tekście. To, co uznawane jest w tekstach danych gatunków za oczywiste, zmienia się w czasie i odzwierciedla zmiany społeczne, ideologiczne i instytucjonalne. W późniejszych pracach Giltrow (2015) rozwinęła tę koncepcję, podkreślając, że wspólna świadomość uczestników komunikacji nie jest jedynie biernym tłem dla interpretacji tekstów, lecz aktywnie kształtuje sposób, w jaki znaczenia są konstruowane i negocjowane. W różnych sytuacjach interpretacyjnych odbiorcy muszą rekonstruować kontekst znaczeniowy na podstawie gatunku, w jakim dany tekst się pojawia. Autorka zwróciła uwagę na różnice w dostęp-

ności i trwałości wspólnej świadomości – to, co dla jednej grupy komunikacyjnej jest oczywiste, dla innej może wymagać wyjaśnienia, szczególnie w przypadku dokumentów historycznych. „Milczenie” w tekście (tj. pominięcie *explicite* wyrażonych założeń) jest nie tylko efektem ekonomii komunikacyjnej, ale także wskaźnikiem wspólnej wiedzy i relacji społecznych między uczestnikami danej sfery działalności.

W swojej analizie metagatunków Giltrow (2002) wykazała, że stają się one przestrzeniami negocjacji ideologicznych. Metagatunki, takie jak wytyczne dotyczące pisania artykułów naukowych, pełnią rolę regulacyjną, określając, jakie formy komunikacji są akceptowalne w danym środowisku społecznym. Nie są neutralnymi narzędziami, lecz odzwierciedlają ideologiczne założenia społeczności, w której funkcjonują. Mogą pełnić rolę mechanizmów kontroli i dyscyplinowania komunikacji, narzucając określone sposoby myślenia i wyrażania się, często w sposób niejawnny.

Analizując przykłady metagatunków w różnych kontekstach, Giltrow pokazuje, że ich funkcjonowanie może się różnić w zależności od stopnia hierarchizacji i struktury danej społeczności. Na przykład, w administracji i korporacjach metagatunki przeważnie przyjmują formę oficjalnych wytycznych i dokumentów regulujących procesy pisania. W środowiskach akademickich natomiast metagatunki często manifestują się w mniej sformalizowanych, ale równie skutecznych formach, takich jak niepisane zasady dotyczące struktury argumentacji czy pożądanych stylów pisania.

Giltrow zauważa również, że metagatunki mogą wytwarzać napięcia między tym, co jest oficjalnie zalecane, a tym, co faktycznie funkcjonuje w praktyce. Przykładem może być sprzeczność pomiędzy akademickimi normami oryginalności i indywidualnego głosu a równoczesnym wymaganiem dostosowania się do ścisłych konwencji gatunkowych i stylów argumentacji. Takie sytuacje prowadzą do paradoksów, w których studenci i młodzi badacze są zachęceni do „odkrywania własnego głosu”, a jednocześnie zmuszani do wpisywania się w ustalone normy komunikacyjne (Giltrow 2002: 201). Metagatunki są w tym kontekście przestrzeniami negocjacji znaczeń i władzy w różnych instytucjach, warunkującymi, które formy ekspresji są uznawane za poprawne, a które są marginalizowane lub eliminowane.

Podejście do gatunków jako narzędzi poznania jest odpowiedzią na Platonowski problem (jak możemy wiedzieć tak dużo, mając tak mało informacji?) – dzięki znajomości gatunków użytkownicy języka wiedzą, czego się spodziewać, także przy minimalnej ilości sygnałów językowych. Nawet przy fragmentarycz-

nym przekazie znajomość konwencji gatunkowej pozwala odbiorcy antycypować dalszy przebieg komunikacji i uzupełniać brakujące informacje na podstawie wcześniejszych doświadczeń. Jednocześnie gatunki rozwiązują Orwellowski problem (jak możemy wiedzieć tak mało, mając tak dużo informacji?) – selektywna interpretacja sygnałów gatunkowych sprawia, że odbiorcy wybierają tylko istotne dla nich w danej sytuacji elementy komunikatu (Giltrow, Stein red. 2009: 5–7).

W perspektywie teorii poznania sytuacyjnego, epistemologii społecznej i teorii działalności gatunki stabilizują procesy poznawcze, ale jednocześnie pozwalają na ich modyfikację i rozwój. Są zarówno produktami, jak i narzędziami myślenia, odgrywając kluczową rolę w kształtowaniu wiedzy i interakcji społecznych¹³.

4.1.2. HOMOLOGIE

Inną perspektywą badania powtarzalnych struktur w retoryce, wartą przypomnienia w kontekście analizy gatunków, jest koncepcja **homologii retorycznych** zaproponowana przez Barry’ego Brummetta (2004). Umożliwia ona rozszerzenie refleksji nad gatunkami o ich kulturowe i transkontekstualne funkcjonowanie. Zamiast pytać, jak gatunki stabilizują znaczenie i rozumienie wewnątrz jednej społeczności dyskursywnej, Brummett proponuje zastanowić się, jak to się dzieje, że podobne formy komunikacyjne pojawia-

¹³ Koncepcja wiedzy milczącej koresponduje z ideą gatunkowego obrazu świata (GOS), rozwiniętą przez Witolda Sadowskiego dla tekstów poetyckich. GOS odnosi się do światopoglądowych założeń wpisanych w daną konwencję gatunkową, które kształtują sposób postrzegania rzeczywistości – zarówno jako *Weltbild* (obraz świata w sensie poznawczym), jak i *Lebensanschauung* (wizja życia i wartości). W odróżnieniu od językowego obrazu świata, GOS działa w makroskali i wykracza poza leksykalne i gramatyczne znaczenia, oferując całościową semantykę danej formy oraz sugerując właściwy jej obraz rzeczywistości, często przekraczający język i objawiający się także w innych dziedzinach sztuki (Sadowski 2021). Inaczej postrzega to Magdalena Ślawska, która uważa GOS za efekt działania na poziomie kompetencji generycznej – czyli umiejętności rozpoznania, użycia i twórczej reinterpretacji gatunku. Jest więc GOS autorską, subiektywną, ale społecznie zakotwiczoną interpretacją rzeczywistości, realizowaną przez posługiwanie się określonym gatunkiem. Najpełniejszym przejawem tej kompetencji jest metagatunkowość (rozumiana zgoła odmiennie niż w koncepcji Giltrow), czyli zdolność refleksyjnego operowania gatunkami – nie tylko w ich ramach, ale także ich formą i funkcją (Ślawska 2019).

ją się w różnych środowiskach kulturowych, pełniąc analogiczne funkcje mimo odmiennych uwarunkowań społecznych, historycznych czy instytucjonalnych.

W książce *Rhetorical Homologies: Form, Culture, Experience* (2004) Brummett rozwija tę koncepcję, wykorzystując ją jako narzędzie analizy wzorców retorycznych, które przekraczają granice pojedynczych praktyk dyskursywnych. Homologie pozwalają uchwycić strukturalne podobieństwa między pozornie odmiennymi formami wypowiedzi, wskazując na uniwersalne mechanizmy organizujące ludzkie doświadczenie komunikacyjne.

Koncepcja homologii retorycznych współbrzmi także z klasycznym tropem *ut pictura poesis*, który zakłada paralelizm struktur i funkcji w różnych dziedzinach sztuki. Analogiczne mechanizmy perswazji, budowania emocji czy organizowania narracji mogą występować nie tylko między gatunkami werbalnymi, ale także między różnymi mediami – literaturą, muzyką, obrazem (Skwara, Wysłouch red. 2006; Rusinek 2012; por. Regiewicz, Rott 2024).

W kontekście krytyki gatunkowej koncepcja homologii retorycznych stanowi innowacyjne podejście do zrozumienia gatunków jako struktur, które mogą przenikać przez różne sfery życia społecznego, wykraczając poza klasyczne ograniczenia gatunkowe. Przykładem homologii retorycznej może być podobieństwo formy i struktury między różnymi gatunkami, np. pomiędzy kazaniami religijnymi a przemówieniami politycznymi, które mogą korzystać z podobnych tropów, strategii emocjonalnych czy struktur narracyjnych, pomiędzy *talk-show* i konfesyjną literaturą pamiętnikarską, w których operuje się schematem „wyznania” i emocjonalnej autodemaskacji. W tym ujęciu gatunki stanowią obiekty obserwacji, które są elementami większych schematów retorycznych, łączących różne sfery życia społecznego i odpowiadających na uniwersalne potrzeby społeczne, takie jak potrzeba porządku, tożsamości czy legitymizacji.

W odniesieniu do krytyki gatunkowej koncepcja Brummetta otwiera nowe możliwości analizy. Badacze mogą wykorzystać homologie retoryczne do obserwacji podobieństw strukturalnych odmiennych gatunków w różnych niepowiązanych z sobą społecznościach lub w odmiennych momentach historycznych. Analiza homologii retorycznych pozwala rozpoznać, w jaki sposób pewne gatunki „migrują” między obszarami kulturowymi, adaptując się i przejmując struktury od innych gatunków, by odpowiadać na lokalne potrzeby.

4.2. GATUNKI W INSTYTUCJACH

Badania nad gatunkami w środowiskach zawodowych i instytucjonalnych zyskały na znaczeniu w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, kiedy zaczęto analizować je jako narzędzia organizacji pracy i komunikacji. Jedno z pierwszych systematycznych ujęć tego zagadnienia przedstawiły Joanne Yates i Wendy Orlikowski (1992), które zastosowały perspektywę teorii strukturalizacji Giddensa do badania gatunków organizacyjnych. Przeanalizowały gatunki komunikacyjne w organizacji biznesowej, badając, jak nowe media, takie jak poczta elektroniczna i systemy dokumentacji elektronicznej, wpływają na tradycyjne formy komunikacji, np. memoranda, raporty i procedury wewnętrzne. Pokazały, że gatunki organizacyjne pełnią istotną rolę w strukturze władzy, koordynacji i regulacji działań pracowników, ponadto wskazały na ich znaczenie w procesie adaptacji instytucji do zmieniających się warunków technologicznych (§ 3.3.2. Ewolucja systemów gatunkowych). Zastosowanie teorii strukturalizacji odsłoniło dualny charakter gatunków – jako struktur, które jednocześnie kształtują i są kształtowane przez działanie uczestników, są narzędziem reprodukcji porządku organizacyjnego, ale też polem dla jego modyfikacji.

Studia nad gatunkami w instytucjach kontynuowali Anthony Paré i Graham Smart (1994), którzy opracowali metodologię badania gatunków w praktykach zawodowych. Przyjęli, że gatunki są złożonymi strukturami komunikacyjnymi, które należy badać przez pryzmat czterech wymiarów:

1. regularności w cechach tekstowych – strukturę, retoryczne ruchy i styl tekstów,
2. regularności w procesach komponowania – sposób powstawania tekstów, od zbierania informacji po redakcję i dystrybucję,
3. regularności w praktykach czytelniczych – sposób odbioru i interpretacji tekstów,
4. regularności w rolach społecznych – jakie funkcje pełnią nadawcy i odbiorcy tekstów w organizacji.

Ich badania wykazały, że gatunki odgrywają kluczową rolę w strukturach władzy i organizacji pracy: nie tylko przekazują informacje, ale także definiują hierarchie i ustalają zasady działania. Pełnią rolę stabilizatorów utrwalających obowiązujące normy i wyznaczają ramy interpretacyjne dla pracowników, definiując, jak powinny być postrzegane ich działania oraz jak należy się

komunikować w konkretnych sytuacjach. **Socjalizacja gatunkowa** jako proces przyswajania odpowiednich praktyk i ról wzmacnia spójność organizacji, ale jednocześnie może ograniczać kreatywność i indywidualność.

Gatunki są również narzędziami kontrolującymi. Poprzez ustalone praktyki czytania i pisania instytucje regulują dostęp do informacji, kontrolują przepływ komunikacji i ustanawiają standardy efektywności i odpowiedzialności. Przykładowo, raporty mogą służyć do oceny postępów lub do przekazywania wyników kierownictwu, podczas gdy gatunki proceduralne (np. instrukcje, formularze, przewodniki działania) określają akceptowalne sposoby działania w instytucji. Analizowanie gatunków ukontekstowanych instytucjonalnie z perspektywy ich funkcji kontrolnych odsłania mechanizmy wpływania na zachowania jednostek i wyznaczania określonych sposobów myślenia i działania jako normatywnych.

4.2.1. ŚLEDZENIE GATUNKÓW

W kontekście poznania sytuacyjnego i badania gatunków w instytucjach propozycję metodologiczną przedstawił Spinuzzi (2003a, 2003b), którego interesowały mediacje gatunkowe w różnych grupach społecznych i zawodowych. Rozwijając pojęcie ekologii gatunków, zwracał uwagę na to, że pracownicy w instytucjach koordynują zwykle wiele gatunków, aby działać efektywnie. Każdy gatunek posiada określoną funkcję mediacyjną, ale zawsze działa w dynamicznej, zmieniającej się sieci ekologii komunikacyjnej.

Spinuzzi wprowadził pojęcie **destabilizacji systemowej**, wskazując, że operacje gatunkowe mogą powodować problemy w miejscu pracy, jeśli nie są dostosowane do warunków. Destabilizacje na jednym poziomie (np. interfejsu użytkownika) mogą prowadzić do destabilizacji na innych poziomach (np. systemu pracy). Tradycyjne podejścia do projektowania informacji ignorowały te kwestie, próbując narzucić jednolite rozwiązania, które często nie były skuteczne. Sposobem na zdiagnozowanie problemów stała się metoda, którą nazwał **śledzeniem gatunków** (*genre tracing*). Jako narzędzia diagnostyczne tej metody wskazał np.:

- ◆ diagramy ekosystemów gatunków – pokazujące powiązania między gatunkami,
- ◆ tabele destabilizacji CDB (*Contradiction–Discoordination–Breakdown*) – śledzące źródła problemów.

Narzędzia te posłużyły do identyfikacji i analizy destabilizacji w systemach gatunkowych, rozpatrywanych na trzech poziomach analizy:

1. makroskopowym, gdzie analizuje się aktywność, czyli kontekst społeczny, organizacyjny, historyczny – np. sprzeczności w systemach pracy,
2. mezoskopowym, gdzie analizuje się działanie, czyli realizację gatunków w codziennej pracy – np. brak spójności między różnymi używanymi gatunkami,
3. mikroskopowym, gdzie analizuje się operacje, czyli konkretne zadania użytkowników – np. błędy w interfejsach, trudności w obsłudze.

Z uwagi na to, że każdy poziom organizacji jest ze sobą powiązany, problemy na jednym poziomie mogą powodować destabilizację w całym systemie działalności. Tabele CDB pomagają powiązać sygnały z różnych poziomów i dzięki temu ułatwić diagnozowanie symptomów głębszych niezgodności w systemie pracy. Metoda *śledzenia gatunków* pozwala badać powiązania między różnymi gatunkami w organizacji oraz identyfikować momenty, w których system komunikacyjny ulega zaburzeniu.

Spinuzzi adaptuje ponadto do swoich badań teorię aktywności (*activity theory*)¹⁴, dostosowując ją do trzech poziomów analizy gatunków. Każdemu poziomowi analizy w teorii aktywności odpowiada określony sposób funkcjonowania gatunków:

- ◆ **na poziomie makroskopowym** (*aktywność*) chodzi o działania kolektywne, uwarunkowane historycznie i instytucjonalnie – gatunki pełnią tu funkcję pamięci społecznej, stabilizującej praktyki organizacyjne w dłuższej perspektywie czasowej,
- ◆ **na poziomie mezoskopowym** (*działanie*) analizie podlegają świadome, celowe czynności podejmowane przez użytkowników w ramach konkretnego zadania – gatunki funkcjonują tu jako narzędzia, których

¹⁴ W której istotne jest pojęcie mediacji rozumiane (za Wygotskim) jako posługiwanie się przez ludzi „zewnętrznymi bodźcami” – zmodyfikowanymi obiektami materialnymi lub znakami, aby kontrolować z zewnątrz swoje zachowanie (np. sporządzanie list zadań do wykonania, układanie przedmiotów w kolejności wykonywania działań, ustawianie krzeseł i biurek, które implicytnie określają sposób wykonywania pracy biurowej). Ludzie wykorzystują te zewnętrzne narzędzia, aby osiągnąć określony cel, a w tym procesie sami ulegają psychologicznej transformacji: korzystając z tych środków samoregulacji, zaczynają myśleć i działać w inny sposób.

użycie jest świadomie dostosowane do potrzeb współpracy i realizacji zadań,

- ◆ **na poziomie mikroskopowym** (*operacja*) chodzi o zautomatyzowane, rutynowe działania użytkowników – gatunki przyjmują tu formę nawyków komunikacyjnych, realizowanych często bezrefleksyjnie w codziennej praktyce.

Zależności te przedstawione zostały w tabeli 6.

TABELA 6. Zestawienie poziomów analizy w teorii aktywności i koncepcji gatunku (Spinuzzi 2003b: 45; w tabeli pominięto odwołania wewnątrztekstowe)

Poziom analizy	Termin w teorii aktywności	Koncepcja gatunku
Makroskopowy	aktywność (kulturowo-historyczna, nieświadoma)	◆ gatunek jako pamięć społeczna ◆ gatunek jako kształtowany przez długotrwałą działalność dyscyplinarną i ją kształtujący ◆ gatunek jako działanie społeczne
Mezoskopowy	działanie (celowe, świadome)	◆ gatunek jako narzędzie w użyciu ◆ gatunek jako konstelacje strategii ◆ gatunki jako taktyki
Mikroskopowy	operacja (nawykowa, nieświadoma)	◆ gatunek jako spójna kolekcja nawyków ◆ gatunek jako reguły operacyjne ◆ gatunek jako strukturyzacja pracy ◆ gatunek jako poznanie rozproszone

Problemy na poziomie operacyjnym są często objawami głębszych problemów strukturalnych. Tradycyjne metody badające użyteczność systemów skupiają się głównie na poziomie mikroskopowym (np. testy użyteczności interfejsu), ignorując głębsze sprzeczności na poziomie organizacyjnym i kulturowym. Tymczasem

[ś]ledzenie gatunków (*genre tracing*) to metodologia służąca do badania tych efemerycznych, niewidzialnych, a jednocześnie wszechobecnych innowacji. Została zaprojektowana, aby analizować te innowacje w kategoriach społeczno-kulturowych, badać ich genealogię, eksplorować okoliczności, które je inspirują, oraz śledzić ich trajektorie w ramach działań, które pośredniczą w ich powstawaniu. [...] Podczas gdy wiele podejść skoncentrowanych na użytkowniku ma tendencję do pomijania lub zastępowania tych innowacji, śledzenie gatunków przeciwnie – stawia je na pierwszym

planie jako organiczne i niezbędne sposoby dostosowywania informacji do wspierania własnych działań (Spinuzzi 2003b: X).

Koncepcja Spinuzziego wnosi do badań nad gatunkami instytucjonalnymi wiedzę o ich operacyjnej złożoności i społeczno-technologicznym charakterze. Pokazuje, że gatunki są elastycznymi narzędziami komunikacyjnymi, które użytkownicy modyfikują w praktyce, by lepiej odpowiadać na konkretne potrzeby i wyzwania organizacyjne.

Badania Yates i Orlikowski, Paré i Smarta czy Spinuzziego potwierdzają, że gatunki, stabilizując działania w organizacji, odzwierciedlają również i współkształtują zmienne układy władzy, wiedzy i tożsamości zawodowej. Rozpoznanie ich funkcjonowania daje wgląd w to, jak instytucje uczą, socjalizują i kontrolują swoich członków, co prowadzi do istotnych wniosków dla praktyk dydaktycznych. W kolejnym rozdziale przyjrzymy się zatem, w jaki sposób refleksja nad gatunkami może zostać wykorzystana w procesie edukacji – nie tylko jako narzędzie nauczania formy, lecz także jako ścieżka do kształtowania krytycznej świadomości komunikacyjnej.

4.3. EDUKACYJNE IMPLIKACJE BADAŃ NAD GATUNKAMI

Studia nad gatunkami odgrywają istotną rolę w edukacji retorycznej, dostarczając narzędzi umożliwiających zarówno opanowanie konwencji komunikacyjnych, jak i ich krytyczną analizę. Ta perspektywa znalazła swoje odbicie w podejściach pedagogicznych, w których stopniowo przesuwano ciężar uwagi z nauczania gatunkowych reguł budowy tekstu na rzecz metod uwzględniających kontekst, funkcję i interakcję gatunków w różnych środowiskach komunikacyjnych.

Berkenkotter i Huckin (1995) w pracy *Genre Knowledge in Disciplinary Communication*, bazując na społeczno-kognitywnej teorii gatunków, wyodrębnił jej pięć zasad, które mają istotne implikacje dla dydaktyki. Są to:

1. Dynamizm

Gatunki są strukturami zmiennymi i podatnymi na przekształcenia. Nauczanie pisania nie powinno więc ograniczać się do modelu „szablonowego”, lecz uwzględniać zmienność form.

2. Usytuowanie

Wiedza gatunkowa wynika z uczestnictwa w realnych praktykach komunikacyjnych. Edukacja powinna więc oferować uczniom autentyczne sytuacje pisarskie, osadzone w określonych dyskursach.

3. Forma i treść

Znajomość gatunku obejmuje zarówno strukturę (formę), jak i treść. Należy odejść od nauczania, „jak zbudować tekst”, na rzecz kształcenia zdolności do podejmowania decyzji komunikacyjnych w kontekście: „po co pisać?”, „dlaczego właśnie to?”.

4. Podwójność struktury

Działając w gatunkach zawodowych, jednocześnie tworzymy i odtwarzamy struktury społeczne – instytucjonalne, organizacyjne, dyscyplinarne. Edukacja gatunkowa powinna więc wspierać refleksyjność uczniów – świadomość tego, jak ich działania tekstowe wpływają na reguły i normy obowiązujące w danej wspólnocie.

5. Własność wspólnotowa

Konwencje gatunkowe są odzwierciedleniem norm, epistemologii, ideologii i tożsamości społecznej danej wspólnoty dyskursywnej. Istotnym elementem edukacji gatunkowej jest krytyczna analiza: jakim sposobom myślenia i działania wspiera dany gatunek? Jakim głosom wyklucza?

W edukacji akademickiej oznacza to konieczność uczenia studentów nie tylko schematów tekstów, takich jak artykuł naukowy, ale także praktyk dyscyplinarnych, w których te teksty powstają – w tym mechanizmów recenzowania, relacji władzy między autorami a redaktorami oraz strategii budowania wiarygodności. Gatunki są traktowane jako formy retoryczne głęboko zakorzenione w społecznościach dyskursywnych, a zatem nauczanie pisania powinno uwzględniać procesy socjalizacji akademickiej, dzięki którym nowi członkowie uczą się nie tylko pisać, ale też myśleć i działać zgodnie z normami swojej dziedziny. Berkenkotter i Huckin podkreślają także, że wiedza gatunkowa nie jest statyczna. Studenci muszą uczyć się jej jako wiedzy rozproszonej i negocjowanej w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych. Dlatego skuteczne nauczanie gatunków powinno uwzględniać autentyczne zadania pisarskie, analizę przykładów z rzeczywistego obiegu akademickiego oraz refleksję nad funkcjami i strategiami retorycznymi.

Na istotne implikacje edukacyjne swoich badań zwróciła uwagę Freadman (2002b), rozwijając koncepcję *uptake*. W jej ujęciu nauczanie gatunków powinno obejmować także **relacje międzygatunkowe**, które tworzą spójne systemy

komunikacyjne w danej praktyce (np. akademickiej, administracyjnej, zawodowej). Gatunki „działają w sekwencjach” (zaproszenie – potwierdzenie udziału, recenzja – odpowiedź autora, pismo urzędowe – decyzja administracyjna), dlatego też kompetencja gatunkowa polegająca na zrozumieniu, jak jeden gatunek „wzywa” drugi, powinna być istotna w procesie edukacji.

4.3.1. KRYTYCZNA ŚWIADOMOŚĆ GATUNKOWA

Devitt (2009a) rozszerzyła podejście do nauczania gatunków, wskazując, że edukacja w tym obszarze może pełnić dwojaką funkcję: z jednej strony utrwalać istniejące konwencje i struktury komunikacyjne, z drugiej – otwierać przestrzeń dla ich reinterpretacji, przekroczenia, a nawet przekształcenia. W tym kontekście Devitt wprowadziła pojęcie **krytycznej świadomości gatunkowej** (*critical genre awareness*), jako rozwinięcie wcześniejszych intuicji Nowej Retoryki (Devitt 1993, 2004; Freedman, Medway 1994), które stanowią jeden z fundamentów współczesnej pedagogiki gatunkowej.

Krytyczna świadomość gatunkowa oznacza nie tyle umiejętność rozpoznawania gatunków i posługiwania się nimi zgodnie z obowiązującymi konwencjami¹⁵, co przede wszystkim zdolność do refleksyjnego i sprawczego używania gatunków w różnych kontekstach społecznych i instytucjonalnych. W edukacji retorycznej oznacza to przejście od nauczania „poprawnego pisania” do rozwijania kompetencji krytycznego uczestnictwa w życiu społecznym poprzez teksty. Uczenie się gatunków nie sprowadza się tu jedynie do przyswajania gotowych schematów, ale staje się procesem uwrażliwiania studentów na to, jak gatunki organizują nasze działania, wzmacniają określone relacje władzy i wpływają na to, co w danym kontekście uznawane jest za sensowne, stosowne czy uprawnione. Powinno zatem obejmować umiejętność interpretowania i oceniania skuteczności przekazów w określonych warunkach oraz – w razie potrzeby – twórcze modyfikowanie i dostosowywanie do zmieniających się celów i odbiorców.

Autorka formułuje pięć istotnych założeń w ramach refleksji genologicznej: (1) gatunki pełnią funkcje retoryczne i społeczne, rozwijając formy języko-

¹⁵ W tym duchu, czyli w odniesieniu do wzorca i jego realizacji idą badacze zajmujący się świadomością gatunkową (bezprzymiotnikową): „[...] świadomość gatunkowa to nie tylko refleksje, które towarzyszą na co dzień naszej komunikacji, ale także przekonanie, że jakaś wypowiedź jeszcze reprezentuje określony wzorzec gatunkowy, natomiast inna już nie” (Zaśko-Zielińska 2002: 28; por. Balowski 2000: 326).

we w odpowiedzi na cele i konteksty grup użytkowników, (2) ich rozprzestrzenianie tworzy wspólne cele i struktury społeczne, (3) przyswajanie gatunków przez nowych użytkowników wzmacnia istniejące normy, (4) gatunki utrwalają kulturowe i instytucjonalne ideologie, (5) zmiana gatunków prowadzi do modyfikacji norm społecznych i strukturalnych. W związku z tym wyodrębnia trzy podejścia do gatunków i do ich nauczania:

1. podejście statyczne (*particle approach*) – gatunki jako **rzeczy** – nauczanie konkretnych gatunków w celu przyswojenia przydatnych form pisarskich,
2. podejście dynamiczne (*wave approach*) – gatunki jako **procesy** – nauczanie poprzez pokazanie, jak gatunki rozwijają się i zmieniają,
3. podejście kontekstowe (*field approach*) – gatunki jako **środowiska działania** – nauczanie świadomości gatunkowej i krytycznej analizy gatunków.

Podejście statyczne (traktujące gatunki jako rzeczy), które jest powszechne w edukacji, nie powinno być stosowane w izolacji. Sama nauka formy gatunku nie gwarantuje jego skutecznego użycia, jeśli nie uwzględnia się kontekstu i funkcji retorycznych. Dlatego Devitt proponuje łączenie tego modelu z podejściami, które kładą nacisk na proces i krytyczną świadomość gatunkową, co umożliwi rozumienie, jak i dlaczego gatunki działają w określonych sytuacjach. Warsztaty gatunkowe w jej koncepcji edukacyjnej składają się z czterech segmentów:

1. Analiza znanych gatunków i ich przekształcanie

Autorka rozpoczyna od pracy z gatunkami, które są studentom dobrze znane, np. pięciopunktowy esej, recenzja filmowa czy e-mail formalny. Studenci najpierw analizują ich strukturę, funkcję i retoryczne cechy, a następnie próbują świadomie zmodyfikować te gatunki poprzez zmianę ich celu, odbiorcy lub stylu (np. przekształcenie pięciopunktowego eseju w narracyjną refleksję lub formalnego e-maila w bardziej bezpośrednią wiadomość). Taki proces otwiera studentów na myślenie o gatunkach jako dynamicznych narzędziach generowania wpływu.

2. Badanie gatunków z innych kultur i czasów

W kolejnym etapie studenci analizują gatunki, które pochodzą z innych kontekstów kulturowych lub historycznych, np. starożytne przemówienia polityczne, średniowieczne listy kupieckie, manifesty artystyczne z XIX wieku lub współczesne formy komunikacji internetowej z innych krajów. Badanie

tych gatunków pomaga dostrzec, że konwencje komunikacyjne nie są uniwersalne, lecz wynikają z określonych norm społecznych i kulturowych. Przykładowo, porównanie klasycznego europejskiego eseju z japońską formą *zuihitsu* może pokazać studentom różnice w podejściu do argumentacji i organizacji tekstu.

3. Krytyczna analiza gatunków akademickich

Następnie autorka koncentruje się na gatunkach stosowanych w środowisku akademickim, np. artykułach naukowych, abstraktach konferencyjnych, analizach literackich czy raportach badawczych. Studenci nie tylko uczą się ich struktury, ale także krytycznie analizują, jakie wartości i normy są przez nie wzmacniane. Na przykład mogą badać, w jaki sposób artykuły naukowe uprzywilejowują pewien styl argumentacji, jakie ideologie kryją się za oczekiwaniami dotyczącymi „obiektywności” lub jak normy publikacyjne wpływają na dostęp do wiedzy. Analiza ta pozwala studentom świadomie korzystać z tych gatunków, zamiast biernie przyjmować ich zasady.

4. Tworzenie własnych tekstów, które modyfikują lub zmieniają istniejące gatunki

Ostatnim krokiem jest praktyczne zastosowanie zdobytej wiedzy poprzez tworzenie nowych wersji gatunków, które mogą lepiej odpowiadać na potrzeby komunikacyjne studentów. Może to obejmować eksperymentowanie z formą (np. napisanie naukowego artykułu w stylu narracyjnym), stworzenie hybrydowych gatunków (np. połączenie eseju z elementami wizualnymi) lub dostosowanie tradycyjnych gatunków do nowych mediów (np. przekształcenie referatu naukowego w dynamiczną prezentację na platformie TikTok). Taki proces uczy studentów, że gatunki można świadomie kształtować i dostosowywać do zmieniających się warunków społecznych i technologicznych.

Devitt postuluje (2015), aby rozwijać **krytyczną świadomość gatunkową** (*critical genre awareness*) studentów, a nie koncentrować się na przyswajaniu struktur gatunkowych. Oznacza to nie tylko uczenie ich, jak rozpoznawać i dostosowywać się do różnych kontekstów gatunkowych, lecz także jak refleksyjnie analizować społeczne, a także instytucjonalne i ideologiczne uwarunkowania funkcjonowania gatunków.

Podejście to opiera się na przekonaniu, że nauczanie konkretnych gatunków oderwanych od ich rzeczywistych sytuacji komunikacyjnych i funkcji społecznych jest nieefektywne, a czasem wręcz szkodliwe – ponieważ wzmacnia

biernie podporządkowanie się formom, które mogą utrzymywać istniejące układy władzy. Krytyczna świadomość gatunkowa inspirowała do działania z intencją zmiany, oporu lub twórczego przekształcenia gatunku.

Aby uwzględnić znaczenie kontekstu w nauczaniu gatunków, Devitt wskazuje na strategie badawcze stosowane w pedagogice gatunkowej, takie jak badania etnograficzne prowadzone przez studentów. Na przykład Ann Johns (1997) zaleca zadawanie studentom badania rzeczywistych sytuacji komunikacyjnych, aby mogli lepiej zrozumieć, jak działają gatunki w różnych środowiskach. Devitt odnosi się do tej metody jako jednej z dróg rozwijania świadomości kontekstu. Postuluje, by pedagogika gatunkowa nie tylko uczyła używania gatunków, ale także rozwijała krytyczne myślenie o nich (1996, 2014). W tym kontekście przywołuje różne podejścia dydaktyczne, które uczą studentów refleksji nad gatunkami, ich dekonstruowania i reinterpretowania:

- ◆ twórczą eksplorację (*creative exploration*) – czyli poszerzanie możliwości gatunkowych w procesie nauki (Macken-Horarik 2002),
- ◆ tworzenie antygatunków (*antigenres*) – metodę zachęcającą studentów do eksperymentowania z formami i celową dekonstrukcją norm gatunkowych (Peters 1997),
- ◆ reinwencję gatunku (*reinventing a genre*) – nauczanie modyfikacji istniejących form gatunkowych (Brooks 2002).

Krytyczna świadomość gatunkowa stanowi też istotną kompetencję obywatelską (por. Bazerman 2002). Devitt poza programem edukacji akademickiej wprowadziła do studiów nad gatunkami obserwacje dotyczące świadomego uczestnictwa w komunikacji poprzez gatunki. Wskazała (2020) w tym kontekście cztery strategie, które określają, jak użytkownicy komunikacji – wyposażeni w krytyczne rozumienie gatunków – mogą aktywnie kształtować rzeczywistość społeczną.

Pierwsza z nich, **uwaga gatunkowa** (*genre mindfulness*), polega na prze-myślanym i refleksyjnym stosowaniu gatunków w sposób zgodny z wartościami, które użytkownik pragnie realizować. Osoby uważne gatunkowo nie działają automatycznie, lecz analizują, jak dany gatunek oddziałuje na odbiorcę i jakie wartości reprezentuje (np. wybór petycji, protestu, listu do redakcji lub kampanii w mediach społecznościowych jako określonej formy komunikacji w sprawie zmian klimatu – każdy z tych gatunków działa inaczej, angażuje inne grupy i wzmacnia inne wartości). Uwaga gatunkowa pozwala wybie-

rać formy zgodne z własnymi przekonaniem, a nie tylko powielać wzorce narzucone przez dominujące instytucje czy media.

Druga strategia, **opór gatunkowy** (*genre resistance*), to świadome unikanie lub podważanie gatunków, które wzmacniają niepożądane układy władzy lub ograniczają możliwości ekspresji. Opór może przybierać różne formy: ignorowania gatunku, zastępowania go innym, zderzania go z formą kontrgatunkową (np. bojkotowanie tendencyjnych newsów i sięganie po naukowe raporty, oprostowanie spotkań w formule tradycyjnych dyskusji, jeśli uczestnicy uważają tę formę za nieskuteczną). Opór gatunkowy obnaża ograniczenia istniejących form i może wywołać potrzebę ich zmiany.

Trzecia strategia, **rewizja gatunkowa** (*genre revision*), zakłada modyfikowanie istniejących form w celu dostosowania ich do nowych kontekstów i potrzeb komunikacyjnych (np. zmiana tonu w artykule naukowym i wprowadzenie elementów autobiograficznych, by wprowadzić refleksję nad pozycją badacza).

Czwarta, **tworzenie nowych gatunków** (*genre creation*), odnosi się do tworzenia nowych gatunków jako odpowiedzi na sytuację, dla których dotychczasowe formy okazują się niewystarczające (np. *cli-fi* – *climate fiction* – nowa etykieta dla gatunku literackiego, który porusza problem zmian klimatycznych i działa jako forma zwiększania świadomości ekologicznej).

Te cztery sposoby działania wskazują, że gatunki mogą być także środkami transformacji społecznej, jeśli zostaną użyte w sposób krytyczny, intencjonalny i twórczy.

4.3.2. TRANSFER GATUNKÓW MIĘDZY EDUKACJĄ A PRAKTYKĄ ZAWODOWĄ

Badacze zajmujący się gatunkami w edukacji (Russell, Fisher 2009) zwracają uwagę na problem transferu wiedzy ze szkoły czy uczelni na rynek pracy. Studenci często postrzegają teksty jako część systemu gatunkowego szkolnictwa, a nie jako autentyczne gatunki zawodowe. Stąd powstała potrzeba, aby zredukować swego rodzaju dysonans poznawczy między wiedzą gatunkową a praktyką gatunkową.

David R. Russell i David Fisher przedstawili swoje doświadczenia edukacyjne w tym względzie. Opracowali system MyCase, który umożliwia studentom uczestniczenie w fikcyjnych, ale realistycznych scenariuszach zawodowych. W ramach projektu edukacyjnego studenci wcielali się w rolę konsultantów

dla fikcyjnej firmy biotechnologicznej Omega Molecular. Wykorzystano różne gatunki komunikacyjne (raporty, e-maile, prezentacje, dokumenty prawne), aby studenci mogli doświadczyć ich w symulowanym, ale rzeczywistym kontekście. Zastosowano koncepcję chronotopu Bachtina, aby ukazać, jak gatunki są osadzone w specyficznych ramach czasoprzestrzennych organizacji, np. raporty muszą być dostarczone na czas zebrania zarządu, komunikacja w firmie przebiega przez określone kanały, jak e-mail czy raporty wewnętrzne. Uczestnicy projektu musieli rozumieć i niejako uwewnętrznzić w swojej percepcji symulowanej aktywności zawodowej, kiedy i gdzie dane działania komunikacyjne są właściwe.

Aby umożliwić studentom odczucie rzeczywistego działania gatunków zawodowych „od wewnątrz”, autorzy skonstruowali symulację, która wprowadzała organizacyjną czasoprzestrzeń – odwzorowywała zawodowe rytmy pracy. Zadania miały przypisane kairosowe momenty (tj. istotne sytuacyjne punkty czasowe), np. raporty musiały być gotowe przed spotkaniami zarządu, a decyzje biznesowe były uzależnione od danych finansowych. System symulował interakcję w organizacji poprzez e-maile, wideokonferencje i wymianę dokumentów. W ramach symulacji studenci musieli reagować na zmieniające się okoliczności (np. nieprzewidziane zmiany w finansach firmy).

Portal Omega Molecular został zaprojektowany jako wirtualne biuro, w którym studenci poruszali się po różnych „przestrzeniach” (np. dział księgowości, zarządzania). Dokumenty były przypisane do określonych miejsc, co odzwierciedlało rzeczywiste systemy zarządzania informacją w firmach. Studenci musieli „przechodzić” między różnymi działami organizacji i komunikować się zgodnie z określonymi procedurami. Zadania były umieszczone w kalendarzu organizacyjnym, który symulował rzeczywiste wydarzenia firmowe (np. zebrania zarządu, konferencje, spotkania z inwestorami). Czas był organizowany tak, aby zadania nie były tylko akademickimi ćwiczeniami, lecz miały znaczenie w symulowanej firmie – np. studenci dostawali e-maile z „ponagleniami” od dyrektorów różnych działów. Dokumenty krążyły w systemie – np. raporty mogły być korygowane przez „przełożonych” i zwracane studentom do poprawy, co odzwierciedla cykl dokumentacyjny w rzeczywistym środowisku zawodowym.

Zaobserwowane efekty tego eksperymentu edukacyjnego to zmniejszenie dystansu między nauką a pracą – studenci przestawali myśleć o zadaniach jako o czysto akademickich ćwiczeniach i zaczęli traktować je jako element działania w organizacji. Ponadto lepiej rozumieli relacje między gatunkami

– musieli nie tylko pisać teksty, ale też doświadczać ich znaczenia w systemie gatunkowym organizacji. Studenci nie postrzegali siebie jedynie jako uczestników kursu, ale zaczęli identyfikować się z rolami zawodowymi. Wydaje się więc, że wnioski z tego eksperymentu mogą być dobrym podsumowaniem rozdziału, czy i jak uczyć profesjonalnej (w znaczeniu zarówno zawodowym, jak i jakościowym) komunikacji w gatunkach i przez gatunki.

4.4. TERAŻNIEJSZOŚĆ I PRZYSZŁOŚĆ BADAŃ NAD GATUNKAMI

Współczesne badania nad gatunkami w sferze komunikacji stają wobec wyzwań, których skala i intensywność wydają się bezprecedensowe. W dobie gwałtownych przemian technologicznych, kiedy to cyfrowe środowiska komunikacyjne ewoluują szybciej niż tradycyjne modele opisu, gatunki jako formy oswojonej komunikacji podlegają nieustannym przekształceniom (Askehave, Ellerup Nielsen 2005). Zmieniają się nie tylko ich zewnętrzne ramy: formaty, kanały, kompozycje. Zmienia się również ich wewnętrzna logika: relacje między nadawcą a odbiorcą, sposoby budowania etosu, strategie retoryczne, a nawet same cele komunikacyjne.

Technologie cyfrowe, od mediów społecznościowych po platformy edukacyjne, od komunikatorów po interaktywne narzędzia wizualne, narzucają nowe rytmy, tryby i formy wypowiedzi. Gatunki nie są wobec tych zmian bierne; reagują, przystosowują się, rodzą się na nowo. Jak zauważa Natasha Artemeva (2004), współczesna dynamika komunikacji wymusza nie tylko redefinicję znanych strategii retorycznych, lecz także przesunięcie punktów ciężkości w badaniach nad gatunkami: z opisów struktur ku analizie praktyk, z klasyfikacji form ku zrozumieniu działania w kontekście.

Badacz gatunku, który pragnie rozumieć jego terażniejszość, nie może pomijać przyszłości. A przyszłość – przynajmniej ta komunikacyjna – dzieje się na naszych oczach, w przestrzeniach cyfrowych, mobilnych i wielomodalnych. W tych właśnie przestrzeniach gatunki uczą się mówić nowymi językami.

Główne różnice między dwoma środowiskami medialnymi: tradycyjną komunikacją medialną a komunikacją cyfrową, dotyczą takich aspektów jak stabilność i płynność gatunków, jedno- i wielokierunkowość komunikacji, przenikanie się granic między prywatnym a publicznym, archiwizacja i dostępność treści, wpływ technologii na strukturę i formę gatunków oraz konwer-

gencja mediów (Giltrow, Stein red. 2009). W środowisku cyfrowym gatunki funkcjonują jako narzędzia mediacji między technologią a społeczeństwem, organizując interakcje w przestrzeniach takich jak media społecznościowe, platformy edukacyjne czy fora internetowe (Lewis 2016). Hybrydowe formy gatunkowe tworzą nowe przestrzenie retoryczne dla interakcji z odbiorcami i nowe standardy odpowiedzi gatunkowych (Freadman 2002b).

Koncepcję hybrydyzacji warto uzupełnić o pojęcie **intergatunkowości** (*inter-genre-ality*), zaproponowane przez Devitt (2009b), które podkreśla nie tylko współistnienie cech różnych gatunków w jednej wypowiedzi, ale także ich dynamiczne przenikanie się, wpływanie na siebie i współkształtowanie się. W przeciwieństwie do klasycznego rozumienia gatunku jako względnie stabilnej formy, intergatunkowość ujmuje wypowiedź jako produkt wzajemnych interakcji między gatunkami, często nie w pełni uświadomionych przez nadawcę. Zjawisko to staje się szczególnie wyraźne w środowisku cyfrowym, gdzie granice między formami tekstowymi ulegają zatarciu, a użytkownicy nieustannie przełączają się między rejestrami, stylami i formatami. Przykładem mogą być posty w mediach społecznościowych, które łączą funkcje statusu osobistego, komentarza społecznego i elementów promocyjnych. Intergatunkowość to koncept, który wskazuje na mechanizmy wzajemnego „nasycań się” wypowiedzi funkcjami, stylami i strategiami retorycznymi.

Stine Lomborg proponuje nawet, aby traktować jako gatunki komunikacyjne same media społecznościowe – gdzie formę wyznaczają z jednej strony funkcjonalności platformy (np. możliwość komentowania, udostępniania, limity znaków), a z drugiej strony sposób ich użycia przez użytkowników dla osiągnięcia określonych celów komunikacyjnych (Lomborg 2011). Gatunki te cechuje duża dynamiczność i niepewność, wynikająca z partycypacyjnego charakteru mediów cyfrowych oraz zatarcia tradycyjnych ról nadawcy i odbiorcy. Aktywny udział użytkowników w tworzeniu treści prowadzi do ciągłej renegocjacji konwencji gatunkowych. Badanie tych środowisk wymaga wypracowania właściwej metodologii. Jedną z propozycji jest metoda etnograficzna zorientowana na użytkownika, którą przedstawił Jannis Androutsopoulos (2008) w postaci tzw. etnografii sieciowej skupionej na analizie dyskursu (*discourse-centred online ethnography*). Podejście to łączy analizę zapisu cyfrowych interakcji (np. forów internetowych, komentarzy, postów otwierających wątki, odpowiedzi na posty innych użytkowników, memów tekstowych lub mikroblogowych aktualizacji) z pogłębionym rozumieniem ich kontekstu, czyli poprzez wywiady, obserwację uczestniczącą, śledzenie trajektorii użytkowników

w przestrzeniach cyfrowych. Co ujmuje strukturę i formę gatunków, ale także sposoby ich odbioru, interpretacji i przekształcania przez uczestników. Metoda ta wprowadza do badań nad gatunkami wymiar partycypacyjny i może być szczególnie przydatna tam, gdzie gatunki nie mają jeszcze ustabilizowanych form, a ich kształt wyłania się dynamicznie z komunikacyjnych praktyk społecznościowych.

Nowe gatunki cyfrowe charakteryzuje multimodalność – łączenie tekstu, obrazu, wideo, emoji, hyperlinków – co odróżnia je od czysto tekstowych form poprzedniej ery. Podlegają ciągłej hybrydyzacji: np. tweet na platformie X może być traktowany jako zminiaturyzowana notka prasowa, ale retweetowanie i hashtagi nadają mu cechy nowego gatunku – dyskusji w sieci (Crowston, Williams 2000).

Wobec opisanej złożoności gatunków cyfrowych szczególnie użyteczne okazują się metody analizy multimodalnej, które pozwalają uchwycić relacje między różnymi kodami przekazu – tekstem, obrazem, dźwiękiem, interfejsem. Przykładem może być model GeM (*Genre and Multimodality*), zaproponowany przez Johna Batemana (2008), który zakłada analizę dokumentów multimodalnych przez pryzmat hierarchicznie uporządkowanych warstw analizy, z których każda ujmuje dokument z innej perspektywy funkcjonalnej i komunikacyjnej. Są to:

- ◆ **Struktura treści** (*content structure*), odnosząca się do informacji, które mają zostać przekazane – obejmuje treść propozycyjną.
- ◆ **Struktura gatunkowa** (*genre structure*), odnosząca się do konwencji i oczekiwań właściwych danemu gatunkowi dokumentu. Ujmuje poszczególne etapy lub fazy zdefiniowane dla danego gatunku, tj. sposób, w jaki treść jest przekazywana poprzez określone fazy działania.
- ◆ **Struktura retoryczna** (*rhetorical structure*), odnosząca się do organizacji treści dokumentu w kategoriach relacji argumentacyjnych i informacyjnych między jego segmentami – takich jak wyjaśnienie, kontrast, przykład, rozwinięcie czy uzupełnienie. Warstwa ta umożliwia uchwycenie ukrytej logiki tekstu jako całości – jego wewnętrznej koherencji, strategii perswazyjnych i organizacji myśli.
- ◆ **Struktura językowa** (*linguistic structure*), ujmująca językowe szczegóły wszelkich elementów werbalnych, które służą realizacji elementów układu strony/dokumentu.
- ◆ **Struktura układu graficznego** (*layout structure*), dotycząca rozmieszczenia elementów na stronie (tekstów, ilustracji, ramek, tabel) oraz ich

relacji przestrzennych. Uwzględnia m.in. takie aspekty jak hierarchia informacji (np. nagłówek vs tekst główny), kierunek czytania, rozmieszczenie grafik względem treści oraz sposób segmentowania dokumentu w przestrzeni wizualnej.

- ♦ **Struktura nawigacyjna** (*navigation structure*), wskazująca, jak użytkownik może poruszać się po dokumencie – zarówno w sensie fizycznym (np. przewracanie stron, korzystanie z zakładki), jak i konceptualnym (np. spisy treści, nagłówki, odnośniki, hiperłącza). Obejmuje również mechanizmy ułatwiające orientację w dokumencie i wspierające czytelnika w jego własnej drodze przez zawartość (Bateman 2008: 18).

Wszystkie te warstwy łącznie tworzą złożony model analizy, który pozwala badać dokumenty jako zorganizowane artefakty multimodalne, w których poszczególne struktury są splecione w działaniu retorycznym. Model GeM znajduje szczególne zastosowanie w badaniach nad dokumentami cyfrowymi, projektowaniem interfejsów, edukacją wizualną oraz analizą dyskursu w mediach opartych na układzie stron. Umożliwia zrozumienie, jak konkretne elementy formalne współpracują w celu osiągnięcia efektu komunikacyjnego.

Inne podejście, rozwijane przez Assimakisa Tseronisa i Charles’a Forceville’a (2017), czyli analiza ruchów multimodalnych (*multimodal move analysis*), dostosowuje klasyczne analizy argumentacyjne do środowisk wizualnych i interaktywnych, takich jak reklamy, memy, filmy kampanijne. Kluczowym wkładem tej metody jest możliwość identyfikowania „posunięć (ruchów) retorycznych” w różnych modalnościach, co pozwala analizować, jak obrazy, teksty i dźwięki wspólnie budują przekonujące komunikaty w kontekście konkretnego gatunku. **Ruch multimodalny** to najmniejsza funkcjonalnie zdefiniowana jednostka komunikacji perswazyjnej, która może być zrealizowana za pomocą jednej lub kilku modalności (np. wizualnej, werbalnej, dźwiękowej). Analiza takich ruchów polega na badaniu ich funkcji argumentacyjnych – takich jak przedstawianie roszczenia, uzasadnianie, kontrastowanie czy atakowanie – i relacji między nimi. Przykładowo, w analizie reklamy jeden ruch może obejmować zestawienie obrazu produktu z pozytywną wartością wizualną (np. szczęściem), co stanowi wizualny odpowiednik argumentu „ten produkt przynosi radość”.

W badaniach nad gatunkami cyfrowymi podkreśla się elastyczność i adaptacyjność gatunków w ramach nowych mediów (Rowley-Jolivet, Carter-Thomas 2023). Stale powstają też nazwy na nowe formy (np. „*apology video*”,

reel, short) (Nyboe 2016), co wskazuje na ich społeczne uznanie jako odrębnych gatunków – a to dla genologów sygnał do dokumentowania ich cech i funkcji. Ważnym elementem kształtowania się takich cyfrowych gatunków jest aktywność samych internautów, którzy generują nazwy folksonomiczne – spontanicznie tworzone etykiety oddające specyfikę nowych praktyk komunikacyjnych (zob. Lisowska-Magdziarz 2015), np. „*shitpost*”, „*AMA*” – „*ask me anything*”, „*unboxing*”, „*haul*”, „*stories*”.

Warto zauważyć, że większość nazw odnoszących się do nowych gatunków cyfrowych funkcjonuje w przestrzeni polskojęzycznej w oryginalnej, angielskiej formie. Wymienione terminy nie doczekały się ustabilizowanych, powszechnie używanych polskich odpowiedników. Wydaje się, że zjawisko to może mieć istotne implikacje genologiczne. Odzwierciedla globalną dominację anglosaskich praktyk medialnych, które kształtują lokalne ekosystemy komunikacyjne. Wskazuje też na semantyczną „pustkę” – trudność w przykładzie niektórych niuansów, np. emocjonalnego ładunku *real talk* czy performatywności *haul*. W tym sensie folksonomiczne nazwy, pełniąc funkcję identyfikacyjną, mają też istotne implikacje kulturowe – wskazują, które formy komunikacji uznawane są przez społeczność za znaczące i wymagające nazwania. Można ten proces odczytywać jako przejaw cyfrowej kolonizacji – hegemoniczne centra wpływu (głównie Stany Zjednoczone i anglosfera) nie tylko narzucają standardy technologiczne i algorytmiczne, lecz także kodują językowy i gatunkowy krajobraz platform społecznościowych. Nie jest to wyłącznie techniczna hegemonia, ale też retoryczna i kulturowa dominacja, w której lokalne społeczności komunikacyjne stają się odbiorcami gotowych schematów narracyjnych, nazw i wzorców. Powtarzając te wzorce – często bez możliwości lub potrzeby ich tłumaczenia – lokalni twórcy mimowolnie podtrzymują globalne hierarchie symboliczne. Tym samym nazwy folksonomiczne stają się wskaźnikiem nierównowagi kulturowej w cyfrowej sferze publicznej.

4.4.1. GATUNKI CYFROWE: AI, METAGATUNKI, DYNAMICZNE FORMY

Dynamiczny charakter gatunków cyfrowych sprawia, że badacze przewidują dalsze szybkie zmiany w tym obszarze. Pojawiają się nowe zjawiska, które stawiają przed teorią gatunków kolejne wyzwania. Rozwój sztucznej inteligencji (generatywnej AI), modeli językowych (jak GPT-3/4) zdolnych do generowania

spójnych wypowiedzi oznacza, że maszyny mogą produkować teksty w określonych gatunkach (np. e-mail, artykuł, esej) na żądanie. Badania już pokazują, że teksty AI naśladują schematy gatunkowe, choć (i tu warto podkreślić datę tego ustalenia) bywają zbyt schematyczne (Wilson, Rose 2025). Istotnym pytaniem dla badań genologicznych jest, czy automatyzacja wpłynie na ewolucję gatunków tekstowych – np. czy styl gatunków ulegnie uproszczeniu przez masowe użycie generatorów, czy może pojawią się nowe gatunki tworzone we współpracy z AI. Przykładowo, można wyobrazić sobie gatunek „listu motywacyjnego AI” – półautomatycznie generowanego tekstu, który kandydat personalizuje przed wysłaniem – stającego się normą w rekrutacji *online*. Pojęcie sygnałów gatunkowych (*genre signals*) może nabrać znaczenia w odróżnianiu tekstów ludzkich od generowanych: badacze sugerują, że analiza formy i adresatywności (czyli wskazówek co do intencji i odbiorcy tekstu) będzie kluczowa dla identyfikacji autorstwa w erze AI (Omizo, Hart-Davidson 2024, Marquardt 2024).

Ponadto, AI sama może stać się agentem kształtującym gatunki – jeśli algorytmy promują pewien styl (np. platformy podpowiadające sformułowania w e-mailu), może to ujednolicać formę wypowiedzi. Z drugiej strony, AI generująca np. memy czy posty może wprowadzać większą różnorodność, testując granice gatunku. Etyka i autentyczność gatunków również staną się polem dyskusji: czy np. artykuł wygenerowany przez AI spełnia wymogi gatunku akademickiego i jak go traktować w kategoriach autorstwa?

Rozwój sztucznej inteligencji (AI) w ostatnich latach zaczyna wywierać zauważalny wpływ na praktyki komunikacyjne i gatunki wypowiedzi. Jednym z najbardziej dyskutowanych zjawisk jest tzw. automatyczne dziennikarstwo – generowanie wiadomości i artykułów przez algorytmy (np. na bazie danych finansowych czy sportowych). Badania porównujące teksty pisane przez AI z tekstami dziennikarzy wskazują, że maszynowe treści potrafią wiernie odwzorować konwencje gatunkowe newsów. W analizie informacji sportowych stwierdzono, że podobieństwa między automatycznie a ręcznie napisanymi relacjami przeważają nad różnicami (Túñez-López *et al.* 2019; Túñez-López *et al.* 2021) – czyli ich typowy styl i struktura (nagłówki, lead, fakty, cytaty) zostają zachowane przez algorytm. Jednocześnie inni badacze zauważają, że tzw. czynnik ludzki w redakcji wciąż jest niezbędny dla korekty i nadzoru nad tekstami generowanymi automatycznie, by wychwycić niuanse czy błędy, których AI może nie rozpoznać (Calvo-Rubio, Rojas-Torrijos 2024). Wejście AI do newsroomów wpływa więc na gatunek informacji dziennikarskiej, ale raczej poprzez przyspieszenie produkcji treści w ramach ustalonych konwencji niż

rewolucyjną zmianę formy. Niemniej pojawienie się newsbotów (publikujących np. krótkie depesze automatycznie) czy chatbotów informacyjnych to nowy element ekosystemu gatunków medialnych – hybryda wiadomości i interaktywnej rozmowy.

W komunikacji zawodowej AI jest używana np. w postaci botów konwersacyjnych obsługujących klientów. Taki chatbot to w istocie nowy gatunek interakcji: półformalna rozmowa człowieka z maszyną, często oparta na schemacie pytań i odpowiedzi. Boty te muszą naśladować styl konwersacyjny właściwy dla danej sytuacji (inaczej będą rozmawiać w ramach obsługi reklamacji, a inaczej jako asystent nawigacji na stronie). W praktyce więc AI dostosowuje się do wymogów gatunku – często udając uprzejmego konsultanta, używając ustalonych formuł powitania, proponowania pomocy, podsumowania rozmowy itp. Interesujące zastosowanie AI odnotowano też w edukacji językowej: systemy oparte na modelach językowych (np. ChatGPT) potrafią generować wypowiedzi w różnych stylach i rejestrach, co wykorzystuje się do nauki pisania. Artem Zadorozhnyy i Wan Yee Winsy Lai (2024) sugerują, że ChatGPT może pomagać uczniom ćwiczyć pisanie w różnych gatunkach/odmianach stylu – formalnym, półformalnym, nieformalnym – poprzez symulowanie scenek (obsługa klienta, rozmowa o pracę itp.) i dostarczanie spójnych wzorców językowych. Ta zdolność AI do płynnego przełączania stylów świadczy o tym, że modele językowe internalizują wiele cech gatunkowych (słownictwo, ton, formuły grzecznościowe) i mogą je odtwarzać na żądanie.

Już teraz obserwujemy próby tworzenia treści przez AI w obszarach kreatywnych (np. scenariusze filmowe pisane z pomocą algorytmu, eksperymentalne wiersze AI), co być może zapowiada kolejne nowe gatunki – współautorstwa człowieka i maszyny (Mirowski *et al.* 2022). Choć to wciąż wczesny etap, badania nad gatunkami komunikacyjnymi muszą ewoluować wraz z technologią. Tak jak internet wymusił aktualizację genologii o byty cyfrowe i interaktywne, tak AI już dziś wpływa na definicje autorstwa, stylu i formatu wypowiedzi. Śledzenie tych zmian – od newsroomów, przez biura firm, po nasze prywatne komunikatory – stanowi nowy obszar badań gatunkoznawczych w komunikacji.

W odpowiedzi na rosnącą złożoność ekosystemu komunikacyjnego pojawia się zjawisko metagatunków, czyli gatunków wyższego rzędu, które regulują funkcjonowanie innych. Już teraz w środowisku cyfrowym istnieją poradniki w formie wytycznych, regulaminy platform (np. zasady postowania na

forum, standardy edycji Wikipedii, wytyczne dotyczące abstraktów graficznych w czasopismach). Takie dokumenty można traktować jako metagatunki – ramy narzucające konwencję komunikacyjną. Przykładem podobnych relacji genologicznych w komunikacji instytucjonalnej są np. wytyczne redakcyjne dla artykułów naukowych (analizowane jako *genre–metagenre dynamic* – dynamiczna relacja zwrotna między gatunkami i metagatunkami) (Wickman 2023).

W świecie cyfrowym metagatunkami mogą być np. *netykieta* określająca styl komunikacji e-mailowej lub *tutorial* „jak nakręcić vlog”. Przyszłe badania mogą koncentrować się na tym, jak metagatunki powstają i ewoluują w społecznościach *online* oraz jak wpływają na zachowanie użytkowników. Może dojść do sytuacji, w której automatyczne systemy moderacji (wykorzystujące AI) staną się swego rodzaju metagatunkiem – kodującym reguły, co wolno komunikować (np. algorytmy Facebooka promujące/ukrywające treści). Zrozumienie tych metapoziomów jest ważne dla uzyskania pełnego obrazu ekologii gatunków cyfrowych.

Warto zauważyć, że wiele metagatunków w przestrzeni cyfrowej powstaje w ramach korporacyjnych centrów decyzyjnych o globalnym zasięgu. Społeczności lokalne korzystające z platform społecznościowych nie mają wpływu na kształt tych ram – są ich odbiorcami, a nie współtwórcami. W efekcie struktura metagatunków, porządkując wymianę treści, jednocześnie odzwierciedla istniejące asymetrie wpływu w cyfrowej sferze publicznej.

Ciągła innowacja technologiczna przynosi formy komunikacji, które wymykają się tradycyjnym definicjom gatunku. Przykładowo, relacje na żywo (*live streaming*) z interakcją widzów w komentarzach łączą cechy transmisji, czatu i bloga – tworząc hybrydę trudną do zaklasyfikowania (Vandenberg, Berghman 2024). Historie na Instagramie/Snapchacie (zanikające po 24h) czy TikTokowe wyzwania to gatunki o ultradynamicznym charakterze, krótkotrwałe i znikające. Badacze będą musieli rozwijać koncepcje takie jak gatunki efemeryczne czy gatunki kolektywne (tworzone przez rozproszoną grupę użytkowników w interakcji, np. wątek AMA – *Ask Me Anything* na Reddicie, gdzie format wypowiedzi tworzy się wspólnie; Jones 2023). Pojawia się też idea, że w środowisku sieciowym komunikacja przybiera formę ciągłego strumienia raczej niż zamkniętych tekstów – co utrudnia wyodrębnienie „gatunków” w klasycznym sensie. Być może potrzebne będą nowe metodologie – np. łączenie analizy gatunkowej z analizą sieciową (biorące pod uwagę, jak dany format rozprzestrzenia się i mutuje w sieci niczym „memetyczna” jednostka).

Niektórzy teoretycy sugerują, że możemy myśleć o gatunkach w kategoriach protokołów komunikacyjnych lub szablonów, które są ciągle dopasowywane do kontekstu przez użytkowników, zamiast jednoznacznie zdefiniowanych kategorii (Vandenberg, Berghman 2024; Gerbaudo 2024).

Najnowsze badania ukazują gatunki cyfrowe jako zjawiska złożone: z jednej strony zakorzenione w ludzkich praktykach (kontynuujące tradycyjne cele komunikacji), z drugiej – radykalnie nowe w formie, łączące tekst, obraz, dźwięk, hiperłącza, interakcję w czasie rzeczywistym. Stąd też teorie gatunków, w tym RGS, musiały rozszerzyć swoje ramy, by objąć multimedialność i dynamikę sieci (Luzón, Albero-Posac 2023). Wskazuje się też na konieczność interdyscyplinarnego podejścia – łączenia perspektyw retorycznych, lingwistycznych, kulturowych – aby w pełni zrozumieć fenomen gatunków cyfrowych (Belcher 2023; Luzón, Albero-Posac 2023; Xia 2023). Przyszłe badania z pewnością będą śledzić powstawanie kolejnych form (dziś jeszcze nienazwanych), a także monitorować wpływ automatyzacji i AI na twórczość gatunkową człowieka.

4.4.2. POST SCRIPTUM DO PRZYSZŁOŚCI BADAŃ NAD GATUNKAMI

Dotychczasowy przegląd przemian związanych z komunikacją cyfrową – od automatyzacji newsroomów po dynamiczne formy efemeryczne i metagatunkowe – pokazuje, jak silnie teoria gatunków musi reagować na zmieniające się środowiska technologiczne. Jednak przyszłość badań genologicznych nie kończy się na analizie relacji człowiek – technologia. Prawdziwie przełomowe może okazać się przesunięcie pola refleksji poza wyłącznie ludzkie modele komunikacji.

Równolegle do rozwoju sztucznej inteligencji i sieciowych ekosystemów współczesna humanistyka podejmuje coraz częściej próby przewyciężenia antropocentryzmu w analizach poznania i wymiany znaczeń. Inspiracje płynące z badań nad zwierzętami, posthumanistyki czy badań nad interakcją wielogatunkową otwierają nowe perspektywy także dla refleksji nad gatunkami komunikacyjnymi (Serpell 1986; Martinelli 2007). Czy możliwe jest wyobrażenie sobie form komunikacyjnych, które nie tylko nie są wytworem ludzkiej kultury, ale stanowią wyraz relacji między gatunkami biologicznymi? Przypomnę tu stanowisko George’a A. Kennedy’ego (1998), który w swojej koncepcji retoryki porównawczej argumentował, że podstawowe formy

retorycznego oddziaływania nie są zarezerwowane wyłącznie dla ludzi i że komunikacja zwierzęca, choć pozbawiona języka werbalnego, może przejawiać cechy intencjonalności, ekspresji emocjonalnej i funkcjonalności – czyli elementy kluczowe dla retorycznego aktu komunikacji.

W tym właśnie duchu sytuuje się poniższe „post scriptum” – jako ćwiczenie z wyobraźni badawczej, ale też jako poważna sugestia kierunku, w którym teoria gatunków może się rozwinąć. W tym kontekście nasuwa się pytanie: czy możliwe jest mówienie o gatunkach komunikacyjnych w relacjach biologicznie międzygatunkowych – na przykład w interakcji ludzi ze zwierzętami?

Choć może się to początkowo wydawać spekulatywne, niektóre praktyki – jak rytualizowane schematy interakcji w tresurze, komunikacji terapeutycznej czy wspólnych działaniach opartych na wymianie sygnałów – wykazują cechy powtarzalności, funkcjonalności i rozpoznawalności społecznej. To, co z ludzkiej perspektywy wygląda na instynktowne zachowanie zwierzęcia, coraz częściej jest interpretowane jako akt intencjonalnej komunikacji – prośby, odmowy, ostrzeżenia czy zaproszenia do działania. Co więcej, te akty mogą układać się w scenariusze sytuacyjne o strukturze przypominającej protogatunki: osadzone w kontekście, zorientowane na cel, podlegające kulturowym ramom interpretacyjnym. Takie podejście stawia przed badaczami gatunków nowe wyzwania: jak analizować formy wymiany znaczeń, które nie są w pełni werbalne ani tekstualne, a jednak pełnią funkcje komunikacyjne? Jak uchwycić logikę gatunku tam, gdzie znaczenie powstaje w przestrzeni negocjacji pomiędzy odmiennymi podmiotami poznawczymi?

To poszerzenie perspektywy – od form wytwarzanych przez ludzi, przez twórczość wspieraną przez technologie, aż po komunikację z nie-ludzkimi istotami – wyznacza być może najbardziej radykalny horyzont dla przyszłości teorii gatunków.

5

ROZDZIAŁ

MULTIOBSZARY BADAŃ NAD GATUNKAMI

W artykule o charakterze manifestu genologicznego Miller, Devitt i Gallagher (2018) proponują, aby rozpatrywać gatunek jako twór multimodalny, multidyscyplinarny, multiwymiarowy i multimetodologiczny. Deklaracja ta znakomicie wpisuje się w myślenie o retorycznej perspektywie badawczej, która z założenia jest otwarta na obiekty z różnych sfer kulturowego spektrum ludzkiej działalności. Zwrócenie uwagi na wieloaspektowość badań promuje otwartość na wiele kodów, łączenie metod, przekraczanie dyscyplin i dynamikę rozwoju gatunku. Propozycja ta domaga się namysłu nad konsekwencjami poznawczymi, jakie niesie ze sobą tak ujęta wielorodność.

5.1. MULTIMODALNOŚĆ

Gatunki nie istnieją jedynie jako abstrakcyjne formy komunikacyjne czy schematy tekstowe, lecz są zakorzenione w przestrzeni, technologii i cielesności, a ich funkcjonowanie zależy od warunków fizycznych oraz społeczno-kulturowych. Jako zjawiska multimodalne obejmują różnorodne tryby semiotyczne, takie jak mowa, pismo, obraz, dźwięk, ruch, dotyk, przestrzeń, a każdy z nich operuje własnymi zasobami semiotycznymi (intonacja, akcentowanie, rytm; kolor, kształt, kompozycja itp.) (Kress, van Leeuwen 2001, 2006; Kress 2010). Badania retoryczne mogą więc skupiać się na tym, jak różne modalności współdziałają w ramach gatunku, tworząc przekaz, który dociera do odbiorcy jako jednolity percepcyjnie komunikat. Analizując, dajmy na to, akademicką prezentację w PowerPoint (Prezi, Google Sides lub innym do tego celu

przysposobionym programie), która towarzyszy wykładowi albo która jest przygotowywana przez studentów, i uwzględniając multimodalne praktyki gatunkowe (Gray 2022; Bateman 2008), bierzemy pod uwagę takie zasoby semiotyczne jak: mowa, slajdy, układ wizualny, gestykulacja prelegenta i interakcja z odbiorcami. Prezentacja ta, choć z pozoru jednorodna, jest złożonym gatunkiem multimodalnym, w którym poszczególne elementy współtworzą znaczenie i „pracują” na rzecz fortunności odbioru. Retoryczne badanie takiego artefaktu powinno uwzględniać spójność modalności, hierarchię elementów semiotycznych, ich rolę w budowaniu emocji i argumentacji, kontekst technologiczny, dostrojenie do możliwości percepcyjnych audytoriów oraz potencjalne rozbieżności między modalnościami. Dzięki temu badacz może uchwycić zarówno strukturę gatunku, jak i jego potencjał oddziaływania w różnych kontekstach komunikacyjnych. Analiza multimodalności umożliwia udzielenie odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób udane połączenie różnych trybów wzmacnia retoryczny potencjał gatunku lub – przeciwnie – niewłaściwe połączenie ogranicza jego skuteczność.

To przesunięcie perspektywy – od gatunku jako struktury znaczeniowej do gatunku jako zjawiska materialnego – otwiera nowe możliwości analizy retorycznej, uwzględniającej wpływ infrastruktury, technologii i afektu na kształtowanie się praktyk gatunkowych. W tym kontekście badaczki (Miller, Devitt, Gallagher 2018: 271) zwracają uwagę na **materialny wymiar gatunków**, podkreślając, że ich skuteczność i oddziaływanie wynikają z zakorzenienia w rzeczywistości fizycznej i społecznej. Kiedy spojrzymy na gatunki z tej perspektywy, dostrzeżemy, że ich działanie nie ogranicza się do wpływu na myśli czy emocje, lecz oddziałuje całościowo na człowieka – poprzez organizację zachowań, gestów, rytuałów i interakcji. W tym ujęciu multimodalność, czyli wykorzystanie wielu środków wyrazu, łączy się z materialnością gatunku: z tym, jak funkcjonuje on fizycznie w czasie i przestrzeni, jak porusza się między ludźmi, technologiami i wspólnotami, jak wpływa na odbiorców poprzez atmosferę, rytm, napięcie, tempo czy układ przestrzenny. Dzięki temu możemy badać gatunki jako ucieleśnione praktyki retoryczne, które nie tylko coś komunikują, ale też organizują doświadczenie – indywidualne i zbiorowe.

Refleksję nad multimodalnym charakterem gatunków chciałabym zakończyć wyrażeniem intuicji, która, jak sadzę, może mieć znaczenie dla badania odbioru komunikatów postrzeganych gatunkowo. O ile analiza multimodalna pozwala wyodrębnić i zidentyfikować poszczególne kody semiotyczne uwikłane w konstrukt gatunkowy, o tyle doświadczenie komunikacyjne odbiorcy nie

polega na percepcji tych elementów w izolacji, jako sumy ich wielości. Przekaz gatunkowy działa jako zintegrowana całość, która aktywuje nasze władze poznawcze w sposób skoordynowany, nierzadko afektywny. Aby uchwycić ten efekt synergii, należałoby dokonać metodologicznego przejścia z trybu *multi-* do *transmodalnego*, rozumianego jako analiza nie tyle współgrania, co przenikania się poszczególnych modalności w ramach jednego przekazu. To przejście nie oznacza rezygnacji z precyzyjnej identyfikacji semantyki poszczególnych kodów, lecz przeciwnie – pozwala ująć ich synergiczne działanie w strukturze znaczeniowej, która nie jest sumą części, ale efektem ich retorycznego sprzężenia.

5.2. MULTIDYSCYPLINARNOŚĆ

Multidyscyplinarne podejście do gatunku pozwala badaczom retoryki czerpać z teorii i metod wypracowanych w różnych dziedzinach, takich jak literaturoznawstwo, socjologia, studia kulturowe, lingwistyka, historia sztuki czy medioznawstwo. Gatunki można analizować jako formy retorycznego działania zarówno w sztuce (np. obrazy czy performanse), jak i w praktykach społecznych (np. protesty, ceremonie). Przykładowo, badania nad gatunkami filmowymi mogą łączyć analizę narracji (literaturoznawstwo) z analizą wizualności (historia sztuki) oraz wpływu na odbiorców (psychologia).

Świadomość multidyscyplinarności w badaniu gatunków legitymizuje krytyczne analizy ich ograniczeń i potencjału. Refleksja nad konformizmem gatunkowym może pokazać, w jaki sposób gatunki wpływają na ograniczanie twórczości i wymuszanie powtarzalności, ale także jak krytyczna świadomość gatunków (Devitt 2009b) pozwala przełamywać te ograniczenia, tworzyć hybrydy i wprowadzać innowacje. Krytyka może skupiać się na aktach naruszenia i wariacji w ramach gatunków, analizując, jak takie działania prowadzą do twórczości i wynalazczości retorycznej.

Gatunki, jako działania retoryczne, są zawsze osadzone w konkretnych kontekstach kulturowych. Krytyka może uwzględniać te lokalne uwarunkowania, badając, jak gatunki są adaptowane do nowych środowisk (np. zawodowych). Z perspektywy multidyscyplinarnej gatunki mogą być analizowane jako narzędzia umożliwiające uczestnictwo w życiu publicznym lub opór wobec istniejących struktur władzy. Przykładowo, manifesty polityczne czy protesty uliczne jako gatunki są jednocześnie formami komunikacji retorycznej i społecznego

działania, osadzonymi w szerszych kontekstach socjopolitycznych. Ich analiza wymaga podejścia łączącego perspektywę retoryczną z teoriami politycznymi, studiami nad mediami oraz badaniami kulturowymi, aby zrozumieć, w jaki sposób gatunki te mobilizują odbiorców, podważają hegemoniczne struktury władzy lub legitymizują nowe formy uczestnictwa obywatelskiego.

Poszukiwanie adekwatnych ram opisu gatunków – zjawisk komunikacyjnych jednocześnie dynamicznych, osadzonych kulturowo, instytucjonalnie i technologicznie – stawia badaczy przed koniecznością wykraczania poza granice jednej dyscypliny. Odpowiedzią na tę potrzebę może być wyodrębnianie nowych **subdyscyplin**, które integrują wybrane elementy z różnych dziedzin, tworząc spójne, metodologicznie uporządkowane obszary badawcze. Przykładem takiego rozwiązania jest **mediolingwistyka**, która systematyzuje badania nad językiem w przestrzeni medialnej, uwzględniając wpływ technologii, instytucji i praktyk komunikacyjnych (Skowronek 2013, 2024; Loewe red. 2023). Gatunek nie jest tu traktowany jako stabilna struktura tekstowa, lecz jako medialnie motywowana praktyka komunikacyjna – dynamiczna, kontekstualna i konfiguracyjna (por. Kępa-Figura 2023). Subdyscyplinarność mediolingwistyki ma na celu stworzenie spójnego języka opisu zjawisk, które wymykają się tradycyjnym kategoriom językoznawstwa, medioznawstwa czy kulturoznawstwa.

Alternatywnym sposobem jest ruch w kierunku **transdyscyplinarności**, która – zamiast tworzyć nowe obszary z części wspólnych dyscyplin – przekracza ich granice, dobierając narzędzia i kategorie adekwatne do specyfiki przedmiotu badań. Retoryczna krytyka gatunków ma w istocie charakter transdyscyplinarny: czerpie z różnych tradycji (retoryki klasycznej, lingwistyki, socjologii, teorii mediów, kulturoznawstwa), ale integruje je w jedno podejście analityczne, ukierunkowane na zrozumienie złożonych praktyk gatunkowych jako form retorycznego działania. Transdyscyplinarność pozwala uchwycić gatunki w ich pełnym wymiarze: jako ucieleśnione, multimodalne, afektywne i społecznie osadzone formy organizowania komunikacji i doświadczenia. To właśnie przekroczenie dyscyplin – a nie tylko ich zestawienie – pozwala na wypracowanie adekwatnych narzędzi opisu dla zjawisk, które są zbyt złożone, by dały się ująć w ramach jednej tradycji badawczej.

Tym samym ujęcie transdyscyplinarne wpisuje się w nurt **humanistycznej teorii gatunku** (Wojtak 2019a; Sendyka 2006), która obejmuje szeroki plan kulturowy, przekraczając enklawy określonych praktyk dyskursywnych.

5.3. MULTIWYMIAROWOŚĆ

Charakterystyka gatunku jako wielowymiarowego zjawiska może być przedmiotem różnorodnej krytyki retorycznej, uwzględniającej napięcia, które gatunki równoważą, oraz ich funkcję mediacyjną. We wspomnianym artykule (Miller, Devitt, Gallagher 2018: 273) autorki poszły tropem opozycji, charakteryzując wielość możliwych wymiarów gatunku:

1. Innowacja – konwencjonalność (*conformity*).

Gatunek balansuje między tworzeniem czegoś nowego a podążaniem za ustalonymi wzorcami.

2. Stabilność – zmienność.

Gatunki są z jednej strony trwałe i powtarzalne, a z drugiej – podatne na zmiany i przekształcenia.

3. Forma – treść.

Gatunki jako struktury, w których forma nadaje kształt treści i odwrotnie – treść wpływa na formę.

4. Intencja – potrzeba sytuacyjna / struktura (*intention – exigence / agency – structure*).

Relacja między zamiarem jednostki a uwarunkowaniami społecznymi i sytuacyjnymi, które wymuszają komunikację.

5. Symboliczność – materialność.

Gatunek jako działanie symboliczne i jako praktyka materialna mająca konkretne skutki społeczne.

6. Medium – produkt.

Gatunek jako środek przekazu (np. blog, podcast) oraz jako produkt rynkowy (opakowany, sprzedawany, komercyjny format).

Zważywszy na fakt, że gatunki utrzymują równowagę między stabilnością a zmianą, w krytyce retorycznej można badać, jak określony gatunek w danym kontekście balansuje między utrzymywaniem ustalonych norm a wprowadzaniem innowacji. Gatunek można traktować jako „węzeł strukturalizacji” (Miller, Devitt, Gallagher 2018: 273), czyli przestrzeń, w której działania jednostek i społeczne normy wzajemnie się reprodukują. Krytyka retoryczna może badać, w jaki sposób gatunki wspierają i utrzymują struktury społeczne, na przykład poprzez powtarzalne schematy komunikacyjne w instytucjach medialnych, politycznych czy edukacyjnych. Gatunki funkcjonują zarówno jako fenomeny symboliczne, jak i materialne (np. vlog jako środek

wyrazu i jako platforma zarobkowa lub produkt rynkowy). Dla badacza może być interesujące, jak napięcia między tymi biegunami wpływają na retoryczną efektywność gatunku, jak komercjalizacja ogranicza jego zdolność do autentyczności wyrazu.

Retoryczna krytyka gatunku pozwala analizować, w jaki sposób te dwa wymiary – funkcjonalny i instytucjonalny – współistnieją, przenikają się i kształtują odbiór komunikatu oraz jego miejsce w szerszym krajobrazie komunikacyjnym. W tym kontekście pomocną soczewką do uchwycenia napięć wewnątrzgatunkowych okazuje się „Lanhamowska idea oscylacji, która odpowiada na «fundamentalną sprzeczność retoryki»: podwójną naturę języka jako zarazem przezroczystego i nieprzezroczystego, a także podwójność podmiotu jako zarówno autonomicznego, jak i społecznego” (Miller, Devitt, Gallagher 2018: 273). Gatunki egzystują w stanie permanentnego napięcia między biegunami przezroczystości i nieprzezroczystości języka, jak również między tożsamością indywidualną a społeczną roli podmiotu¹⁶.

Tym samym analiza gatunku staje się nie tylko analizą formy, ale też diagnozą relacji władzy, instytucjonalnego formatu komunikacji i jednostkowej sprawczości. To właśnie oscylacyjny charakter gatunku, wpisany w jego wielowymiarowość, otwiera krytykę retoryczną na pytania o to, w jaki sposób forma wpływa na możliwość wyrażania treści, jak instytucjonalna struktura przekształca intencję nadawcy oraz w jakich warunkach odbiorca może rozpoznać i zakwestionować mechanizmy tej gry.

Dostrzeganie i konceptualizowanie takich wymiarów nie jest wyłącznie właściwością samego gatunku, lecz także efektem krytycznego spojrzenia badacza, który – jako aktywny uczestnik procesu interpretacyjnego – konstytuuje ramy analizy i identyfikuje istotne napięcia. W tym sensie gatunek jako przedmiot badania staje się też epistemologicznym konstruktem, który ulega nieustannej renegocjacji w świetle zmieniających się pytań badawczych i metodologicznych soczewek.

¹⁶ Por. koncepcja paradoksów gatunku, czyli biegunowych przeciwieństw, np. monologowość – dialogowość, indywidualność – konwencjonalność, w charakterystyce gatunku (Skwarczyńska 1975: 178–182). U Wojtak (2004: 19–20) koncepcja ta została zastosowana do opisu stopnia elastyczności wzorca gatunkowego.

5.4. MULTIMETODOLOGICZNOŚĆ

Multimetodologiczne podejście do analizy gatunków pokazuje, że różne metody ich badania są uprawnione, podobnie jak **łączenie metod**. Wśród wymienionych w artykule znalazły się: bliska analiza tekstu, analiza korpusowa, analiza ruchów retorycznych, analiza odpowiedzi gatunkowych w powtarzalnych sytuacjach, analizy historyczne i kulturowe, analiza odpowiedzi odbiorców, świadectwa autorów/autorefleksja, analiza uwarunkowań technologicznych, czynników ekonomicznych, analiza kontekstu kulturowego i odbioru (Miller, Devitt, Gallagher 2018).

Do zestawu wymienionych metod czy podejść badawczych dodam te, o których była mowa w poprzednich rozdziałach tej książki:

- ◆ badanie zestawów i systemów gatunkowych – tego, jak różne gatunki współwystępują i wspólnie organizują komunikację w określonych instytucjach lub środowiskach (Bazerman 1994, 2003, 2004),
- ◆ obserwację ekologii gatunków – tego, jak gatunki funkcjonują w określonych przestrzeniach medialnych, cyfrowych, edukacyjnych itp. (Spinuzzi 2003a, 2003b, 2004),
- ◆ analizę multimodalną – np. w obszarze posunięć retorycznych (*multimodal move analysis*) (Tseronis, Forceville red. 2017) i model GeM (Bateman 2008),
- ◆ podejścia zorientowane na użytkownika – np. poprzez badania etnograficzne, netnografię (Androutsopoulos 2008), analizę interakcji użytkowników w środowiskach cyfrowych,
- ◆ kooperację z teorią aktywności (*activity theory*) – analizującą, jak gatunki wspierają działania zbiorowe w ramach większych systemów społecznych (Russell 1997).

W badaniach genologicznych, podobnie jak w innych obszarach nauk humanistycznych, wykorzystuje się zarówno metody dedukcyjne, jak i indukcyjne. Podejście dedukcyjne rozpoczyna analizę od przyjętych wcześniej założeń teoretycznych lub klasyfikacji gatunkowej i sprawdza ich zastosowanie w konkretnych tekstach. Z kolei podejście indukcyjne idzie od szczegółu do ogółu – gromadzi i bada przykłady wypowiedzi, by na tej podstawie wyłonić cechy i wzorce gatunkowe (Miller, Shepherd 2004 – badania blogów).

Badania gatunków mogą przyjmować zarówno charakter ilościowy (statystyczno-empiryczny), jak i jakościowy (interpretacyjno-opisowy). Metody

ilościowe polegają m.in. na statystycznej analizie dużych zbiorów tekstów danego gatunku – np. zliczaniu częstości pewnych formuł, środków językowych czy struktur, jak np. w analizach korpusowych i analizie wielowymiarowej (*multi-dimensional analysis*) Douglasa Bibera (1995), które wskazują na profile cech językowych różnych gatunków. Ilościowo można badać także układ ruchów retorycznych w wielu tekstach, by uchwycić ich regularność. Dla kontrastu, metody jakościowe koncentrują się na wnikliwej analizie treści, kontekstu i funkcji kilku reprezentatywnych tekstów gatunku – mogą to być np. analizy retoryczne pojedynczych przemówień, studia przypadku danego gatunku w konkretnej organizacji czy społeczności, wywiady z użytkownikami gatunku, interpretacja kulturowych znaczeń tekstów itp. Jakościowe podejście pozwala uchwycić znaczenia i subtelności komunikacyjne, których nie widać w suchych liczbach.

Co ważne, gatunki są z natury „podatne na wiele podejść empirycznych i interpretacyjnych”. Jednoczesne zastosowanie metod ilościowych i jakościowych (np. statystyk wraz z analizą treści) daje bogatszy obraz gatunku niż każda z tych metod osobno. Gatunki poddają się badaniom nie tylko poprzez swoje cechy formalne i kompozycyjne, lecz także poprzez konteksty, w których występują, jako zjawiska zakorzenione w kulturze i społecznych praktykach komunikacji. Analiza formalna (strukturalna) skupia się na cechach tekstu: schematach kompozycyjnych, stylu, konwencjach retorycznych i językowych definiujących dany gatunek. Natomiast podejście kulturowe (społeczno-kontekstowe) postrzega gatunek przede wszystkim jako *działanie społeczne* osadzone w określonej sytuacji i społeczności. Kluczowe stają się pytania: kto posługuje się gatunkiem, po co, w jakich okolicznościach i z jakim skutkiem?

W kontekście badań gatunków triangulacja może polegać np. na połączeniu analizy tekstów (formalnej, retorycznej) z badaniem ich użycia w społeczności (obserwacjami etnograficznymi, wywiadami) oraz z analizą ilościową (np. częstotliwości cech lub ankiet wśród użytkowników gatunku). Połączenie różnych podejść w ramach jednego projektu badawczego daje szansę na kompleksowe zrozumienie gatunku jako fenomenu społeczno-retorycznego – każda metoda wydobywa inny wymiar zjawiska. Analiza formalna ukaże wzorce retoryczne i styl gatunku; analiza kulturowa wyjaśni, dlaczego takie wzorce się utrwały i jakie znaczenie mają dla użytkowników; metody ilościowe określą, na ile powszechne są pewne cechy czy zachowania w obrębie gatunku. Gdy wyniki z różnych metod się pokrywają lub uzupełniają, zwiększa to wiarygodność interpretacji – mamy pewność, że nie opieramy wniosków na jednostkowym przypadku czy jednej perspektywie.

5.5. MULTIKULTUROWOŚĆ VS TRANSKULTUROWOŚĆ

Wydać się, że przyszłość badań genologicznych w obliczu globalizujących trendów w kulturze (Appadurai 1996) tkwi w podejściu porównawczym, które mogłoby stać się fundamentem dla transkulturowych teorii gatunku. Postulat ten ma szczególne znaczenie, gdy rozważamy miejsce polskich badań genologicznych w międzynarodowym obiegu naukowym. Nie opisywałam rodzimych koncepcji i analiz gatunków, po pierwsze, dlatego że istnieją w literaturze przedmiotu znakomite summy genologiczne – także gatunkowo zróżnicowane: monografia autorska (Witosz 2005; Wojtak 2019b; tomy reedycji najważniejszych tekstów genologicznych, np. Ostaszewska, Cudak red. 2007; Ostaszewska, Cudak red. 2008; Cudak red. 2009; Bolecki, Opacki red. 2000; Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, Szadura red. 2004), artykuły syntetyzujące (Wojtak 2023; Loewe 2008), tomy zbiorowe pokazujące panoramę polskiej myśli genologicznej (Hofman, Kępa-Figura red. 2017a, 2017b; Burzyńska-Kamieniecka red. 2012). Po drugie, aby skoncentrować się na wyodrębnieniu retorycznej perspektywy, dotychczas niedoszacowanej w polskim dyskursie genologicznym (por. Bogołębska 2018). Ukazanie tej perspektywy traktuję jako sposób zakotwiczenia jej i stworzenia przestrzeni dla noworetorycznej refleksji nad gatunkami. Działanie to ma charakter integrujący – poprzez promowanie wywodzącej się z tradycji anglosaskiej perspektywy możliwe będzie włączenie jej do rodzimej praktyki i metodologii badań genologicznych. Podobnie ważna wydaje się integracja polskiej tradycji genologicznej z innymi nurtami badawczymi, co nie tylko pozwoliłoby lepiej dostrzec specyfikę lokalnych studiów, ale także mogłoby inspirować rozwój nowych teorii genologicznych i otworzyć przestrzeń dla międzykulturowego dialogu.

Multikulturowość badań genologicznych, na której ważność zwracała uwagę Anna Wierzbicka (1999, 2006; por. Rejter 2008), można rozumieć jako uznanie różnorodności tradycji badawczych wypracowanych w różnych wspólnotach językowych i kulturowych (Hanus, Kaczmarek 2022; Bilut-Homplewicz, Czachur, Smykała red. 2009; Mac 2011; Dunin-Dudkowska 2014), co wyraża się w lokalnych podejściach, metodach oraz terminologiach. W tym kontekście należy wskazać na rozróżnienie między genologią opisową a teoretyczną (Cudak 2009; Wojtak 2019b). O ile genologia opisowa, skoncentrowana na konkretnej analizie gatunków w ich lokalnych kontekstach komunikacyjno-kulturowych, naturalnie pozostaje związana z daną kulturą i specyfiką komunikacyjną, o tyle

genologia teoretyczna – zajmująca się ogólnymi mechanizmami i istotą gatunku – ma wszelkie dane ku temu, by stać się transkulturowa. Genologia teoretyczna ukształtowana w polskim środowisku badawczym (Skwarczyńska, Głowiński, Opacki, Balcerzan, Sawicki, Rachwał, Nycz, Balbus, Michałowski, Trzynadłowski, Michałowska, Bolecki, Bartoszyński, Wysłouch, Wierzbicka, Furdal, Gajda, Wilkoń, Malinowska, Wojtak, Witosz, Ostaszewska, Kita, Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, Grochowski), ujmująca fundamentalne cechy i sposoby funkcjonowania gatunków, może przekraczać granice kulturowe, oferując narzędzia i koncepcje, które mogłyby współkształtować dyskurs genologiczny w wymiarze transkulturowym.

W tym kontekście szczególną otwartość mają badania literaturoznawcze. Artefakty artystyczne, będące przedmiotem tych analiz, charakteryzują się bowiem zdolnością do przekraczania granic językowych czy kulturowych, co umożliwia i uprawnia do wypracowywania genologicznych uniwersaliów. Literatura, w swej najbardziej podstawowej formie jako zwerbalizowany akt komunikacji artystycznej, pozostaje przestrzenią, w której można obserwować procesy migracji form gatunkowych, a także ich adaptację, hybrydyzację i twórczą reinterpretację w odmiennych kontekstach (por. Godlewski *et al.* 2014).

Nieco inną sytuację obserwujemy w genologii mediów tradycyjnych, które ze względu na swoje osadzenie w lokalnych kontekstach komunikacyjnych wykazują znaczny stopień endemiczności. Gatunki medialne, prasowe bądź telewizyjne, rozwijają się w ramach określonych instytucjonalnie i kulturowo środowisk, przez co ich analiza porównawcza wymaga szczególnej uważności na specyficzne cechy kontekstowe (Wojtak 2004; Bauer 2010; Uszyński 2004). Jednakże nawet tu podejście transkulturowe otwiera nowe możliwości badawcze, pozwalając uchwycić głębsze mechanizmy społecznego zakorzenienia wzorców symbolicznych, które manifestują się w zróżnicowanych praktykach gatunkowych (Wolny-Zmorzyński, Morawiecki, Urbaniak red. 2017; Hofman 2015).

Badania gatunków mediów cyfrowych natomiast wydają się obszarem bardziej podatnym na transkulturowe podejście ze względu na specyfikę środowiska cyfrowego – globalnego, transgranicznego i w dużej mierze ponadnarodowego. Tu właśnie genologia mogłaby zyskać nowe narzędzia analityczne, które pozwoliłyby na uchwycenie procesów gatunkowych w warunkach komunikacji międzykulturowej. Obserwowanie migracji gatunków internetowych, ich adaptacji w różnych kontekstach oraz powstawania nowych form może rzucić światło na współczesne przemiany kulturowe w skali globalnej.

Z kolei lingwistyczne badania genologiczne, mimo swojej naturalnej tendencji do zakorzenienia w specyfice lokalnych praktyk komunikacyjnych, mają przestrzeń do otwarcia na perspektywę transkulturową. Analiza porównawcza gatunków w instytucjach czy dyskursów specjalistycznych w różnych wspólnotach językowych mogłaby pokazać zarówno uniwersalne mechanizmy gatunkowego formatowania komunikacji, jak i istotne różnice wynikające z odmiennych tradycji kulturowych oraz instytucjonalnych. Badania porównawcze (zob. stan badań z zakresu genologii kontrastywnej z perspektywy naszego kręgu kulturowego: Wojtak 2019b: 186–203) byłyby szczególnie wartościowe dla identyfikacji „genologicznych ekwiwalentów” – gatunków pełniących analogiczne funkcje komunikacyjne w różnych kulturach, choć wyrażanych odmiennymi środkami formalnymi czy pragmatycznymi. Tego rodzaju badania mogą również przyczynić się do lepszego zrozumienia barier komunikacyjnych i punktów napięcia w kontaktach międzykulturowych – zwłaszcza w dziedzinach takich jak prawo, edukacja, administracja publiczna czy komunikacja naukowa, gdzie „przekład” gatunków nie sprowadza się jedynie do tłumaczenia językowego, ale wymaga dostosowania do konwencji instytucjonalnych i oczekiwań komunikacyjnych właściwych danej kulturze (por. Dunin-Dudkowska 2014). Wreszcie, transkulturowa analiza gatunków może pełnić funkcję epistemologiczną – co gatunek realizowany w swych lokalnych wariantach umożliwia komunikacyjnie, jaka jest jego funkcjonalność na tle innych gatunków?

Multikulturowość badań genologicznych pozwala na zestawianie dorobku różnych szkół i kultur akademickich, jednak często pozostaje w logice równoległego współistnienia. Przekroczenie tego modelu w stronę transkulturowości, rozumianej nie tylko jako współobecność, ale też jako przenikanie się, integracja i współtworzenie dyskursu teoretycznego ponad granicami kulturowymi, otwiera możliwość kwestionowania naturalizowanych kategorii analitycznych oraz promuje epistemologiczną świadomość lokalności i historyczności samych koncepcji genologicznych.

EWOLUCJA BADAŃ NAD GATUNKAMI OD TEKSTÓW DO GENOSFERY

Gatunki mają znaczenie, ponieważ niosą ze sobą nie tylko konwencje, ale także oczekiwania i normy. Gatunki mają znaczenie, ponieważ kształtują ludzi, którzy ich używają, formując ich w określonych aktorów wykonujących określone działania. Gatunki mają znaczenie, ponieważ ludzie realizują nie tylko sam gatunek, ale także towarzyszący mu system, kontekst instytucjonalny i wartości kulturowe. Gatunki mają znaczenie, ponieważ ludzie mogą z nich korzystać, nie zdając sobie sprawy z ich zdolności do wspierania lub ograniczania ich motywacji i celów; albo mogą ich używać w pełni świadomi tego, jak gatunki mogą manipulować tymi, którzy pozostają nieświadomi. Gatunki mają znaczenie.

Devitt 2021: 17

Poszerzanie perspektywy retorycznej z dyscyplinarnej – retoryka jako jedna pośród wielu – na postdyscyplinarną – retoryczność jako żywioł kształtujący nasze myślenie, komunikowanie, tworzenie i percepcję (Rusinek 2003) współgrało z procesem poszerzania perspektywy myślenia o gatunkach. Genologia w tym procesie przeszła ogromną przemianę, od koncepcji stałych form tekstowych po mediacyjne multimodalne systemy znaczeń (Prior 2009). W tym procesie wskazuje się na cztery znaczące przesunięcia paradygmatyczne, z których wynikają konsekwencje dla genologicznych badań komunikacji. Przedstawiają one kolejne etapy rozwoju myśli gatunkoznawczej:

1. **Gatunki jako stałe struktury tekstowe** – podejście zakładające stabilność formy i konwencji gatunkowych.
2. **Gatunki jako dynamiczne praktyki społeczne** – zwrot sytuacyjny i pragmatyczny, podkreślający ich kontekstowe uwikłanie i funkcjonalność.

3. **Gatunki jako systemy i ekologie komunikacyjne** – analiza relacji między gatunkami w ramach szerszych sieci komunikacyjnych.
4. **Gatunki jako multimodalne i mediacyjne systemy** – zwrot ku multimodalności, uwzględniający różnorodność środków wyrazu i technologii w procesach gatunkowych (Prior 2009).

W kontekście ewolucji badań nad gatunkami widać, że intuicja Bachtina o komunikacji poprzez gatunki (1986) uzyskała znaczny impet na gruncie badań językoznawczych i retorycznych. Biorąc pod uwagę postulat o multiwymiarowym, multidyscyplinarnym, multimodalnym, multimetodologicznym, a także multikulturowym charakterze badań gatunku, można iść w kierunku osiągnięcia sferycznej perspektywy oglądu zjawiska. Myślę o kategorii, która oddawałaby ideę gatunkowości jako fundamentalnej przestrzeni mediacyjnej umożliwiającej komunikację – o *genosferze*.

Podobnie jak inne terminy „sferyczne”, takie jak *logosfera* (świat znaków językowych), *noosfera* (sfera myśli i świadomości), *semiosfera* (przestrzeń semiotyczna właściwa danej kulturze), *infosfera* (przestrzeń informacyjna obejmująca wszystkie zasoby informacyjne oraz systemy ich przetwarzania i przesyłania) czy *mediasfera* (całokształt mediów i przestrzeni medialnej), *genosfera* odnosiłaby się do przestrzeni, w której funkcjonują i ewoluują gatunki jako dynamiczne, kulturowe struktury komunikacyjne. Obejmowałaby ona całokształt praktyk komunikacyjnych ujętych w gatunki – formy, poprzez które uczestnicy kultury tworzą, interpretują i organizują swoje interakcje.

Co wnosi „sferyczność” do interpretacji rzeczywistości komunikacyjnej? „Sfera” sugeruje istnienie pewnego środowiska – przestrzeni, którą się zamieszkuje, w której jest się (tu: uczestnicy komunikacji) zanurzonym. Genosfera w ujęciu ontologicznym byłaby więc miejscem codziennego poruszania się komunikujących się jednostek wśród gatunków, podobnie jak biosfera jest środowiskiem życia. Gatunki funkcjonują w tej przestrzeni we wzajemnych relacjach, oddziałując na siebie, zmieniając funkcje, a czasem konkurując o uwagę. W ujęciu epistemologicznym konceptualna perspektywa *genosfery* kieruje uwagę badawczą na sieciowe współlistnienia MULTIoobszarów skupisk gatunkowych i narosłych wokół nich praktyk badawczych. To sfera koncentracji obserwacji, w której znajdują się i obiekty obserwowane, i ich otoczenie, i wszystkie narzędzia obserwacyjne, i sami obserwujący wreszcie z ich różnymi perspektywami obserwacji. Genosfera w tym sensie nie jest tylko środowiskiem gatunków, lecz także przestrzenią ich *dostrzegalności*, warunkowaną przez aparaturę retoryczną i ramy interpretacyjne.

Sfery – w odróżnieniu od systemów hierarchicznych – mają strukturę elastyczną, podatną na zmiany. W genosferze nowe gatunki mogą się pojawiać, łączyć z innymi, przekształcać dawne formy, ewoluować, adaptując się do zmian społecznych i technologicznych. Sferyczność pozwala myśleć o gatunkach w kategoriach rozmieszczenia, sąsiedztw, centrów i peryferii. Możemy pytać: gdzie w genosferze znajduje się np. esej naukowy? Jak blisko niego funkcjonują blog naukowy lub popularnonaukowy podcast (por. Witosz 2008: 331)? Pojęcie genosfery umożliwia więc mapowanie przestrzeni gatunkowej, co ma wartość heurystyczną i porządkującą.

Do charakterystycznych cech genosfery należy zaliczyć:

- ◆ mediacyjność – gatunki pełnią funkcję pośredniczącą między komunikującymi się podmiotami,
- ◆ konwencjonalność i transformację – gatunki są stabilnymi, powtarzalnymi sposobami działania, ale zarazem podlegają zmianom w odpowiedzi na nowe potrzeby społeczne,
- ◆ interdyskursywność – gatunki nie funkcjonują w izolacji, lecz przeplatają się i współtworzą ekosystemy komunikacyjne (por. Bhatia 2010),
- ◆ retoryczność – każdy gatunek, nawet ten pozornie neutralny, zawiera elementy oddziaływania, perswazji i organizowania rzeczywistości społecznej,
- ◆ wieloobszarowość epistemologiczną – gatunki w tej przestrzeni można badać multimodalnie, multidyscyplinarnie, multiwymiarowo, multimetodologicznie i multikulturowo.

Koncepcja genosfery może stanowić mapę teoretyczną, która umożliwi myślenie o gatunkach jako o konfiguracjach działań komunikacyjnych, które kształtują codzienną interakcję i uczestnictwo w kulturze. W tym sensie genosfera działa na dwóch poziomach: jako przestrzeń kulturowo-komunikacyjna, w której gatunki funkcjonują i się rozwijają (ujęcie ontologiczne), oraz jako narzędzie analizy i porządkowania tych zjawisk (ujęcie epistemologiczne).

Można ją traktować jako przestrzeń symboliczną, w której spotykają się wszystkie gatunki komunikacyjne – od tradycyjnych form retorycznych po najnowsze multimodalne środki wyrazu. Zwłaszcza w komunikacji cyfrowej, gdzie pojawiają się formy hybrydyczne, trudne do jednoznacznej klasyfikacji, i mamy do czynienia z remiksowaniem stylistyk, a także z mikrogatunkami użytkowymi, takimi jak *microcopy* czy praktyki *UX writing*, które pojawiają się w interfejsach aplikacji i serwisów internetowych. Są to gatunki, które

powstają na styku komunikacji technicznej, marketingu i projektowania doświadczeń – trudno jednoznacznie przypisać je do klasycznych kategorii retorycznych czy medialnych. Tradycyjna typologia gatunków nie oferuje dla nich odpowiedniego miejsca – genosfera natomiast pozwala je ulokować w przestrzeni komunikacyjnej, gdzie spotykają się funkcje informacyjne, ale także emocjonalne i technologiczne. Dzięki temu możemy je badać jako emergentne formy na styku istniejących gatunków i praktyk – np. pomiędzy instrukcją, sloganem a komunikatem systemowym.

Przyjęcie konceptu genosfery umożliwia zatem opis zjawisk dynamicznych bez konieczności typologicznego „zamrażania” ich form – traktuje je jako byty powiązane, ulokowane w określonym kontekście medialnym, technologicznym i kulturowym. Zamiast pytać: „czy to już nowy gatunek?”, możemy analizować: „w jakiej części genosfery się to pojawia?”, „z jakimi gatunkami się łączy?”, „jaką pełni funkcję w ekosystemie komunikacyjnych?”.

To przesuwając uwagę z klasyfikowania na mapowanie – z typologii na topografię – co lepiej oddaje złożoność i zmienność współczesnej komunikacji medialnej i otwiera możliwość analizowania zjawisk ponadgatunkowych – transformacji medialnych, migracji form towarzyszących zmianom instytucjonalnych praktyk komunikacyjnych.

Wśród procesów kulturowo-komunikacyjnych, które przekraczają granice gatunkowe, można wskazać:

- ◆ Transformacje medialne – przejście prasy drukowanej do internetu, które zmieniło ekosystem gatunków dziennikarskich. Pojawiły się mikroformy (*news flash*), nowe formy interaktywne (komentarz *online*) czy multimedialne hybrydy. Koncepcja genosfery tworzy przestrzeń dla badania przekształceń całego układu gatunkowego, a nie tylko np. pojedynczego gatunku „artykułu prasowego” w wersji *online*.
- ◆ Migracje form – gatunki wędrują między dziedzinami: np. forma *TED talk* jako gatunek edukacyjny migruje do przestrzeni korporacyjnych i prywatnych vlogów. Ujęcie genosferyczne „widzi” takie przemieszczania, ich kierunki, wpływy i skutki w całej topografii sieci.
- ◆ Zmiany instytucjonalnych praktyk komunikacyjnych – np. te znane z czasów pandemii COVID-19, gdy uniwersytety zostały zmuszone do nagłego przejścia na tryb pracy i nauczania zdalnego, co doprowadziło do zastąpienia dotychczasowych form komunikacji, m.in. bezpośrednich spotkań ze studentami, przez komunikację za pomocą platform

wideokonferencyjnych i innych narzędzi e-learningowych. Nie była to jedynie zmiana kanału komunikacji, lecz głęboka reorganizacja instytucyjnego ekosystemu komunikacyjnego, która wymagała nowego rozpoznania funkcji, relacji i wzajemnych zależności między gatunkami. Ujęcie genosferyczne wnosi tu możliwość uchwycenia tej zmiany nie jako prostej wymiany narzędzi, lecz jako przekształcenia całej przestrzeni komunikacyjnej, w której gatunki uczelnianej komunikacji zostały przemieszczone, przekształcone i wpisane w nowe konfiguracje funkcjonalne oraz relacyjne.

Wszystkie te zjawiska są dość trudne do uchwycenia w tradycyjnej, liniowej analizie gatunków, natomiast ujęcie *genosferyczne* daje możliwość ich obserwacji jako procesów zachodzących w przestrzeni – między gatunkami, między mediami, między praktykami społecznymi. Intuicja Bachtina, że porozumiewamy się poprzez gatunki (1986), znalazłaby pełne uzasadnienie w tak zobrazowanej komunikacji. Genosfera byłaby zatem nie tyle sumą istniejących gatunków, co przestrzenią, w której gatunki są tworzone, rozwijane i rekonfigurowane w procesie kulturowym.

7

ROZDZIAŁ

GATUNEK JAKO PRODUKT – PROCEDURA – PROCES

Rozdział ten stanowi próbę uporządkowania konceptualizacji gatunku przy uwzględnieniu wielości podejść teoretycznych w obszarze genologii. Różne tradycje badawcze przyjmowały odmienne sposoby opisu gatunków, co znalazło odzwierciedlenie w bogatej metaforyce używanej do ich charakterystyki (Fishelov 1993; Swales 2007). Przegląd metafor wykorzystywanych w teorii gatunku ujawnia różnorodność perspektyw ich oglądu i prób ich ubytowania – od stabilnych konstrukcji po dynamiczne, procesualne struktury. Każda metafora – czy to **narzędzie**, **organizm**, **rodzina**, **instytucja**, **czynność**, **rama** czy **pojemnik** – wydobywa pewne aspekty gatunku, podkreślając albo jego klasyfikacyjny charakter, albo społeczno-interakcyjną funkcję lub zmienność w czasie, jednocześnie marginalizując inne jego cechy.

W efekcie współcześni teoretycy gatunków często opowiadają się za podejściem pluralistycznym. David Fishelov (1993) wprost postulował korzystanie z wielu analogii naraz, by „zmapować” warunki dyskursu o gatunkach – żadna pojedyncza metafora nie wyczerpuje tematu, ale każda daje inny wgląd w ich naturę. Ta wielość perspektyw skłania do refleksji nad uporządkowaniem różnych ujęć w sposób, który odda zarówno strukturalny, jak i dynamiczny wymiar gatunków.

W tym kontekście inspirujące może być podejście heurystyczne, którego źródło upatruję w artykule Josefa Wenzla (1992) odnoszącym się do rozumienia argumentacji, w którym wyróżnia on trzy kategorie: produkt, procedurę i proces (Budzyńska-Daca, Modrzejewska 2024). To rozróżnienie pomaga mu pogodzić roszczenia trzech dyscyplin – logiki, dialektyki i retoryki – do

ustanowienia metodologicznego prymatu nad badaniem argumentów. Argumentacja może być bowiem analizowana zarówno jako formalna struktura logiczna (produkt), interakcyjny mechanizm debaty (procedura), jak i retoryczny środek perswazji dostosowany do odbiorców i kontekstu (proces). Wenzel pokazuje, że te trzy perspektywy nie muszą się wzajemnie wykluczać, lecz raczej uzupełniają się w badaniu argumentacji jako zjawiska złożonego i wielowymiarowego.

Podobne ramy konceptualne można zastosować do badań genologicznych, choć natura obu porównywanych zjawisk jest różna. Gatunki bowiem również mogą być analizowane jako **produkt**, czyli ustalona forma istniejąca w zbiorowej świadomości i zapisach kulturowych, jako **procedura**, czyli struktura organizująca działania komunikacyjne w określonych kontekstach, oraz jako **proces**, czyli ewoluująca ukontekstowana praktyka podlegająca nieustannej negocjacji i przemianom.

Typologia Wenzla (1992, 2011) dla rozważań nad gatunkami inspirowane do patrzenia na nie z różnych perspektyw. Pozwala uchwycić tę wielość koncepcji genologicznych bez konieczności szacowania, które z nich są bardziej, a które mniej poznawczo wartościowe.

7.1. METAFORY W TEORII GATUNKU

Genologie różnych dyscyplin, gdyby spojrzeć na nie z lotu ptaka – i to ptaka przemierzającego dzieje – wypracowały specyficzną metaforę, aby poradzić sobie z pytaniami o charakterze ontologicznym – czym gatunek jest, oraz epistemologicznym – w jaki sposób możemy badać jego funkcje i znaczenie w rzeczywistości komunikacyjnej. Zebranie najczęściej występujących metafor daje wyobrażenie o rozległości refleksji nad kategorią gatunku oraz o różnorodnych strategiach konceptualizacyjnych, które stosowano w naukach humanistycznych i społecznych. Każda z tych metafor implikuje określone podejście badawcze: wpływa na sposób definiowania gatunku, analizowania jego przemian i interpretowania jego roli w komunikacji.

7.1.1. METAFORY BIOLOGICZNE

Współczesnej refleksji genologicznej u jej początków towarzyszyły metafory biologiczne traktujące gatunki jak organizmy, które się rodzą, rozwijają

i umierają (Brunetière za: Głowiński 1988; Fowler 1982; Altman 2012; Mittell 2004), podlegając procesom ewolucji i adaptacji. Mówi się więc o cyklu życia, ewolucji, dostosowywaniu się do warunków, przetrwaniu, zagładzie gatunków, „sekretnym życiu gatunków”, „kontekście życiowym gatunku” (por. Skwarczyńska 1965; Głowiński 2007; Balbus 2007; Rachwał 2007; Hanus, Kaczmarek 2022; Wojtak 2019b).

Metafora biologiczna uwypukla historyczną dynamikę gatunków, które widziane są jako byty rozwijające się w czasie. Analizowane są zatem genealogie gatunków, ich przemiany, mieszanie, „związki krwi” (Opacki 1999). Pojawiają się w obrębie tej metaforyki nawiązania do darwinowskiej walki o przetrwanie (np. pytania, czy gatunki „współzawodniczą” ze sobą o uwagę odbiorców). Tego typu myślenie skłoniło teoretyków do badania procesów historycznych – np. jak z wcześniejszych form powstają nowe gatunki (Todorov 1979). Z drugiej strony, krytycy wskazują, że nadmierne poleganie na analogii biologicznej może implikować deterministyczny pogląd, jakoby gatunki podlegały prawom naturalnym, co zaciera świadomą, kulturową rolę twórców i odbiorców. Niemniej, metafora organizmu podkreśla, że gatunki ewoluują i są podatne na zmiany, a nie platonicznie wieczne. Gatunek jako byt biologiczny wiąże się z systematyką. Słowo „gatunek” jest wspólne dla biologii i literatury, co historycznie prowadziło do modelowania teorii literatury na wzór klasyfikacji biologicznej. To podejście zakładało stałość i rozłączność gatunków (jak w klasyfikacji organizmów), skąd powstała potrzeba hierarchicznego ich uporządkowania (por. Markiewicz 1964; Zgorzelski 1975; Balcerzan 2000).

Współczesna genologia odeszła od tak sztywnego systemu, ale metafora taksonomiczna wciąż bywa użyteczna, np. w bibliotekoznawstwie czy informacji naukowej (ontologiach dziedzinowych). Dokumentaliści i specjaliści od informacji naukowej czynią starania, by formalnie zdefiniować gatunki dokumentów bądź tekstów dla potrzeb systemów wyszukiwawczych – tu metafora gatunku jako klasy/rodzaju jest praktycznym narzędziem (aczkolwiek bywa upraszczająca wobec literackiej rzeczywistości, bo wymaga uzgodnionych definicji).

7.1.2. METAFORY PODOBIENSTWA RODZINNEGO

Inną ważną metaforą ontologiczną jest koncepcja podobieństwa rodzinnego, wiązana z Wittgensteinem (2005). Zgodnie z nią gatunek to **zespół podobnych do siebie realizacji tekstowych**, powiązanych siecią cech wspólnych. Podstawowym założeniem Wittgensteina było to, że tak jak **żaden** członek

rodziny nie posiada wszystkich cech wspólnych innym (np. koloru włosów, koloru oczu, kształtu ciała), nie powinniśmy oczekiwać, że każdy tekst będzie wykazywać pełny zakres cech przypisywanych danemu gatunkowi. Raczej, tak jak w rodzinie, znajdziemy różne cechy łączące niektórych jej członków ze sobą, lecz nie ze wszystkimi członkami rodziny (ale jest ich wystarczająco dużo, aby utrzymać grupę jako całość). W sferze praktyki dyskursywnej istnieją szczególne cechy, które łączą ze sobą niektóre teksty, a innych nie. Ta sieć powiązań pozwala nam mówić o gatunkowej „rodzinie” (Condit 1985; Fishelov 1993; Mandelbaum 1965; por. Witosz 2007). W praktyce oznacza to, że utwory należące do tego samego gatunku mogą nie dzielić jednej cechy koniecznej, ale mają *częstkowe* podobieństwa zachodzące na różnych poziomach (tematyki, stylu, formy itp.), podobnie jak członkowie rodziny są do siebie podobni w różny sposób.

Metafora ta zyskała popularność szczególnie w II poł. XX wieku jako reakcja na problemy z definicjami gatunków (Frow 2014). Pojęcie „rodziny gatunków” (Fowler 1982) wskazuje na to, że przynależność danego artefaktu do gatunku bywa stopniowalna (może być mniej lub bardziej typowym przedstawicielem danego gatunku). Współcześnie w analizach gatunków hybrydowych czy transgatunkowych wprost nawiązuje się (Miller 2017) do koncepcji rodziny – mówi się np. o **synkrytyzmie gatunkowym** zamiast tworzyć nowe formy kategoryjne, co lepiej oddaje płynność i ewolucyjny charakter współczesnych praktyk komunikacyjnych.

7.1.3. METAFORA INSTYTUCJI

Innym rozpoznawalnym tropem myślowym jest ujęcie gatunku jako instytucji społecznej. W tej koncepcji gatunki postrzegane są jako **umownie ukształtowane konstrukcje społeczne**, rodzaj konwencji (Trosborg 2000; Devitt 2004; por. Witosz 2003) utrwalonych w danej kulturze. Można je porównać do instytucji takich jak obyczaje, obrzędy czy prawa – istnieją, ponieważ społeczność się nimi posługuje i uznaje ich reguły. Gatunek jako instytucja ma zwykle swoją normatywność (zbiór reguł i oczekiwań co do formy i treści) oraz tradycję (historycznie wykształcony zestaw dzieł kanonicznych określonego typu).

Swales (2007) w swoim przeglądzie metafor gatunkowych wskazał, że metafora gatunku jako instytucji daje wgląd w proces ewolucji i krystalizacji form – np. instytucjonalny charakter gatunku wyjaśnia, dlaczego gatunek może trwać mimo zmiennych realizacji, ale też jak może *podupać* gdy traci kulturowe uza-

sadnienie. W tym duchu można postrzegać analizy konwencji gatunków (Głowiński 1988; Głowiński, Okopień-Sławińska, Sławiński 1967; Żółkiewski 1967) jako zjawisk społecznych podlegających historycznym przemianom.

Konsekwencją przyjęcia metafory instytucjonalnej jest postrzeganie gatunku jako czegoś współdzielonego i podtrzymywanego przez zbiorowość. Wprost mówi się czasem o „kontrakcie gatunkowym” – zwłaszcza w teoriach filmu i literatury popularnej – który zakłada, że utwór spełni określone oczekiwania publiczności, a publiczność przyjmie pewną konwencję interpretacyjną. Thomas Schatz (1981) pisał o gatunku filmowym jako „kodeksie”, który musi być wspólnie znany twórcom i publiczności, by komunikacja się powiodła. Rick Altman (2012) wyróżnił funkcję gatunku jako „kontraktu” – umowy między filmem a widzem co do trybu odbioru. Połączył przy tym kontrakt z kodem – gatunek jako umowa działa, bo istnieje wspólny kod znaczeń. Ta metafora akcentuje zrozumiałość: gatunek zapewnia, że przekaz będzie odczytany we właściwym kluczu. Tu pojawia się też metafora „etykiety” gatunkowej, która kieruje oczekiwaniami odbiorców (np. czytając oznaczenie „kryminał”, wiemy, czego się spodziewać), oraz „szablону produkcyjnego” dla twórców.

Metafora instytucji i kontraktu uwypukla więc wspólnotowy i normatywny wymiar gatunków jako konwencji, które zmieniają się pod wpływem negocjacji społecznych (np. nacisku nowych pokoleń autorów czy zmiany gustów publiczności). W tym kontekście warto również wspomnieć o metaforze „gramatyki literatury” (Głowiński 1988, 2004) czy gramatyki mowy, które ukazują gatunki jako systemy reguł podobne do gramatyki języka – niewidoczne, ale determinujące możliwości wypowiedzi w obrębie danego pola komunikacyjnego (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2009: 135–136).

7.1.4. METAFORY DZIAŁANIA/AKTÓW MOWY

To metafora przyjęta i rozpowszechniona w nurcie RGS. W jej ramach tekst/artefakt gatunkowy nie jest tylko nośnikiem cech formalnych, ale czymś, co *robi* określoną rzecz w komunikacji (np. kazanie można opisać jako gatunek, którego istotą jest to, że *realizuje działanie pouczania* wiernych w ramach obrzędu religijnego). W ramach RGS powstało wiele metafor dopełniających koncepcję działania, a więc dynamicznego statusu bytu gatunkowego. Były to metafory form życia, sposobów bycia, ram dla działania społecznego, drogowskazów (Bazerman 1997). Freadman (1994) zaproponowała metaforę gry i ceremoniału: gatunek to pewna gra komunikacyjna rozgrywana według

ustalonych zasad, z udziałem określonych „graczy” (nadawców i odbiorców) w przewidywalnym rytuale wymiany tekstów. Reguły gry są względnie stabilne, zmieniają się natomiast ceremoniały rozgrywek (korty Wimbledonu a korty osiedlowe – ta sama gra, inna ranga zwycięstwa, inny rytuał, w którym gra jest osadzona).

Dynamizm gatunków wyraża również metafora „konstelacji” (Campbell, Jamieson 1978), oddająca wewnętrzną złożoność gatunku jako układu elementów, które mogą być rozpoznawalne, ale nie są ze sobą ściśle związane w trwały sposób – podobnie jak gwiazdy w konstelacji, które ludzkie oko łączy w znane kształty, mimo że w rzeczywistości znajdują się w różnych odległościach i zmieniają swoje położenie w dłuższym czasie. Metafora „kłącza” (Bawarshi 2010) pozwala zobaczyć gatunki jako rozgałęziające się struktury, które nie mają wyraźnie określonego centrum ani hierarchii. W tym sensie podważa ona klasyczne ujęcia gatunków jako zamkniętych, hierarchicznie ułożonych jednostek (tu metafora drzewa) i wskazuje na ich zdolność do krzyżowania się, przekształcania i łączenia z innymi formami komunikacji.

Czynnościowa metafora gatunku poszerza jego ontologię. Gatunek przestaje być analizowany wyłącznie poprzez cechy tekstu, a zaczyna poprzez role, jakie pełni w społeczeństwie.

7.1.5. METAFORY RAMY I PROTOTYPU

Wraz z rozwojem nauk kognitywnych do badań genologicznych przeniknęły metafory wywodzące się z opisu umysłu i poznania. Dwie kluczowe to metafora „ramy” (*frame*) oraz metafora „prototypu”. Metafora **ramy** poznawczej traktuje gatunek jako swoistą matrycę interpretacyjną – ramę, która określa sposób rozumienia danego tekstu przez odbiorcę. John Frow (2014) mówi wręcz o gatunku jako „projekcji świata”: każdy gatunek tworzy odrębny *świat dyskursywny*, z własnym zbiorem znaczeń, wartości, emocji i sposobów organizacji doświadczenia. Na przykład realizm XIX-wieczny tworzy świat o określonej ontologii (wiara w obiektywną rzeczywistość, linearność czasu), podczas gdy surrealizm operuje światem o innej ontologii (onirycznej, nielinearnej). Metafora świata zwraca uwagę, że rozumienie gatunku to zrozumienie zestawu założeń ontologicznych o przedstawianej rzeczywistości. Jest to szczególnie inspirujące w analizach międzygatunkowych – np. w badaniach filmowych mówi się, że konwencje gatunkowe budują świat przedstawiony (w westernie Dziki Zachód to mitologizowana przestrzeń moralna).

Innymi słowy, wchodząc w dany gatunek, odbiorca niejako przyjmuje pewien światopogląd i zestaw zasad gry – np. świat powieści *science fiction* rządzi się innymi prawami niż świat klasycznej powieści obyczajowej, a czytelnik odmiennie podchodzi do prawdopodobieństwa zdarzeń, stylu opisu itd. Gatunek jako rama dostarcza schematu, według którego rozpoznajemy, co jest typowe, a co odstaje (np. w baśni oczekujemy cudowności, w reportażu – faktyczności). Gatunki „kształtują myśli, które formułujemy, oraz komunikację, za pomocą której wchodzimy w interakcje” (Bazerman 1997: 19). Ta uwaga wyraża ideę, że gatunek jest *ramą* formatującą nasz proces myślenia i rozumienia.

Metafora prototypu natomiast pochodzi z kognitywnej teorii kategorii Eleanor Rosch (1978; Gemel 2013). W odniesieniu do gatunków oznacza ona, że pojmujemy je poprzez ich prototypowe przykłady. Zamiast ustalonego zestawu cech definicyjnych mamy w umyśle modelowy wzorzec utworu gatunkowego, z którym porównujemy konkretne teksty. Przykładowo, gdy myślimy „debatę przedwyborczą”, przywołujemy typowy przebieg takiego wydarzenia – np. starcie głównych kandydatów transmitowane przez telewizję, z moderatorem, ustalonymi rundami pytań, ograniczonym czasem wypowiedzi i elementami bezpośredniego sporu – i oceniamy konkretne debaty pod kątem ich podobieństwa do tego wzorca. Swales (2007) zalicza metaforę prototypu do użytecznych sposobów rozumienia gatunku. Pozwala ona wyjaśnić nieostrość granic: gatunek ma centrum (prototypy) i peryferie (przypadki mniej typowe, hybrydy itd.), co dobrze koresponduje z wcześniejszą metaforą rodziny (por. Gajda 1993; Witosz 2005; Rejter 2000, 2004; Piekot 2006).

Podejście prototypowe do gatunków znajduje funkcjonalne odpowiedniki w badaniach nad strukturą gatunkową. Przykładem jest klasyfikacja Marii Wojtak (2004), która wyróżnia kanoniczne wzorce, alternacje i adaptacje. Choć autorka nie odwołuje się bezpośrednio do koncepcji prototypów – mówi o wzorcu gatunkowym – jej podział można interpretować jako funkcjonalnie zbliżony do modelu centrum – peryferie: od realizacji uznawanych za wzorcowe, przez systemowe modyfikacje, aż po formy przystosowane do nowych celów lub kontekstów. Taka struktura przypomina logikę prototypowości – nie projektującą definicję gatunku, lecz dynamiczne pole realizacji o różnym stopniu zgodności z modelowym przypadkiem.

Obie te metafory (ramy i prototypu) odzwierciedlają poznawczy aspekt gatunków. Ontologicznie przedstawiają gatunki nie tyle jako zewnętrzne obiekty, ile jako struktury w umyśle i w kulturze poznającego podmiotu. Ich

konsekwencją jest zmiana perspektywy badawczej: zamiast pytać tylko o cechy tekstu czy funkcje społeczne, pytamy, jak ludzie rozpoznają i rozumieją gatunki. Badania inspirowane tą perspektywą analizują np. schematy narracyjne (scenariusze typowych fabuł dla danego gatunku), skrypty odbiorcze (jak czytelnik nastawia się na lekturę horroru, a jak romansu) czy kategorie prototypowe (jakie utwory są uznawane za najbardziej reprezentatywne dla gatunku powieści gotyckiej, a jakie sytuujemy na pograniczu).

W praktyce ujęcia te łączą się z wcześniej omówionymi. Na przykład Frow (2014), mówiąc o gatunkach jako światach, łączy metaforę ramy z metaforą instytucji (światy te mają swoje „habitaty” i struktury w obrębie kultury). Swales (1990) z kolei wskazuje, że metafory ramy, prototypu i instytucji łącznie dają lepszy obraz złożoności gatunku.

7.1.6. METAFORY PRZESTRZENNE – GRANICE GATUNKU

W potocznych dyskusjach o gatunkach bardzo często pojawiają się metafory przestrzenne, które przeniknęły też do dyskursu naukowego. Mówimy o tekstach *należących do gatunku* lub *wykraczających poza gatunek*, o granicach gatunku, ich przekraczaniu lub zacieraniu, o mieszanii gatunków. Te sformułowania sugerują, że gatunek jest traktowany jak przestrzeń lub pojemnik, do którego można tekst włożyć lub z którego może on wychodzić. Często dyskutuje się, czy np. dany utwór *mieści się w ramach* gatunku X, czy *wychodzi poza ramy* – tu gatunek jawi się właśnie jako zbiór z ramą/granicą (zob. tom studiów *Gatunek a granice* Ostaszewska, Przyklenk red. 2015). Pojęcie podgatunku sugeruje mniejszy pojemnik w większym. W literaturze naukowej krytykującej czysto formalne ujęcia gatunków wskazuje się, że granice gatunków są płynne i negocjowalne – co zresztą znów bywa przedstawiane metaforycznie („elastyczna sieć, podatna na zmiany układu i rozciągliwa”, ruchome sieci/mapy, płynność i zewnętrzna niedomkniętość, „mgławicowość”; Witosz 2005). Altman zauważa, że gatunki (rozumiane jako kody i konwencje) nie są statyczne; ich granice i tożsamość są nieustannie negocjowane między różnymi uczestnikami procesu komunikacji (2012).

To wskazuje, że granice gatunku nie są jak mury z kamienia, lecz raczej jak elastyczne granice terytoriów, które mogą przesuwac się w zależności od interpretacji i twórczej innowacji. Jacques Derrida w eseju *The Law of Genre* (1981) paradoksalnie stwierdził: „*gatunki nie mieszają się*”, sugerując istnienie surowej granicy, by zaraz pokazać, że w praktyce każde przestrzeganie reguł

gatunku jednocześnie przez nią przechodzi – przez co można rozumieć, że granica gatunku istnieje tylko po to, by mogła być przekraczana.

W efekcie metafory przestrzenne skłaniają do refleksji nad typologią gatunków i ich wzajemnymi relacjami. Mówimy np. o mapach gatunków (próbach rozrysowania przestrzennego modelu pokrewieństw między gatunkami) oraz o obszarach pogranicznych między gatunkami (jak pogranicze prozy poetyckiej i poezji). Dla epistemologii genologicznej oznacza to konieczność zbadania relacyjności: żaden gatunek nie istnieje w izolacji, wszystkie funkcjonują w pewnym systemie (przestrzeni) gatunkowej. Tutaj znów przydatne okazują się metafory ekologiczne – szczególnie w badaniach nad działaniem instytucji i piśmiennictwem zawodowym (por. Spinuzzi 2003a, 2003b), w których gatunki tworzą współzależną sieć jak ekosystem. Takie myślenie podkreśla wpływ otoczenia gatunku: zmiana w jednym gatunku (np. w mediach cyfrowych) wpływa na inne w jego otoczeniu komunikacyjnym.

* * *

W literaturze genologicznej pojawiają się także inne metafory i porównania. Warto wspomnieć metaforę kodu kulturowego, traktującą gatunek jako językowy szyfr czy system znaków rozpoznawczych, metaforę gatunku jako filtra, przez który przetwarzane są praktyki komunikacyjne, a także metafory ekonomiczne: popyt i podaż gatunków (Cobley 2006), koniunktura gatunkowa (Głowiński 1988). W odniesieniu do platform i interfejsów pojawia się myślenie o gatunkach jako infrastrukturze komunikacji – często niewidocznym rusztowaniu, które umożliwia i porządkuje działania użytkowników.

7.2. MODEL 3P A METAFORY GATUNKU

Metafory w badaniach nad gatunkami pracują jako narzędzie myśli – rzutują na to, jakie pytania zadajemy o istotę komunikacji i które jej wymiary wydobywamy. Naszkicowana tu panorama figur jest dowodem zmagania z abstrakcyjną konstrukcją, którą próbujemy ucieleśnić, by wyzwolić wyobraźnię analityczną. Typologia perspektyw ujmowania obiektowości gatunku w badaniach genologicznych umożliwia uchwycenie różnorodności podejść teoretycznych bez oceniania ich poznawczej wyższości. Rozróżnienie trzech sposobów ujmowania gatunku: jako produktu, procedury oraz procesu podjęte zostało

po to, aby stworzyć komplementarne perspektywy analityczne, pozwalające badać różne aspekty funkcjonowania gatunków w komunikacji. Dla większej przejrzystości to potrójne ujęcie gatunku będzie dalej określane mianem **modelu 3P**. Model ów dostarcza ramy analitycznej, w której różne metafory i koncepcje gatunku mogą zostać uporządkowane i porównane.

Każda z metafor stosowanych w genologii podkreśla inny aspekt istnienia gatunku: strukturalny, normatywny, społeczny, historyczny bądź kognitywny. Niektóre koncentrują się na stabilnych wzorcach i konwencjach (gatunek jako produkt), inne na regułach działania i uczestnictwie w komunikacji (gatunek jako procedura), a jeszcze inne na dynamicznej ewolucji gatunku w czasie i przestrzeni (gatunek jako proces). Wprowadzenie modelu 3P tworzy przestrzeń do uporządkowania tych podejść, ale także pozwala na ich komplementarne zestawienie, wskazując, że metafory nie muszą się wzajemnie wykluczać – mogą współistnieć jako różne sposoby konceptualizacji tego samego fenomenu.

7.2.1. GATUNEK JAKO PRODUKT

Spojrzenie na gatunki przez pryzmat typologicznej metafory produktu właściwe będzie dla ujęcia normatywnego, typologizującego, w którym chodzi o uchwycenie konstruktu organizującego komunikację. Bez względu na to, czy poruszamy się w obszarze gatunków literackich, politycznych, muzycznych czy gatunków mowy, jeśli chcemy je uporządkować, dokonujemy aktu uproduktowania, unieruchomienia, szukamy wzorców, które można byłoby ująć w encyklopedyczne karby eksplikacji. Wchodzimy w sferę ideacyjną, szukając podstawy bytowej dla wykazania istnienia takiego czy innego gatunku.

W tym ujęciu **produkt** jest modelem, zbiorem konwencji i norm, które są uznawane za charakterystyczne dla danego gatunku. W rzeczywistości komunikacyjnej obcujemy jedynie z konkretnymi aktualizacjami tych modeli. Z tego punktu widzenia gatunki takie jak „artykuł naukowy” czy „list gratulacyjny” funkcjonują jako gotowe schematy komunikacyjne. Artykuł naukowy to gatunek, który ma ustaloną formę, rozpoznawaną przez odbiorców i użytkowników jako spełniającą określone normy (Bazerman 2000). Choć każde czasopismo naukowe może mieć specyficzne wymagania co do struktury artykułu, istnieje szereg wspólnych cech, które tworzą ogólny model tego gatunku. Konkretnie artykuły są jego aktualizacjami – przykładami, które

odzwierciedlają przyjęty wzorzec. Natomiast sam „artykuł naukowy” pozostaje abstrakcją, którą rozpoznajemy poprzez kolejne egzemplarze.

Podobnie, list gratulacyjny można uznać za gatunek o stabilnej konstrukcji. Jego wzorzec znajdziemy w podręcznikach do pisania formalnych pism: jest to gotowy schemat, zawierający określone normy i zasady – odpowiedni ton, strukturę, wyrażenia grzecznościowe i komplementy. W rzeczywistości list gratulacyjny spełniający te normy jest tylko jednym z przykładów realizacji abstrakcyjnego gatunku, który stanowi gotowy produkt dostępny dla nadawcy, gdy pojawi się sytuacja wymagająca jego zastosowania.

Gatunek jako produkt jest gotowym do użycia narzędziem (jedna z metafor) – formą komunikacyjnej *techny*, która umożliwia działanie w określonym kontekście, dostarczając użytkownikowi sprawdzonego sposobu realizacji celu retorycznego. Jest to narzędzie, które istnieje jako wyobrażona forma, ale wymaga konkretnej sytuacji i użytkownika, aby zostało zastosowane i mogło spełnić swoją funkcję. Do ramy koncepcyjnej produktu odnoszą się metafory taksonomiczne, które ujmują gatunki jako elementy większego systemu klasyfikacyjnego, w którym przypisanie do określonej kategorii nadaje im tożsamość. W tej ramie mieści się metafora etykiety, która określa rolę gatunków jako oznaczeń przypisujących tekstom konkretne sensy i kształtujących oczekiwania odbiorców. Metafora blueprintu (planu, schematu) wskazuje na ich funkcję wzorcową – wyznaczania strukturalnych i stylistycznych granic wypowiedzi. Wreszcie, metafora pojemnika sugeruje, że gatunki stanowią stabilne formy, do których można „włożyć” konkretne teksty, podkreślając ich rolę jako struktur organizujących treść.

7.2.2. GATUNEK JAKO PROCEDURA

Gatunek jako procedura koncentruje się na wiedzy i umiejętnościach uczestników komunikacji, które pozwalają im na tworzenie odpowiednich przekazów zgodnie z zasadami danego gatunku. Procedura obejmuje zestaw reguł, struktur i norm językowych, które nie tylko definiują gatunek, ale także wskazują kroki prowadzące do jego konkretnej realizacji. Podczas gdy rozumienie gatunku jako produktu odnosi się do gotowego wzorca – istniejącego na poziomie abstrakcji zbioru konwencji – procedura skupia się na działaniach niezbędnych do urzeczywistnienia tego wzorca w praktyce.

Podejście scharakteryzowane metaforą procedury właściwe będzie dla postrzegania gatunków jako struktur organizujących działania komunikacyjne.

Proceduralne ujęcie koncentruje się na tym, jak uczestnicy komunikacji posługują się gatunkami jako regułami interakcji, które wyznaczają zasady postępowania, przewidywane role, a także oczekiwania co do przebiegu danego aktu komunikacyjnego i możliwej odpowiedzi gatunkowej (*uptake*). Gatunki metodologicznie sytuowane w ramach procedury mają charakter regulacyjny i stanowią swego rodzaju instrukcję dla działań komunikacyjnych.

Metafora ceremoniału lub gry komunikacyjnej (Freadman 1994) dobrze oddaje procedurę gatunku, ponieważ podkreśla jego interaktywną i strukturalnie regulowaną naturę – uczestnicy muszą znać zasady i sposób ich stosowania. Metafora kontraktu społecznego (Altman 2012) sugeruje, że użytkownicy gatunku angażują się w pewne zobowiązanie co do sposobu komunikacji, co pozwala na przewidywalność i zrozumiałość interakcji. Metafora instytucji ukazuje gatunki jako normatywne konstrukcje kulturowe, które organizują społeczne działania komunikacyjne.

Procedura dotyczy również wiedzy uczestników o dialogicznej naturze gatunków (Bachtin 1986). Uruchamiając komunikację, przewidujemy niejako kilka ruchów do przodu, spodziewamy się możliwych odpowiedzi na zainicjowany przez nas akt komunikacyjny. W tym kontekście istotna jest koncepcja *uptake* (Freadman 2002b), czyli procesu przyjęcia i odpowiedzi na akt komunikacyjny. *Uptake* wskazuje, że gatunki nie istnieją w izolacji, ale są częścią szerszych systemów interakcji – wypowiedzi są interpretowane i kontynuowane w przewidywalny sposób, co reguluje sekwencyjność komunikacji. Na przykład list gratulacyjny jako procedura wymaga wiedzy o jego poszczególnych elementach, takich jak powitanie, wyrażenie gratulacji, odpowiedni ton i formuła zakończenia. Autor, pisząc taki list, stosuje określone kroki i wybiera styl adekwatny do sytuacji, dbając o to, by komunikat był zgodny z normami gatunkowymi. Gatunek jako procedura obejmuje zatem nie tylko znajomość wzorca listu gratulacyjnego, lecz także umiejętność jego właściwego napisania zgodnie z przyjętymi regułami. Jednocześnie list jest odpowiedzią na sytuację, którą nadawca rozpoznaje jako wymagającą określonej reakcji. Sam ów list jest *uptake*'iem wcześniejszego działania – np. wyróżnienia naukowego odbiorcy.

Wypowiedź, będąca podstawową jednostką, ów „stosunkowo stabilny typ” (Bachtin 1986), jest zawsze osadzona w dialogicznym kontekście – jako odpowiedź na wcześniejsze wypowiedzi – i jednocześnie przygotowana z myślą o reakcji odbiorców. Proceduralność gatunku objawia się w tym, że od samego początku zakłada on „aktywną, responsywną reakcję” odbiorców,

co kształtuje wybory komunikacyjne uczestników. Na przykład w prezydenckiej debacie wyborczej procedura obejmuje sekwencję pytań, czas odpowiedzi i kontrargumentacji, a także role moderatorów i oczekiwania wobec retorycznego stylu wypowiedzi.

Gatunek jako procedura jest żywy w praktyce, ale ograniczony przez reguły, które dają jego użytkownikom poczucie porządku i przewidywalności, umożliwiając jednocześnie krytykę i ewentualne zmiany reguł w odpowiedzi na nowe potrzeby komunikacyjne.

7.2.3. GATUNEK JAKO PROCES

Rozumienie gatunku jako procesu skupia się na jego dynamicznym charakterze, uwzględniając wpływ zmiennych czynników społecznych, kulturowych i kontekstowych, które mogą kształtować lub modyfikować sposób jego realizacji. Gatunek jako proces to nie tylko końcowy efekt (produkt) albo zestaw kroków (procedura), ale ciągła, żywa interakcja między uczestnikami komunikacji, którzy dostosowują się do zmieniających warunków i rozwijają gatunek w odpowiedzi na nowe potrzeby komunikacyjne. Podejście, w którym ujmujemy gatunki w skali procesualnej, pozwala na analizę ich ewolucji i zmienności w kontekście konkretnych realizacji komunikacyjnych. Gatunki w tym ujęciu nie są postrzegane jako zamknięte struktury czy zestawy reguł, ale jako ciągły proces negocjacji między uczestnikami komunikacji, kontekstem i historycznymi zmianami w praktykach komunikacyjnych.

Taka perspektywa zwraca uwagę na to, jak gatunki są przekształcane i adaptowane w odpowiedzi na zmiany technologiczne, kulturowe czy społeczne. Na przykład zmieniająca się forma wiadomości prasowej w erze cyfrowej pokazuje, jak gatunek ewoluuje pod wpływem technologii, zmieniających się oczekiwań odbiorców czy nowych konwencji medialnych. Procesualność gatunku ujawnia jego przepuszczalność (metafora filtra), pozwalającą na innowacje i interakcje z innymi gatunkami.

Procesualną naturę gatunku dobrze oddaje metafora organizmu, sugerująca, że gatunki rodzą się, rozwijają, adaptują do nowych warunków i w niektórych przypadkach zanikają. Metafora ekosystemu rozszerza to podejście, wskazując, że gatunki nie funkcjonują w izolacji, ale współistnieją i ewoluują w dynamicznych sieciach społecznych i kulturowych.

Przykładowo, list gratulacyjny jako proces to nie jedynie ustalony wzorzec, ale forma, która może się dostosowywać w zależności od relacji między

nadawcą a odbiorcą, okoliczności czy zmieniających się norm społecznych. W miarę jak relacje społeczne i normy kulturowe ewoluują, zmienia się też sposób pisania takich listów – w tym np. ton, wybór słów, a nawet ich długość. Gatunek jako proces obejmuje zatem zdolność do adaptacji, otwierając przestrzeń na modyfikację wynikającą z kontekstu lub oczekiwań odbiorcy.

Podsumowując, większość rozpowszechnionych metafor gatunku daje się przyporządkować do któregoś z trzech ujęć 3P. Metafory „klasy”, „rodziny” czy „narzędzia” akcentują utrwalony wzorzec (produkt), metafory „gry”, „kontraktu”, „ram działania” skupiają się na regułach i funkcji społecznej (procedura), zaś metafory „organizmu”, „cyklu życia” i „ekosystemu” podkreślają zmienność i rozwój (proces). Niektóre metafory łączą te aspekty – np. „gatunek jako instytucja” zawiera jednocześnie element normatywnej stabilności i społecznej dynamiki. Triada produkt–procedura–proces nie tyle eliminuje różnice między metaforami, ile pozwala je uporządkować i dostrzec ich komplementarność. W tym złożeniu widać, że metafory proponowane w genealogii wzajemnie się uzupełniają: jedna uwypukla ciągłość tradycji gatunku (produkt), inna jego społeczną funkcję i normy (procedura), a jeszcze inna – zdolność do zmiany (proces).

7.3. MODEL 3P – ELEMENTY DO DISKUSJI

W rzeczywistości cechy produktu, procedury i procesu nakładają się na siebie w obszarach stycznych. Radykalne ich rozdzielenie może prowadzić do analizy w izolacji, tracącej z oczu wzajemne oddziaływanie komponentów gatunku. Przykładowo, opis „produktu” gatunku (np. schematu listu) bez kontekstu jego użycia może być jałowy, zaś samo badanie „procedury” bez uwzględnienia formy utrudni identyfikację, co właściwie jest w nim powtarzalne.

Szczególnie dyskusyjnym elementem jest styk obszarów między procedurą a procesem. Dla niektórych użytkowników rozróżnienie między tymi dwoma polami może nie być od razu intuicyjne, ponieważ oba pojęcia sugerują dynamiczny aspekt gatunku. W modelu 3P dokonano specyficznego rozgraniczenia:

- ◆ Procedura – sposób działania w ramach gatunku tu i teraz (*reguły gry komunikacyjnej, konwencje interakcji*).

- ◆ Proces – długofalowe zmiany gatunku, ale także jego działanie w różnych sytuacjach komunikacyjnych (*ewolucja formy w czasie, dostosowywanie się do zmian kulturowych, technologicznych*).

Jednak w niektórych przypadkach granica między procedurą a procesem może się zacierać. Jak na przykład traktować innowacje w obrębie gatunku – czy jako element procedury (bo użytkownicy świadomie modyfikują reguły), czy procesu (bo gatunek ewoluuje)? Właściwie obejmują one oba aspekty jednocześnie – innowacja może być działaniem indywidualnym (proceduralnym), ale jeśli zostanie utrwalona i zacznie wpływać na przyszłe realizacje gatunku, stanie się elementem procesu historycznego. Wydaje się, że zaletą badania holistycznego gatunku byłoby przede wszystkim uchwycenie tych zmian w jego rozwoju, na co daje szansę przyjęcie komplementarności perspektyw.

Triada ujęć w modelu 3P koncentruje się przede wszystkim na ontologicznym statusie gatunku – jako bytu tekstowego, czynnościowego lub kulturowego. W mniejszym stopniu odnosi się jednak bezpośrednio do tego, w jaki sposób ludzie poznają gatunki oraz jakie wartości im przypisują. Istotna rola gatunków w kształtowaniu tożsamości uczestników komunikacji – jak w przypadku naukowca, który poprzez opanowanie gatunku artykułu naukowego zyskuje status profesjonalisty – obecna jest w modelu jedynie *implicite*. Można ją odczytać w ramach ujęcia proceduralnego, w którym użytkownik nabywa kompetencję gatunkową, jednak aspekt ten nie został wyodrębniony jako osobna kategoria.

Podobnie jest z aksjologicznym wymiarem gatunków. Gatunki niosą określone wartości i mogą być nośnikami ideologii – na przykład konkretny gatunek dziennikarski w prasie tradycyjnej może promować obiektywizm albo przeciwnie – emocjonalność. Model 3P nie zawiera jednak wyodrębnionej kategorii poświęconej wartościom czy ideologii. Ich analiza musi odbywać się w ramach kategorii procedury (gdzie normy społeczne obejmują również normy ideologiczne) lub procesu (ponieważ zmiany gatunków mogą odzwierciedlać zmiany aksjologiczne i światopoglądowe). Można to postrzegać jako ograniczenie modelu, niepozwalające na bezpośrednie uchwycenie wymiaru aksjologicznego.

Model 3P może rodzić pytania o zastosowanie empiryczne: gdy przechodzimy od modelu teoretycznego do konkretnych badań, pojawia się trudność, jak operacjonalizować każdy z wymiarów. Analiza produktowa – względnie prosta – to opis cech artefaktów (np. schematów, stylu). Analiza proceduralna –

uwzględniająca badania *norm użycia* – może wymagać obserwacji etnograficznej, ankiet wśród użytkowników gatunku, znajomości kontekstu. Analiza procesualna wymaga danych historycznych, komparatystycznych i diachronicznych porównań. Badacz nie zawsze dysponuje pełnymi informacjami z każdej perspektywy. Może się okazać, że łatwiej opisać produkt niż procedurę (bo reguły bywają ukryte, intuicyjne) albo że brakuje danych do analizy zmian (gdy gatunek jest nowy lub słabo udokumentowany historycznie). W takich sytuacjach model 3P wskaże luki: np. „wiemy już sporo o formie i roli gatunku, ale niewiele o jego historii i pokrewieństwach gatunkowych – brakuje ujęcia procesualnego”. To nie tyle wada modelu, co trudność metodologiczna. Może jednak prowadzić do *niepełnego zastosowania* triady – poprzestania na dwóch „P” z braku materiału do trzeciego. Oczywiście dla badaczy chcących sytuować swoje analizy w pełnym, triadycznym modelu rozwiązaniem jest łączenie metod (np. analiza korpusowa tekstów + wywiady z użytkownikami + studium historyczne i komparatystyczne). Model 3P może sprawdzić się przy opracowaniach monograficznych pojedynczych gatunków.

7.3.1. MODEL 3P – WARTOŚĆ HEURYSTYCZNA I MOŻLIWE ZASTOSOWANIA

Zamiast przeciwstawiać sobie podejścia normatywno-formalne i socjopragmatyczne, model 3P może inspirować do ich komplementarnego traktowania. W praktyce badawczej oznacza to możliwość uchwycenia zarówno strukturalnych aspektów gatunku, jak i jego społecznej dynamiki. Analizując gatunek według triady, badacz nie tylko uwzględnia jego formę i funkcję, ale także stabilność wzorców gatunkowych, jak i ich zmienność – zarówno w czasie historycznym, jak i w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych.

Opracowanie takiej systematyki może prowadzić do nowych spostrzeżeń. Na przykład, jeśli dany gatunek wykazuje bardzo sztywne reguły proceduralne, a jednocześnie silnie ewoluuje w perspektywie pokoleniowej, pojawia się pytanie o mechanizmy tej przemiany pomimo pozornej nieelastyczności. Czy zmiana zachodzi poprzez jednostkowe innowacje użytkowników (procedura → proces interakcyjny), czy może kluczowe są przełomowe realizacje, które redefiniują cały gatunek (proces diachroniczny)? Analiza w kategoriach 3P może więc wskazywać punkty przełomowe w historii gatunków, ale także pozwala badać ich funkcjonowanie w mikroskali interakcji komunikacyjnych,

śledząc *uptake* i sposoby adaptacji do zmieniających się warunków społecznych i technologicznych.

Wartość heurystyczna modelu 3P wynika również z jego potencjału integracyjnego – pozwala na dialog między różnymi tradycjami badawczymi. Badacze literatury, medioznawcy, językoznawcy czy komunikolodzy mogą odnaleźć w triadzie kategorie bliskie swojej metodologii, a jednocześnie poszerzyć perspektywę badawczą o inne aspekty gatunku. Model jest na tyle elastyczny, że może formatować dociekania nad gatunkami z różnych obszarów komunikacji: medialnych, instytucjonalnych, artystycznych, edukacyjnych i innych. Jego zaletą jest to, że pozwala zadawać te same podstawowe pytania w odniesieniu do różnych gatunków.

7.3.2. MODEL 3P W DYDAKTYCE AKADEMICKIEJ

Model 3P może znaleźć zastosowanie jako podstawa zintegrowanej metody nauczania gatunków, w której uwzględnione zostaną aspekty strukturalne, funkcjonalne i historyczne. Dzięki temu możliwe będzie nie tylko nauczanie studentów rozpoznawania gatunków i ich konwencji, ale także kształcenie umiejętności stosowania ich w praktyce oraz refleksji nad ich ewolucją i adaptacyjnością (☞ 4.3. Edukacyjne implikacje badań nad gatunkami).

Jak może wyglądać dydaktyczne zastosowanie modelu 3P w praktyce? Przyjrzyjmy się kursowi akademickiemu poświęconemu krótkim formom dziennikarskim. Gdyby przyjąć metodyczną miarę 3P np. dla wiadomości prasowej, aplikacyjny zestaw genologiczny mógłby oprzeć się na następujących elementach:

1. **Proceduralne** osadzenie wiadomości – w kontekście interakcji z innymi gatunkami medialnymi (np. relacja między informacją a komentarzem, wiadomością a reportażem). Analiza proceduralna uwzględnia również normy komunikacyjne, jakie rządzą tym gatunkiem – reguły konstruowania leadów, hierarchizowania informacji czy zachowania obiektywizmu.
2. Opis wiadomości jako **produktu** – rozpoznanie jego cech strukturalnych i stylistycznych, takich jak typowa długość, układ informacji w modelu odwróconej piramidy, użycie neutralnego języka. W tej fazie dydaktycznej ćwiczenia mogłyby koncentrować się na doskonaleniu

umiejętności opisanie wiadomości zgodnie z konwencją gatunkową, rozwijając biegłość w stosowaniu schematu gatunku.

3. Ewolucja wiadomości prasowej jako **proces** – badanie, jak ten gatunek zmieniał się w czasie wraz z rozwojem mediów i technologii (prasa drukowana, radio, telewizja, portale internetowe, media społecznościowe). Uwzględnienie wpływu technologii na gatunek pozwoliłoby dostrzec, jak zmiany w paradygmatach dziennikarskich wpływają na jego kształt i funkcję. To również moment powrotu do perspektywy proceduralnej, w której studenci mogą ćwiczyć adaptację konwencji wiadomości prasowej do współczesnych mediów cyfrowych, np. tworzenie krótkich form w X (dawniej: Twitter) czy wiadomości wzbogaconych o interaktywne elementy w mediach internetowych.

Zaproponowane podejście pozwala opanować techniczne aspekty gatunku – jego konwencje strukturalne i językowe, ale także uwrażliwić na rozpoznawanie jego funkcji w szerszym ekosystemie komunikacyjnym z uwzględnieniem historycznych fluktuacji. Implementacja modelu 3P sprzyja zintegrowanemu kształceniu genologicznemu, które ma istotne znaczenie w nabywaniu krytycznej świadomości gatunkowej.

W tym miejscu należy wspomnieć, że podobną metodę w dydaktyce proponowała Devitt (2009a, 2015), wskazując, że w procesie edukacyjnym student, aby mógł uzyskać świadomość gatunku, powinien poznać trzy perspektywy: gatunku jako rzeczy (*particle approach*), procesu (*wave approach*) i kontekstu (*field approach*) (☞ 4.3. Edukacyjne implikacje badań nad gatunkami). W obszarze dydaktyki model 3P wykazuje zbieżność z koncepcją Devitt. Podstawowa różnica polega na tym, że Devitt rozwija teorię świadomości gatunkowej w kontekście nauczania pisania, podczas gdy model 3P może być stosowany zarówno w dydaktyce, jak i w badaniach nad mediami, analizie retorycznej czy studiach nad komunikacją instytucjonalną. Jego potencjał badawczy ujawnia się w tych obszarach interdyscyplinarnych, które wymagają analizy gatunków zarówno pod kątem ich struktury, jak i społecznej funkcji oraz historycznych przemian. Podejście do badań nad komunikacją z perspektywy modelu 3P umożliwia uchwycenie dynamiki gatunków i ich adaptacyjności w różnych kontekstach medialnych, kulturowych i instytucjonalnych:

- ♦ w badaniach interdyscyplinarnych, które łączą perspektywę tekstologiczną z socjologiczną (np. w studiach nad komunikacją w organizacji,

mediami elektronicznymi), w projektowaniu programów nauczania, by kształcić zarówno wiedzę o formach, jak i kompetencje ich użycia,

- ◆ w analizie przemian medialnych, w ramach których nowe technologie przekształcają gatunki (np. prasa drukowana a portale informacyjne),
- ◆ w porównaniach międzykulturowych, aby uchwycić zarówno uniwersalny schemat gatunku, jak i lokalne procedury jego realizacji,
- ◆ w krytyce gatunków (rozumianej jako refleksja nad ich społecznym działaniem i ideologią) – model 3P umożliwia ocenę gatunku pod kątem tego, co utrwała (produkt), jak organizuje interakcje (procedura) i czy sprzyja zmianie lub stagnacji (proces).

Zaproponowany model można traktować jako narzędzie użyteczne do pogłębionych analiz zjawisk gatunkowych wewnątrz genosfery – przestrzeni komunikacyjnej, w której gatunki współistnieją i tworzą konfiguracje działań symbolicznych. Ujęcie sferyczne pozwala wyjść poza klasyfikację i typologię ku rozumieniu gatunków jako bytów społecznych o zmiennej funkcji i formie, podatnych na wpływy medialne, instytucjonalne i kulturowe. Perspektywa 3P otwiera badacza na wielowymiarowe postrzeganie gatunków – jako obiektów (produkty), działań (procedury) i procesów przemian, jakim podlegają. Obie koncepcje – genosfery i modelu 3P – mają znaczenie czysto heurystyczne. Proponują swego rodzaju optyki myślenia holistycznego, w ramach których mogą działać konkretne metodologie.

CZĘŚĆ II

PROJEKT RETORYCZNEJ KRYTYKI GATUNKOWEJ

[K]to wie, że można napisać książkę dowolnym sposobem na każdy temat, nie napisze żadnej wielkiej. Kto pojął, że wolno malować, co i jak się tego zechce, znajdzie w tak odkrytej wolności grób potencji twórczych.

Lem, *Wysoki Zamek*, s. 143

Przedstawione w części pierwszej koncepty genologiczne posłużą jako baza teoretyczna dla dalszych aplikacji i reinterpretacji w projekcie krytyki gatunkowej, który zostanie przedstawiony w tej części. Punktem wyjścia – jak w przypadku każdej krytyki retorycznej – jest zadawanie pytań dotyczących określonych obszarów komunikacji: co umożliwia gatunek? Jak kształtuje znaczenie? Jak wpływa na relacje społeczne i ukierunkowuje odbiór przekazu? Krytyka gatunkowa rozwijana w tym ujęciu koncentruje się na identyfikowaniu i interpretowaniu właściwości gatunków i ich potencjału wpływu. Proponowana tu perspektywa zakłada, że **świadomy uczestnik komunikacji** podejmuje decyzje co do wyboru gatunku, gdy znajduje się w sytuacji, która wymaga od niego odpowiedzi w postaci określonego działania. **Krytyk komunikacji** zaś może zapytać, czy działanie w deklarowanym lub dorozumianym gatunku miało fortunny wpływ na efekty komunikacji – jeśli tak, to co to mówi o doborze i realizacji gatunku, jeśli nie, to jaki wpływ mógł mieć na to ów dobór i realizacja.

TRADYCYJNA METODA KRYTYKI GATUNKOWEJ WEDŁUG SONJI FOSS

Zanim przejdę do przedstawienia autorskiego projektu retorycznej krytyki gatunkowej, chciałabym przybliżyć klasyczne podejście formalne, które w podręczniku metod krytyki retorycznej zaproponowała Sonja Foss (2009 i inne wydania). Metoda ta, stosowana w badaniach retorycznych (Kornfield 2021; Benoit, Glantz 2021: 53–68), koncentruje się na identyfikacji powtarzalnych wzorców komunikacyjnych, które wykształciły się w odpowiedzi na powtarzające się sytuacje retoryczne. Przedstawiając tę tradycyjną metodę, zwrócę uwagę na jej istotne zalety, a także pewne ograniczenia, które stały się punktem wyjścia dla zaproponowania własnego autorskiego ujęcia projektu krytycznego.

Użyteczność formalnej krytyki gatunkowej, jak przedstawia ją Foss, polega przede wszystkim na systematycznym ujęciu procedury analitycznej, co czyni ją przydatną szczególnie dla początkujących badaczy. Metoda ta umożliwia uporządkowanie procesu analizy retorycznej, poczynwszy od wyboru artefaktu, przez szczegółową identyfikację jego przynależności do gatunku, aż po ocenę stopnia realizacji wzorca gatunkowego. Jednocześnie formalne podejście Foss ma istotne ograniczenia. Przede wszystkim jest to podejście oparte na wskazywaniu utrwalonych, z góry określonych cech gatunkowych, co może prowadzić do nadmiernej normatywizacji analizy. W rezultacie analiza może nie uwzględniać zmienności gatunków w czasie oraz indywidualnych i sytuacyjnych przekształceń. Co więcej, metoda ta koncentruje się głównie na zgodności artefaktów z ustalonym wzorcem gatunkowym, co może ograniczać możliwości interpretacyjne, szczególnie wobec artefaktów hybrydycznych lub transgresyjnych.

Tradycyjne podejście Foss będzie więc stanowić punkt odniesienia dla przedstawienia znacznie poszerzonej propozycji krytycznej badania gatunków. Można ją też potraktować jako wstępny etap gromadzenia artefaktów gatunkowych, testowania umiejętności rozpoznawania wyznaczników gatunku.

8.1. INSTRUKCJA OBSŁUGI

Krytyka gatunkowa jest jedną z wielu metod w podręczniku Foss (2009) stosowania retoryki do analizy komunikowania. Jej podstawowe założenie można streścić w jednym zdaniu: powtarzające się sytuacje komunikacyjne rodzą podobne potrzeby i oczekiwania odbiorców, co prowadzi do wykształcania się określonych wzorców komunikacyjnych. Te wzorce, utrwalane przez kolejnych uczestników komunikacji, tworzą wyobrażenie o gatunku. Krytyka gatunkowa koncentruje się na identyfikacji tych powtarzalnych schematów, które kształtują gatunki w różnych kontekstach historycznych i kulturowych. Celem metody jest identyfikacja i ocena sposobu, w jaki artefakty komunikacyjne realizują powtarzalne wzorce gatunkowe.

8.1.1. ETAPY ANALIZY

Wyróżnia się cztery podstawowe etapy krytyki gatunkowej:

I. Wybór artefaktu

Dobór artefaktu zależy od wybranego rodzaju analizy – badacz może zdecydować się na jedną z trzech opcji:

1. **Opis gatunku** (*generic description*) – analiza wielu artefaktów w celu ustalenia, czy istnieje określony gatunek.
2. **Uczestnictwo w gatunku** (*generic participation*) – sprawdzenie, czy dany artefakt przynależy do określonego gatunku.
3. **Zastosowanie gatunku** (*generic application*) – ocena, jak dobrze dany artefakt realizuje wzorzec gatunku.

Artefakty wybierane do analizy powinny odpowiadać na podobne sytuacje retoryczne lub wykazywać wspólne cechy retoryczne.

II. Analiza artefaktu

W zależności od przyjętego podejścia analiza może przebiegać według trzech schematów:

1. Opis gatunku:

- ◆ Krytyk bada zbiór artefaktów, aby sprawdzić, czy można określić wspólny wzorzec gatunkowy.
- ◆ Proces ten ma charakter indukcyjny – na podstawie powtarzalnych cech w różnych artefaktach identyfikuje się cechy gatunkowe. Należą do nich:
 - wymogi sytuacyjne – warunki, które wywołują określoną odpowiedź retoryczną,
 - cechy treściowe i stylistyczne – tematyka oraz charakterystyczne środki językowe danego gatunku,
 - zasada organizacyjna – strukturalna logika łącząca wszystkie elementy w spójną całość.

2. Uczestnictwo w gatunku:

- ◆ Badanie, czy dany artefakt przynależy do określonego gatunku.
- ◆ Proces dedukcyjny – krytyk najpierw określa cechy wzorcowe danego gatunku (wymogi sytuacyjne, cechy treściowe i stylistyczne, zasadę organizacyjną), a następnie porównuje je z analizowanym artefaktem.
- ◆ Jeśli artefakt spełnia te kryteria, można uznać, że uczestniczy w danym gatunku. Jeśli nie – można wskazać odchylenia i ewentualne modyfikacje gatunkowe.

3. Zastosowanie gatunku:

- ◆ Oprócz oceny przynależności artefaktu do gatunku krytyk analizuje stopień realizacji wzorca.
- ◆ Badacz porównuje artefakt z typowymi cechami gatunku i ocenia, jak dobrze wpisuje się w jego schemat.
- ◆ Dodaje element ewaluacji – analizuje skuteczność artefaktu w realizacji funkcji retorycznych przypisanych gatunkowi. Na przykład, w analizie przemówienia mobilizującego krytyk sprawdza, czy spełnia ono oczekiwania dotyczące budowania emocji i angażowania audytorium.

III. Formułowanie pytania badawczego

W zależności od wybranego podejścia krytyk formułuje pytanie:

1. Dla identyfikacji gatunku:

Czy na podstawie analizowanych artefaktów można wyróżnić wspólny wzorzec gatunkowy?

2. Dla analizy przynależności:

Czy dany artefakt przynależy do określonego gatunku?

3. Dla oceny realizacji gatunku:

W jakim stopniu artefakt spełnia wymagania swojego gatunku i realizuje jego funkcje retoryczne?

IV. Napisanie eseju krytycznego

Końcowym etapem analizy jest napisanie eseju, w którym krytyk przedstawia swoje wnioski i uzasadnia swoją interpretację na podstawie przeprowadzonych badań.

Krytyka gatunkowa w ujęciu Foss to narzędzie pozwalające badać powtarzalność wzorców retorycznych i ich funkcje w komunikacji. Niezależnie od wybranej opcji analizy – czy jest to identyfikacja nowego gatunku, sprawdzenie przynależności artefaktu do znanego wzorca, czy ocena skuteczności gatunkowej – metoda ta umożliwia rekonstrukcję mechanizmów komunikacyjnych wpisanych w retoryczne praktyki w różnych kontekstach historycznych i kulturowych.

Należy podkreślić, że powyższy opis odnosi się do tzw. podejścia formalnego, czyli metody analizy opracowanej krok po kroku, dostosowanej do określonej kategorii badawczej – w tym przypadku kategorii gatunku. Foss podkreśla, że to schematyczne opracowanie metody pełni przede wszystkim funkcję instrukcji analitycznej dla początkujących badaczy. Doświadczony krytyk potrafi natomiast modyfikować ścieżkę badawczą, czerpiąc z szerokiego arsenału środków retorycznych i dostosowując je do postawionych pytań interpretacyjnych oraz celu badania.

ZAŁOŻENIA RAMOWE PROJEKTU KRYTYKI GATUNKOWEJ

Opisane w poprzedniej części książki teorie i koncepty badawcze stworzyły środowisko dla dociekań w łonie nowej formuły projektu krytyki gatunkowej. Jego rama obejmuje zarys krytycznego badania: (1) potencjału retorycznego gatunku i (2) aktualizacji gatunkowych, czyli rzeczywistych artefaktów i aktów komunikacyjnych (§ 1.2. Akty i artefakty w krytyce retorycznej). Do obydwu krytyk przystosowany został podział na cztery wymiary opisu gatunku: komunikacyjno-teleologiczny (jakie cele gatunek realizuje, jakie możliwości daje uczestnikom), czasoprzestrzenny (typowe okoliczności sytuacyjne – miejsce i czas – w jakich gatunek występuje), kompozycyjno-stylistyczny (utrwalone struktury kompozycji, stylistyka właściwa gatunkowi) oraz dyskursywno-podmiotowy (rola uczestników, oczekiwania audytorium, kontekst kulturowy, instytucjonalny i normy użycia).

Krytyka potencjału retorycznego gatunku wymaga analizy materiału empirycznego, obejmującego zróżnicowaną próbę artefaktów reprezentujących badany gatunek, zarówno historycznych, jak i współczesnych, normatywnych opisów gatunku, a także kontekstów komunikacyjnych, w których gatunek występuje. Natomiast krytyka zaktualizowanego gatunku skupia się na wybranych, konkretnych sytuacjach komunikacyjnych i artefaktach, aby ocenić sposób realizacji jego potencjału.

Zarówno analiza potencjału, jak i realizacji może zostać przeprowadzona w ramach rozróżnień przyjętych w modelu 3P, który uwzględnia różne warianty obserwacji gatunku:

- ◆ Produkt jako zbiór cech uznawanych za typowe dla gatunku vs konkretna wypowiedź, tekst, artefakt ujmowany w kategoriach formalnych.
- ◆ Procedura jako ramy aktywności, które wyznaczają zasady postępowania, przewidywane role, oczekiwania wobec odbiorcy vs rzeczywiste działania w gatunku i odpowiedzi odbiorcze.
- ◆ Proces jako zdolność do adaptacji w zmieniających się warunkach czasowo-przestrzennych, kulturowych vs sytuacyjna aktualizacja gatunku w praktykach retorycznych.

9.1. POTENCJAŁ RETORYCZNY GATUNKU

Rozważając problem *potencjału retorycznego*, zacznę od nakreślenia sytuacji semantycznej obydwu komponentów znaczeniowych, a więc od przypomnienia Arystotelesowskiej wielowarstwowej konceptualizacji retoryki. Po pierwsze, retoryka jest określona mianem odpowiednika dialektyki – obie wypełniają warunki sztuk użytecznych, które nie wiążą się na stałe z jednym dyskursem, ale są w stanie generować dowolną treść, w dowolnej kwestii spornej, bez względu na pozycję tego, kto w sporze uczestniczy. To sytuuje retorykę jako sztukę nomadyczną, o uniwersalnych możliwościach tworzenia dyskursów zróżnicowanych tematycznie. Po drugie, retoryka zdefiniowana została jako „zdolność (*dynamis*, tj. władza, moc, potencjał) w każdym przypadku do rozpoznawania dostępnych środków perswazji” (*Retoryka* 1355b). Ta podwójna definicja, w której retoryka jest *technē* i *dynamis*, łączyła platońskie poczucie idealnej retoryki jako środka poznania typów dusz i dostosowywania kompozycji retorycznych do doskonalenia tych dusz z sofistycznym poczuciem wiary w moc słowa (Antczak, Eberly, Winterowd 2006: 153).

Należy podkreślić, że termin *dynamis* ma u Arystotelesa dwa znaczenia: „zdolność do wywołania skutku w innej rzeczy (*potentia*) oraz możliwość przejścia rzeczy z jednego stanu w drugi (*possibilitas*)” (Narecki 1994: 40). Arystoteles wyróżnia dwa elementarne składniki bytu: akt i możliwość. „Stan możliwościowy (potencja) jest tym elementem, który się realizuje, zaś element mu przeciwny – stan aktualny – jest tym, co zostało już urzeczywistnione i co jednocześnie urzeczywistnia potencjalny pierwiastek danego bytu” (Narecki 1994: 40). Stan potencjalny w retoryce to możliwość zaistnienia zmiany perswazyjnej, wywołania skutku w myśleniu czy działaniu potencjalnego (także)

odbiorcy. Potencjalność jest skumulowaną energią, która, gdy zostaje uwolniona (aktualizuje się), wywołuje rzeczywiste reakcje u odbiorców.

Na energetyczność retoryki zwracał uwagę George Kennedy, pisząc:

Retoryka w najbardziej ogólnym sensie może być utożsamiana z energią nieodłącznie związaną z komunikacją: energią emocjonalną, która skłania mówcę do mówienia, energią fizyczną rozwiniętą w wypowiedzi, poziomem energii zakodowanym w wiadomości i energią odczuwaną przez odbiorcę w dekodowaniu wiadomości (Kennedy 1992: 2).

Aspekt potencjalności retoryki jako sztuki osiągania celów (*telos*), ale także sztuki ocenianej przez audytorium (*krisis*) przenika retorykę na wskroś. Na wszystkich poziomach architektury retorycznego warsztatu twórczego, który jest składem narzędzi gotowych do użycia w każdym dyskursie, tę potencjalność można wydobyć i opisać. Gatunki w tej architektonice pełnią rolę narzędzi zarazem złożonych i łatwo rozpoznawalnych, szczególnie w kontekście horyzontu oczekiwań społecznych (Jauss 1972) – czyli uporządkowanego zbioru wiedzy i wartości, stanowiącego podstawę rozumienia oraz odbioru każdego przekazu. Z innej perspektywy można mówić o „ekonomii oczekiwań”, opartej na logice podaży i popytu (Cobley 2006), w której gatunek jawi się jako mechanizm społeczno-kulturowy regulujący przepływ treści w komunikacji kulturowej.

Innymi słowy, użytkownicy komunikacji mają pewne uprzednie oczekiwania co do formy i celu danego gatunku – np. czytelnicy artykułu naukowego spodziewają się określonej struktury (wprowadzenie, metoda, wyniki, dyskusja) i stylu obiektywnego, zaś widzowie debaty politycznej oczekują konfrontacji argumentów dwóch stron. Ten ustalony horyzont stanowi część potencjału gatunku: wyznacza obietnicę, że poprawnie zrealizowany komunikat spełni oczekiwania odbiorców co do formy i efektu komunikacyjnego. Gatunek w swojej postaci ideacyjnej – wraz z narosłymi wokół niego społecznymi oczekiwaniami i wiedzą skumulowaną na podstawie poprzednich użyć – niejako obiecuje spełnienie tych oczekiwań.

Potencjał retoryczny gatunku można zdefiniować zatem jako zdolność gatunku do wywoływania zmiany i osiągania określonych celów komunikacyjnych poprzez skuteczne wykorzystanie jego specyficznych właściwości w ramach procesów perswazyjnych. Obejmuje on zarówno potencjalność generowania wpływu, wynikającą z inherentnych cech gatunku, jak i zdolność adaptacji do sytuacji retorycznych.

9.1.1. KRYTYKA POTENCJAŁU RETORYCZNEGO GATUNKU

Myślenie o gatunkach w humanistyce uwzględnia ich ustawiczną reprodukcję wobec zmieniających się dyskursów, zapotrzebowań społecznych, trendów kulturowych. Rozwój dyskursów odbywa się poprzez gatunki (Maingueneau 2015; Grzmil-Tylutki 2007) i jednocześnie napędza przekształcenia między gatunkami. Pewne gatunki uprzywilejowuje z uwagi na istotne społecznie funkcje, inne pozostają w uśpieniu. Retoryczne spojrzenie na gatunek to jednocześnie spojrzenie z intencją odkrycia jego zdolności do wywoływania zmiany i wywierania wpływu. Potencjalność gatunku wchodzi w etap aktualizacji, gdy zostanie wybrany przez uczestnika komunikacji – przekaz komunikacyjny zostanie niejako przez niego „przepuszczony” (perspektywa produktowa) – lub gdy uczestnik komunikacji podejmie określone działania, by osiągnąć cel komunikacyjny (perspektywa proceduralna). Badanie potencjału retorycznego gatunku to badanie wiedzy o możliwościach tkwiących w narzędziu do kształtowania przekazów, które powstają w odruchu wzajemnych interakcji.

Gatunek w istocie kumuluje energię, która jest wyzwalamana przez sprawę aktualnej wagi, będącą zarzewiem sytuacji retorycznej. Energia ta jest uruchamiana w złożonym symbolicznym akcie komunikacyjnym, czego obrazowym przykładem może być metafora łuku, ilustrująca zależności między dwoma typami energii: potencjalną i kinetyczną. Energia potencjalna naciągniętego łuku jest uwalniana i przekształca się w energię kinetyczną wystrzelonej strzały. W ujęciu gatunków jako form utrwalonych w społecznej świadomości energia potencjalna łuku symbolizuje społeczną wiedzę o działaniu gatunku oraz społeczne oczekiwanie, że w określonej sytuacji pojawi się właśnie taka, a nie inna forma przekazu. Konstrukcja łuku składa się z poszczególnych elementów, których właściwe połączenie i funkcjonowanie są konieczne dla przekształcenia energii potencjalnej w kinetyczną. Istotna jest również wiedza o tym, jak się łukiem posłużyć, by wyzwolić zgromadzoną w nim energię (zob. Spinuzzi 2003 oraz 1.2. Akty i artefakty w krytyce retorycznej).

W krytycznym podejściu do analizy potencjału gatunkowego istotnym obszarem obserwacji powinna być procedura. Interesuje nas tu bowiem to, co gatunek w swoich założeniach wypracowywanych w powtarzających się sytuacjach umożliwia: jakiego rodzaju działania, strategie retoryczne i sposoby

kształtowania relacji z odbiorcą są wpisane w jego strukturę i funkcję. W tym ujęciu badamy gatunek jako narzędzie o określonym zakresie użycia. Poszukujemy tego, co może w nim działać na rzecz retorycznego wpływu.

Badanie to ma charakter eksploracyjny i diagnostyczny. Nie chodzi o budowanie wzorca idealnego, lecz o zidentyfikowanie wachlarza możliwości, jakie oferuje dana forma komunikacyjna w określonym kontekście kulturowym i społecznym. Gatunek traktowany jako procedura może uruchamiać określone formy reakcji (*uptake'u*), stanowić odpowiedź na sytuację komunikacyjną (*exigence*), a także przewidywać lub prowokować określone reakcje odbiorców. W tym sensie potencjał gatunkowy to nie jedynie katalog cech (w znaczeniu produktu), lecz zestaw możliwych działań i funkcji, które mogą zostać uruchomione.

Badanie potencjału gatunku polega na uchwyceniu jego retorycznej *dynamis* – tego, co gatunek może uczynić, zanim to uczyni. Paradoksalnie jednak tę możliwość odczytujemy zawsze w śladach jej urzeczywistnienia, czyli w konkretnych artefaktach, które częściowo tę moc aktualizują.

9.2. KRYTYKA RETORYCZNA GATUNKÓW ZAKTUALIZOWANYCH

Retoryczna krytyka może przebiegać wedle dwóch ścieżek oceny gatunków zaktualizowanych: interpretacji artefaktu lub wyboru gatunku odpowiedniego dla danej sytuacji retorycznej. Każdy gatunek, mimo istnienia pewnych utrwalonych społecznie konwencji i oczekiwań, podlega ciągłym modyfikacjom i re-interpretacjom wynikającym z jednostkowych strategii komunikacyjnych oraz kontekstów, w których się pojawia. To właśnie analiza konkretnych artefaktów – wybranych realizacji gatunkowych – pozwala sprawdzić, w jakiej mierze potencjał gatunku został uruchomiony, jak przebiegają interakcje komunikacyjne oraz jak kształtują się procesy interpretacyjne po stronie odbiorców.

9.2.1. INTERPRETACJA ARTEFAKTU

Krytyczno-retoryczna refleksja sprawdza się zwłaszcza przy badaniu procesu komunikacji lub jego produktu (artefaktu) wywołującego kontrowersje

interpretacyjne (Budzyńska-Daca 2021: 15–42¹⁷; Budzyńska-Daca, Kosman 2023¹⁸) lub/i gdy badany przedmiot ma naturę hybrydyczną (jak w przypadku formatu teatru improwizowanego – Łukowska 2020 – czy wideorecenzi filmowych, łączących cechy recenzji, eseju audiowizualnego, komentarza i auto-prezentacji – Nabiałek 2021). Wówczas przeprowadzenie systematycznej krytyki umożliwia określenie potencjału retorycznego gatunku – zdolności do hybrydyzacji, specyfiki dialogicznej natury, podatności na przekształcenia pod wpływem indywidualnych strategii komunikujących się podmiotów. Stworzona w ten sposób płaszczyzna możliwości gatunku staje się tłem dla konkretnego badanego artefaktu. Stają się dostępne badania przekształceń gatunku i tego, jak wpływają one na odbiór przekazu bądź na wielość interpretacji. Ponadto, dlaczego te przekształcenia nastąpiły, czy były podyktowane jednostkową sytuacją retoryczną, czy widać w nich jakieś tendencje do zmian w całym ekosystemie dyskursywnym (instytucjonalnym), jak silna jest rola indywidualnych strategii retorycznych twórców przekazów.

Weźmy przykład debaty przedwyborczej. Jednym z istotnych pytań, które można postawić podczas analizy potencjału tego gatunku, jest: skąd bierze się tak duże zainteresowanie nim mediów; szerzej: dlaczego sięga się po ten a nie inny gatunek w dyskursie przedwyborczym? Kto sięga po ten gatunek? Kto w nim uczestniczy? Dlaczego jedni politycy nawołują do uczestnictwa w debacie innych polityków, a bywa, że ci inni odmawiają w niej udziału? W tych rytuałach dyskursu przedwyborczego związanych z debatą spór toczy się właśnie o to, czy się odbędzie, na jakich warunkach się odbędzie, kto weźmie udział, kiedy i gdzie się odbędzie. Można zaryzykować twierdzenie, że jest to najczęściej przywoływany i najbardziej sporny gatunek polityczny w okresie przed wyborami. Zasadne jest zatem pytanie o to, dlaczego właśnie debata, a nie inny z politycznych gatunków jest obiektem dywagacji i sporów. Pytanie „dlaczego ten, a nie inny?”, kieruje ku pytaniu „jaka jest przydatność tego gatunku dla

¹⁷ Analiza gatunkowa przemówienia Lecha Wałęsy w Kongresie USA w 1989 roku pokazała, że wyjątkowo entuzjastyczna reakcja publiczności na sali w czasie wystąpienia (jak interpretowali to ówczesi odbiorcy w Polsce) nie jest dla tego gatunku niczym szczególnym – przeciwnie, wpisuje się w rytuały gatunkowe, np. owacje na stojąco i przerywanie brawami wystąpień mówców są częścią konwencji odbioru, co pokazała analiza kilkunastu przemówień w tym gatunku (*address to a joint meeting of Congress*).

¹⁸ Analiza retoryczno-genologiczna wywiadu Tomasza Lisa z Jarosławem Kaczyńskim w 2011 roku ujawniła napięcie między gatunkiem zapowiedzianym a zrealizowanym, a także między oczekiwaniami uczestników co do ról i reguł interakcji.

podmiotów, które w nim mogłyby uczestniczyć?”. Chodzi więc o potencjalną użyteczność. Ta potencjalna użyteczność może się zaktualizować zgodnie z oczekiwaniami lub nie. Realizacja zależy bowiem od wszystkich możliwych czynników sytuacyjnych. Ale sam gatunek w swojej postaci ideacyjnej wraz z narosłymi wokół niego oczekiwaniami i wiedzą skumulowaną dotyczącą jego poprzednich użyć obiecuje niejako spełnienie tych oczekiwań.

Kiedy przed wyborami pojawia się duże ciśnienie społeczne na uczestnictwo polityków w debacie, a zamiast tego pod hasłem debaty politycy organizują spotkania o charakterze konferencji prasowej, pozbawiając odbiorców możliwości obserwacji konfrontacji poglądów kandydatów, powstają zakłócenia w odbiorze. Potencjał gatunku, który był w danej sytuacji retorycznej oczekiwany, nie został ujawniony, ponieważ hybryda gatunkowa nie została właściwie zinterpretowana (Budzyńska-Daca 2015)¹⁹. Zarysowany tu problem może być z powodzeniem badany przy użyciu krytyczno-retorycznej metody poszukiwania potencjału gatunku i wskazywania aspektów jego hybrydyzacji.

9.2.2. WYBÓR GATUNKU DLA SYTUACJI RETORYCZNEJ

Krytyczno-retoryczne badanie może mieć zastosowanie w sytuacji poprzedzającej użycie gatunku, gdy chcemy oszacować jego funkcjonalność w sytuacji retorycznej, która wymaga odpowiedzi na sprawę aktualnej wagi. W codziennej komunikacji nie zastanawiamy się, którym gatunkiem powinniśmy się posłużyć (produkt), aby osiągnąć zamierzony cel, gatunkowość nie stanowi przedmiotu metarefleksji. Raczej myślimy, *co zrobić* (procedura),

¹⁹ Podczas kampanii przed II turą wyborów prezydenckich w Polsce w 2020 roku sztaby obu kandydatów, chcąc się nawzajem ubiec, zorganizowały równolegle – w telewizyjnym *prime time* – dwa odrębne, konkurencyjne wydarzenia anonsowane jako „debaty”. Sztab Rafała Trzaskowskiego zaprosił Andrzeja Dudę do Leszna (format zbliżony do konferencji prasowej, z aktywnym udziałem dziennikarzy), natomiast sztab Andrzeja Dudy zaprosił Rafała Trzaskowskiego do Końskich (format *town hall* z pytaniami mieszkańców). Brak współobecności kandydatów na jednej scenie uniemożliwił realizację podstawowych postulatów gatunku debaty (symetria, bezpośrednia konfrontacja stanowisk, wspólna moderacja). W rezultacie odbiorcy otrzymali dwa równoległe widowiska (transmitowane przez różne telewizje), gatunkowo hybrydyczne (konferencja prasowa/*town hall*), które – mimo etykiety „debata” – nie spełniały warunków gatunkowych. Skutkiem było zaburzenie oczekiwanego efektu odbiorczego (*uptake'u*) i przesunięcie akcentu z konfrontacji stanowisk na równoległą autoprezentację. Z perspektywy krytyki gatunkowej zjawisko to można opisać jako zawłaszczenie etykiety gatunku i wytworzenie „quasi-debaty równoległej”.

aby odpowiedzieć na wyzwania sytuacji. Komunikacja odbywa się wedle kulturowych standardów regulacji życia społecznego, w instytucjach obowiązują procedury komunikacji, a więc i użycia gatunków.

Rozważmy sytuację komunikacji codziennej: chcemy skontaktować się z szefem w ważnej i kluczowej dla naszego rozwoju w instytucji sprawie. Bierzemy pod uwagę różne sposoby kontaktu: zadzwonić, napisać e-maila, odbyć osobistą rozmowę (zagadnąć na korytarzu, umówić się przez sekretariat) *etc.* To, nad czym się zastanawiamy w tej sytuacji, to opcje realizacji kontaktu. Myślenie o potencjale gatunku, czyli myślenie genologiczne, raczej się tutaj nie pojawia. Myślenie metagenologiczne, czyli który gatunek ma najlepszy potencjał realizacji założonego celu i co na to wpływa, to już domena badań nad komunikacją, a w tym przypadku retoryczna perspektywa badań nad komunikacją. Rozważając przypadek rozmowy z szefem i potencjału gatunkowego wspomnianych możliwości, możemy też wziąć pod uwagę uwarunkowania opisane w metodzie krytyczno-retorycznej. Możemy więc zapytać, jaki jest potencjał komunikacyjno-teleologiczny rozmowy telefonicznej, e-maila, rozmowy twarzą w twarz (spontanicznej lub wcześniej zapowiedzianej). Co można – na co pozwala gatunek w każdej z wymienionych sytuacji kontaktu? Każda z tych interakcji wywołana z inicjatywy podmiotu, który wybiera gatunek, jest także wyborem środka i sposobu komunikacji. Jakim potencjałem dysponuje rozmowa telefoniczna, e-mail, rozmowa bezpośrednia (spontaniczna lub zapowiedziana)? Który z gatunków zapewnia komfort czasowo-przestrzenny do wyłuszczenia sprawy skomplikowanej i ważnej dla uczestnika gatunku? Czym różni się potencjał kompozycyjno-stylistyczny wymienionych gatunków i który byłby najbardziej odpowiedni dla realizacji celu? Ta sama sprawa będzie inaczej przedstawiona (w innym rejestrze stylistycznym, bardziej lub mniej metodycznie wyjaśniona) w każdym z wymienionych gatunków. Rozmowa telefoniczna jest wygodna, nie wymaga bezpośredniej konfrontacji, jednak jej potencjał ujawnia się w wymiarze dyskursywno-podmiotowym. Nie każdy pracownik może po prostu zadzwonić do szefa. Zatem potencjał dyskursywno-podmiotowy tego gatunku opiera się na założeniu, że pozycja pracownika jest na tyle znacząca, że może skorzystać z tej formy kontaktu, z możliwości jakie daje mu ten gatunek. Zależy to od kultury pracy, od relacji między zarządem a pracownikami, od stopnia fraternizacji w instytucji. Wymiar dyskursywno-podmiotowy to właśnie w krytyce gatunkowej przestrzeń dla poszukiwania prawidłowości komunikacyjnych i określenia siły etosu retorycznego tego, kto gatunkiem ma się posłużyć. Metodyczne rozważenie

potencjału wymienionych gatunków w odniesieniu do komunikującego się podmiotu i jego sytuacji retorycznej powinno dać odpowiedź na pytanie, który z gatunków w danej sytuacji wybrać.

Krytyczna refleksja gatunkowa pozwala ocenić, który gatunek zapewnia najlepsze warunki (czasowo-przestrzenne, stylistyczne, dyskursywno-podmiotowe) do osiągnięcia celu. Gatunek jest w tym kontekście procedurą – społecznie rozpoznawalną formą działania komunikacyjnego uruchamianą w odpowiedzi na określoną sytuację (*exigence*), generującą oczekiwaną reakcję (*uptake*).

Gatunki, rozumiane proceduralnie, działają jak interfejsy pomiędzy różnymi aktami komunikacji – pytanie dziennikarza zakłada odpowiedź polityka, polecenie egzaminacyjne zakłada odpowiedź studenta, a wyrok sędziego staje się reakcją wynikającą z wcześniejszego postępowania sądowego. Dlatego analiza gatunku jako procedury pozwala zidentyfikować nie tylko konwencjonalne cechy artefaktu, ale przede wszystkim warunki jego uruchomienia i dalszego funkcjonowania w ekosystemie gatunkowym. Jeśli dany akt komunikacyjny nie zostaje podjęty (*uptake*) przez kolejny akt komunikacyjny, może to świadczyć o zakłóceniu procedury – nieadekwatnym zastosowaniu gatunku, braku rozpoznania przez odbiorcę lub celowej manipulacji jego formą.

9.3. DWA POZIOMY ANALIZY

Krytyka gatunkowa może obejmować dwa poziomy analizy: zarówno etap badania potencjału gatunku, jak i etap analizy konkretnej sytuacji komunikacyjnej. Zastosowanie obu pozwala badaczowi przyłożyć miarę potencjału (ustalonego teoretycznie horyzontu cech i możliwości gatunku) do realnego artefaktu retorycznego, by zbadać, jak ten potencjał został wykorzystany. Przyjawszy, że gatunek jest narzędziem z określoną *sprawnością użytkową*, krytyk może zapytać: czy w tym przypadku narzędzie zadziałało? Na przykład czy oficjalne ogłoszenie rzeczywiście poinformowało i zaapelowało do odbiorców zgodnie z celem, czy list otwarty wywołał publiczną dyskusję, do której jest teoretycznie zdolny? Jeśli tekst nie spełnia funkcji (np. instrukcja napisana chaotycznie, wbrew konwencji nie pozwala użytkownikowi wykonać zadania), uznaje się go za nie w pełni (lub źle) zaktualizowany potencjał gatunku. Krytyka gatunkowa docieka wtedy, *dlaczego* potencjał nie został wykorzystany – czy wina leży po stronie wykonania (procedura), czy może sam gatunek nie pasował do sytuacji.

Analizowana może być także spójność z konwencją gatunkową i świadome odstępstwa. Zgodność z konwencją zazwyczaj ułatwia odbiór – gdy wszystkie *wysokoprawdopodobne elementy* gatunku są obecne, odbiorcy rozpoznają formę i łatwiej przyswajają treść (Swales 1990: 58). Z kolei istotne odstępstwa mogą skutkować innowacją lub nieporozumieniem, w zależności od tego, czy odbiorcy potrafią je zinterpretować.

Krytyk gatunkowy bada zatem, jak audytorium przyjęło dany artefakt w świetle swoich oczekiwań gatunkowych – czy uznało go za właściwy (prototypowy lub udanie poszerzający formułę), czy może odczuło dezorientację. Inaczej mówiąc, *horyzont oczekiwań* służy tu jako miernik: akt/artefakt całkowicie sprzeczny z oczekiwaniami może zostać odrzucony lub źle zrozumiany przez odbiorców, natomiast działanie twórczo mieszczące się w jego granicach może rozszerzyć wyobrażenia o możliwościach gatunku.

Szczególnym przypadkiem badania zgodności z potencjałem jest analiza hybrydyzacji gatunków. Współczesne praktyki komunikacyjne często prowadzą do łączenia elementów różnych gatunków w jednym przekazie i tworzenia form *hybrydowych*. Jak zauważają badacze (Jamieson, Stromer-Galley 2006), hybrydy gatunkowe mogą powstawać jako odpowiedź na nietypowe, nowe sytuacje retoryczne lub w wyniku świadomego zapożyczania cech jednego gatunku od innego. Krytyka gatunkowa ocenia, *na ile* takie połączenie jest udane: czy faktycznie zwiększa skuteczność komunikatu, łącząc mocne strony gatunków, czy też powoduje niespójność i zakłócenia w odbiorze. Krytyka zaktualizowanego gatunku identyfikuje takie rozbieżności i ich skutki, np. wskazuje, że połączenie formy debaty z formą oświadczenia prasowego pozbawiło odbiorców obiecanego elementu konfrontacji, osłabiając siłę perswazyjną przekazu. Z drugiej strony, krytyk może dostrzec *kreatywną hybrydyzację* jako sygnał ewolucji gatunku – np. pojawienie się nowych mediów spowodowało fuzje gatunkowe (tweet jako hybryda wiadomości i komentarza, vlog jako połączenie formy wideodziennika, felietonu i medialnego performansu). Ważne jest zatem ustalenie, czy dany artefakt hybrydowy to jednorazowa innowacja twórcy podyktowana jednostkową sytuacją retoryczną, czy też przejaw szerszej tendencji do zmiany konwencji w obrębie całego ekosystemu dyskursywnego.

Badając konkretny artefakt, krytyk pyta, czy wpisał się on w oczekiwany ciąg gatunkowy. Oznacza to dwie rzeczy: po pierwsze, czy dany artefakt odpowiada właściwie na poprzedzający go kontekst (czy jest adekwatnym

podjęciem wcześniejszego komunikatu lub sytuacji wywołującej – *exigence*). Po drugie, czy prowokuje/potrafi doczekać się stosownej odpowiedzi kolejnego gatunku.

Sprawnie działające mechanizmy reakcji (*uptake*) są często niewidoczne (milczące i zautomatyzowane), dopóki przebiegają zgodnie z oczekiwaniem. Analiza konkretnych przypadków może ujawnić np. zakłócenia w procesie *podejmowania*: gdy oczekiwana reakcja nie następuje albo przybiera inną formę gatunkową niż zwykle (np. badacz, zamiast odpowiedzieć na krytyczną recenzję jego książki w czasopiśmie naukowym, w którym recenzja się ukazała, nagrywa polemiczny film na YouTube’ie, zmieniając kontekst gatunkowy dyskusji). Takie obserwacje mają znaczenie dla krytyki gatunkowej, bo wskazują granice i warunki skuteczności danego gatunku w interakcji społecznej.

Dociekania krytyczno-retoryczne podzieliłam wedle klucza czterech wymiarów, z których każdy obejmuje metodologicznie współgrające z sobą domeny znaczeń zawierających narzędzia „mniejszego kalibru” charakterystyczne dla danego gatunku. Narzędzia te mają własną moc oddziaływania i mogą reprezentować różne gatunki, np. specyficzny typ argumentacji, wybrana topika, wybrane figury kontaktu z audytorium, ale odkrywając ich użycie w badanym przypadku, rozważamy jednocześnie specyfikę ich osadzenia właśnie w tym, a nie innym gatunku, pomiędzy innymi narzędziami z repertuaru retorycznego, i właśnie w tym miejscu, co tworzy szczególny spłot połączeń między tak dobranymi środkami, który wywołuje, a raczej może wywołać (wszak mówimy o potencjale) określone, oczekiwane wrażenia po stronie odbiorców (Jauss 1972; Copley 2006).

Obszar poddany krytycznej analizie koncentruje się wokół centralnych pytań: (1) o cel komunikowania uczestników gatunku, (2) o typowe dla gatunku osadzenie czasowo-przestrzenne, (3) o to, jakie jest tworzywo gatunku i jego kompozycja, wreszcie (4) o to, czym gatunek jest w dyskursie i przez kogo może być reprezentowany. Wskazane cztery strefy analizy gatunku są na tyle pojemne znaczeniowo, że można w nich zmieścić istotne dla analizy pytania o narzędzia szczegółowe mieszczące się w architektonice retoryki jako sztuki tworzenia wpływu. Analiza potencjału retorycznego gatunku odbywa się na bazie zebranej reprezentacji artefaktów o podobnych parametrach sytuacyjnych (jeśli chcemy ustalić istnienie gatunku) lub artefaktów określanych tą samą nazwą gatunkową.

9.3.1. PARADOKS POTENCJAŁU GATUNKU

Pojęcie potencjału retorycznego, choć zakorzenione w klasycznej definicji retoryki, niesie z sobą pewien nieusuwalny paradoks, o którym należy wspomnieć. Jeśli bowiem każda realizacja gatunku jest formą jego aktualizacji, to czy można w ogóle mówić o „niespełnionym potencjale”? Czy jakkolwiek akt retoryczny, skoro się dokonał, nie dowodzi już sam przez się, że dany gatunek miał taką właśnie możliwość wbudowaną w swoją logikę działania?²⁰

To pytanie nie jest łatwe do rozstrzygnięcia – i nie powinno być spłycone. W istocie, potencjał retoryczny nie jest katalogiem gotowych możliwości, które można zrealizować jak punkty listy kontrolnej. Jest, powtórzmy za Arystotelesem, zdolnością odkrywania tego, co w danych warunkach **może mieć siłę przekonywania** (*Retoryka* I.2.1355b). Retoryka, zgodnie z tą definicją, polega na rozeznaniu – na umiejętności dostrzegania dostępnych środków perswazji w konkretnej sytuacji. Podobnie z potencjałem gatunku: nie interesuje nas tu ustalanie jego „pełnego zestawu” ani próba jego pomiaru. Interesuje nas relacja między możliwością a aktualizacją – to, co gatunek umożliwia, ale niekoniecznie aktualizuje. To właśnie w tej luce – między oczekiwaniem a realizacją – rodzi się przestrzeń dla krytycznej refleksji.

Dlatego każda konkretna realizacja gatunku może być zarówno potwierdzeniem, jak i ograniczeniem jego potencjału. Może korzystać z pewnych środków, ale nie dostrzegać innych; może reprodukować formę, ale ignorować jej funkcję; może zrealizować minimalny poziom skuteczności, a jednak rozminąć się z pełnią tego, co forma mogłaby zaoferować. W tym sensie krytyka potencjału nie polega na konstatacji, że coś zostało „źle zrobione”, lecz na pytaniu: co zostało pominięte, zredukowane, przeoczone? Co jeszcze mogło się wydarzyć?

²⁰ Można mówić jednak, jak podpowiada mi Recenzent prof. Bartosz Hordecki, o potencjale źle wyzwolonym lub źle spożytkowanym (lub mniej wartościującym – o potencjale aktualizującym się przeciwnie – nawiązując do metafory łuku i łuczника: łucznik, który uwalnia strzałę i aktualizuje potencjał, może nią trafić nie wroga, lecz przyjaciela).

10

ROZDZIAŁ

PO CO GATUNEK, CZYLI WYMIAR KOMUNIKACYJNO-TELEOLOGICZNY (WKT)

10.1. CEL JAKO CENTRALNA KATEGORIA KRYTYKI GATUNKOWEJ

Pierwszy z wymiarów krytycznej analizy gatunku odnosi się do jego funkcji komunikacyjnej. W centrum tego podejścia znajduje się pojęcie celu, rozumianego jako wielopoziomowa właściwość gatunków, obejmująca zarówno intencje podmiotów uczestniczących w gatunku, jak i oczekiwania odbiorców. Celowość (funkcja) gatunku stanowi w tym kontekście uprzywilejowane kryterium analizy, ponieważ wyznacza typową strukturę wypowiedzi, jej zawartość treściową, a zarazem ogranicza zakres artefaktów, które mogą być uznane za przynależne do danego gatunku. Jak podkreśla Swales, gatunek stanowi klasę zdarzeń komunikacyjnych charakteryzujących się wspólnym, rozpoznawalnym celem, który warunkuje istnienie gatunku i kształtuje jego formę oraz styl (Swales 1990: 58).

10.2. SYTUACJA RETORYCZNA

Typowe sytuacje retoryczne, w których gatunki funkcjonują, stanowią istotny kontekst do analizy celów komunikacyjnych. Bitzer w swojej klasycznej teorii sytuacji retorycznej wskazuje, że każda wypowiedź retoryczna powstaje w odpowiedzi na specyficzne okoliczności, które ją wywołują (*rhetorical exigence*),

oraz uwzględnia dwa dodatkowe elementy: audytorium (*audience*) i ograniczenia (*constraints*), które wpływają na konstrukcję komunikatu (Bitzer 1968, § 2.2. Gatunki retoryczne). Gatunek jako narzędzie komunikacyjne kształtuje się w ramach takich powtarzalnych sytuacji, które narzucają mu określone cele i funkcje.

W tym kontekście analiza gatunków powinna uwzględniać pytania:

- ◆ Jakie potrzeby komunikacyjne (*exigences*) generują pojawienie się danego gatunku? Na przykład orędzie noworoczne głowy państwa wynika z potrzeby podsumowania minionego roku, złożenia życzeń i przedstawienia planów na nadchodzący rok.
- ◆ Jak jest rzeczywiste audytorium zaangażowane w sytuację retoryczną? Jak są możliwe audytoria odbierające przekaz? Czy i jak świadomość odbioru przekazu przez różne audytoria wpływa na dobór gatunku? Komunikat prasowy instytucji rządowej w sytuacji kryzysowej, który jest skierowany do odbiorców bezpośrednich, np. obywateli poszukujących informacji, ale także do dziennikarzy, polityków, organizacji międzynarodowych czy grup interesu wymaga uwzględnienia potrzeb zróżnicowanych grup odbiorców. Świadomość zróżnicowanego audytorium wpływa na sposób formułowania przekazu – język może być bardziej oficjalny, stonowany, unikać emocjonalnych zwrotów czy ocen, aby nie wywołać paniki ani kontrowersji. Tego rodzaju komunikat jest więc gatunkiem, który musi równocześnie odpowiadać na potrzeby informacyjne obywateli i strategiczne interesy instytucji, uwzględniając możliwe interpretacje przekazu w różnych środowiskach.
- ◆ Jakie ograniczenia (społeczne, kulturowe, instytucjonalne) wpływają na kształt gatunku i realizację celów komunikacyjnych? Na przykład w artykułach naukowych ograniczenia formalne, takie jak struktura wstęp–metoda–wyniki–dyskusja (IMRAD), regulują sposób przedstawiania treści oraz ograniczają narracyjną swobodę. Inną grupą ograniczeń w przypadku tego gatunku są wymogi redakcyjne (np. limit znaków, standard cytowania, formatowanie), presja terminów publikacyjnych oraz oczekiwania środowiska akademickiego co do obiektywizmu, spójności i zgodności z aktualnym stanem wiedzy. Dodatkowo, autorzy muszą przestrzegać norm etycznych (np. deklarować konflikt interesów, unikać plagiatu *etc.*), co może wpływać na zakres i sposób prezentowania danych.

Analiza sytuacji retorycznej pozwala również zrozumieć dynamikę zmian w gatunkach, a więc ich procesualny charakter. Kiedy zmienia się kontekst społeczny, technologiczny lub kulturowy, gatunki adaptują się do nowych sytuacji retorycznych. Przykładem może być ewolucja gatunku wywiadu politycznego, który z klasycznej rozmowy w studio przenosi się do formatu hybrydowego w mediach cyfrowych, gdzie jest transmitowany na żywo na platformach społecznościowych.

W wymiarze komunikacyjno-teleologicznym krytyce poddajemy **hierarchię celów komunikacyjnych**, które wpisane w gatunek jako narzędzie retoryczne są realizowane przez jego uczestników. Analiza powinna uwzględniać **różne poziomy celowości**, które współistnieją w ramach danego gatunku i mogą kształtować jego funkcje w praktyce komunikacyjnej.

1. **Cele prymarne (genologiczne)** – stanowią istotę gatunku, wyznaczając jego główną funkcję w systemie komunikacyjnym. W przypadku artykułu naukowego prymarnym celem jest rozwiązanie określonego problemu badawczego oraz wniesienie wkładu w rozwój wiedzy w danej dyscyplinie. To fundamentalna teleologiczna funkcja tego gatunku – dostarczenie nowych danych, teorii lub interpretacji, które mogą zostać zweryfikowane, rozwinięte lub zakwestionowane w ramach dalszych badań.
2. **Cele indywidualne** – odnoszą się do motywacji autora jako uczestnika aktu komunikacyjnego i mogą wykraczać poza cel prymarny gatunku. W przypadku artykułu naukowego mogą obejmować prezentację własnej koncepcji badawczej, zdobycie uznania w środowisku naukowym, zwiększenie dorobku publikacyjnego w celu uzyskania punktacji akademickiej, a także wpisanie się w określone pole badawcze lub debatę naukową. Publikacja może być także narzędziem autoprezentacji, pomagając autorowi umocnić swoją pozycję jako eksperta w danej dziedzinie.

W obrębie celów indywidualnych możemy również wskazać cele ukryte (implicitne). Nie są jawnie deklarowane, ale mogą wpływać na sposób konstruowania tekstu i jego odbiór. W przypadku artykułu naukowego mogą obejmować zwiększenie cytowalności poprzez celowe dobieranie tematów zgodnych z aktualnymi trendami w nauce, rywalizację o nagrody naukowe lub granty, a nawet podjęcie polemiki z określonymi badaczami w celu zaznaczenia własnej pozycji w środowisku akademickim. W niektórych przypadkach

publikacja może służyć także utrzymaniu pozycji w strukturze instytucjonalnej, np. spełnieniu wymagań awansowych lub ewaluacyjnych.

Rozpoznanie różnych warstw celowości otwiera pole dla pełniejszej analizy motywacji wyboru artykułu naukowego jako sposobu komunikowania, a także przestrzeń do analizy samego gatunku, w którym zarówno nadrzędne cele naukowe, jak i indywidualne intencje autorów modelują ostateczny kształt tekstu oraz jego funkcję w komunikacji akademickiej.

Badanie celowości wymaga precyzyjnego ustalenia, do której kategorii komunikacyjnej dany gatunek należy, jakie pełni funkcje i jakie potrzeby realizuje. W tym kontekście warto zadać pytania o status gatunku: czy jest to gatunek użytkowy, artystyczny, naukowy, instytucjonalny czy medialny. Określenie tego statusu pozwala na doprecyzowanie celów komunikacyjnych, które są z nim związane – czy służy przekazaniu wiedzy (np. artykuł naukowy), wywołaniu reakcji emocjonalnej (np. przemówienie okolicznościowe), organizacji interakcji społecznych (np. debata polityczna) czy kreowaniu wizerunku (np. reklama).

W analizie warto również rozważyć **stopień specjalizacji** komunikacji w gatunku: czy jest on otwarty i dostępny szerokiemu gronu odbiorców, czy też należy do komunikacji profesjonalnej i wymaga określonych kompetencji (np. dokumenty prawne, administracyjne). Ta kategoria pozwala określić zarówno zakres oddziaływania gatunku, jak i jego wymagania względem kompetencji uczestników komunikacji.

Pytania dotyczą tu problemu projektowanych celów uczestników gatunku. Co mogą chcieć osiągnąć, wybierając ten właśnie, a nie inny gatunek w danej sytuacji? Ilu jest uczestników gatunku, jakie są współzależności między nimi, kto ma wiodącą, a kto podrzędną rolę, o ile da się wskazać te różnice. Decyzja mimowolna lub świadoma o wyborze gatunku wiąże się właśnie z potencjalnością realizacji celów komunikacyjnych podmiotu, który gatunek wybiera. W gatunkach złożonych i wielopodmiotowych możemy badać wielokierunkowość celów przypisanych poszczególnym uczestnikom (np. w debacie, por. Budzyńska-Daca 2017).

10.3. STRATEGIA PRZEKAZU, CZYLI *INVENTIO*

W analizie komunikacyjno-teleologicznej znaczenie ma rozpoznanie strategii przekazu (*inventio* – pierwszy z kanonów retoryki, odpowiadający za proces

poszukiwania argumentów i konstruowania zamierzonego działania komunikacyjnego). *Inventio* obejmuje nie tylko wybór środków perswazji, ale także identyfikację celów, dostosowanie treści do sytuacji retorycznej oraz prognozowanie reakcji odbiorców.

Proces ten różni się znacząco w zależności od charakteru gatunku:

- ◆ **W prostych gatunkach mowy**, takich jak pochwała czy gratulacje, *inventio* ma charakter intuicyjny i opiera się na kulturowo zakorzenionych wzorcach wypowiedzi. Dominują tu ekspresja emocji i spontaniczne formułowanie oczekiwań, a cele komunikacyjne są zazwyczaj jednoznaczne i zakotwiczone w codziennych interakcjach.
- ◆ **W gatunkach złożonych**, jak negocjacje, debaty czy wielogłosowe formy medialne, *inventio* obejmuje świadome planowanie strategii przez uczestników gatunku zależnie od ich indywidualnych celów. Obejmuje strategiczne przygotowanie do interakcji: przemyślenie sposobów prezentacji stanowiska, zarządzanie wizerunkiem, przewidywanie kontrargumentów czy wyznaczanie celów zależnych od dynamiki sytuacji.
- ◆ **W specjalistycznych gatunkach profesjonalnych**, takich jak artykuł naukowy czy opinia prawna, *inventio* opiera się na analizie danych, wiedzy eksperckiej i dopasowaniu treści do norm środowiskowych. Przekaz musi być zgodny z oczekiwaniami instytucjonalnymi, np. pod względem struktury i standardów argumentacyjnych. W przypadku opinii prawnej strategia przekazu obejmuje rzetelne przedstawienie stanu faktycznego i podstaw prawnych, ale również umiejętne uzasadnienie określonego stanowiska oraz antycypowanie możliwych interpretacji czy kontrargumentów ze strony innych uczestników dyskursu prawnego.
- ◆ **W gatunkach artystycznych**, jak formy literackie, wizualne czy muzyczne, *inventio* obejmuje proces twórczy ukierunkowany nie tylko na realizację celów estetycznych, ale również na komunikowanie wartości, emocji i idei w sposób symboliczny i wieloznaczny.

We wszystkich tych przypadkach istotne jest rozpoznanie funkcjonalności komunikacyjnej i środowiska, w którym gatunek się rozwija. Analiza *inventio* umożliwia wstępne określenie hierarchii celów – zarówno wynikających z norm gatunkowych, jak i indywidualnych intencji twórcy.

10.4. WIELOPODMIOTOWOŚĆ GATUNKU – WIELOPERSPEKTYWICZNOŚĆ KRYTYKI

Krytyka retoryczna skupiona na gatunku postrzega go jako dialogiczny konstrukt, w którym fundamentalną rolę odgrywa relacja między komunikującymi się podmiotami. Jak podkreśla Bachtin, język i gatunki są nierozzerwalnie związane z adresacją, czyli jakością bycia skierowanym do kogoś (1986: 396). Każdy gatunek ma swoją typową koncepcję adresata, a jego struktura i strategia retoryczna są projektowane z myślą o określonym odbiorcy.

Dialogiczność gatunku nie ogranicza się jednak jedynie do jego intertekstualnego zakorzenienia, czyli otwarcia na inne gatunki (Holquist 1990; Bawarshi 2000; Flower 1994), lecz obejmuje również sposób, w jaki różni uczestnicy wchodzą w interakcję z gatunkiem i na niego odpowiadają. Dialogiczność można zatem postrzegać nie tylko jako ruch gatunków, które wzajemnie się komentują, odpowiadają sobie lub pozostają w relacji intertekstualnej, lecz także jako ruch podmiotów uczestniczących w danym gatunku. To w tym procesie różni aktorzy (autorzy, odbiorcy, instytucje) negocjują i reinterpretują cele komunikacyjne, tworząc w efekcie dynamiczne spektrum możliwości retorycznych wpisanych w procedury gatunku.

Problem, który jawi się jako niedostatecznie jeszcze zbadany, to spojrzenie na dialogiczność jako rezultat złożenia różnych celów podmiotów uczestniczących w jednym gatunku. W praktyce oznacza to, że akt komunikacyjny w obrębie danego gatunku może realizować równocześnie różne cele wzajemnie niekoherentne. W przypadku gatunków, które są przestrzenią działania wielu podmiotów o specyficznych celach indywidualnych, krytyk retoryczny, badając ich potencjał, a także konkretne realizacje w procesie komunikacji, powinien uwzględnić fakt istnienia różnych perspektyw, które kształtują zarówno sam gatunek, jak i jego realizację w praktyce.

Badając potencjalność celów gatunkowych, należy pamiętać, że oprócz tych wpisanych w gatunek każdy z uczestników może chcieć realizować własne cele, których nie ma w obrębie samej konstrukcji gatunku. Weźmy przykład politycznego wywiadu telewizyjnego. Typowa wiązka celów komunikacyjnych: dziennikarz chce zdobyć informacje; polityk chce przekonać odbiorców do swojego punktu widzenia, kreować pozytywny wizerunek własny, partii, instytucji, którą reprezentuje, wywołać określone odczucia odbiorców wobec siebie i reprezentowanej instytucji (Sobczak 2006: 61–63). Ale oprócz tego każdy z uczestników, podejmując komunikację, przychodzi z własnymi

celami, np. gość może chcieć w tym wywiadzie skompromitować swojego oponenta politycznego, a dziennikarz – osłabić notowania polityka przed wyborami. Nie traktujemy tych celów jako gatunkowych, tj. prymarnych dla jego realizacji. Ale nie możemy zaprzeczyć, że w szarej strefie potencjalności tego gatunku uczestnicy realizują własne zamiary komunikacyjne. Można je odkryć na poziomie analizy konkretnego artefaktu, wchodząc w obszar sytuacji retorycznej uczestników gatunku.

Inny przykład do rozważenia: telewizyjna debata przedwyborcza. To gatunek wielopodmiotowy: biorą w niej udział politycy, moderator lub paneliści, audytorium w studiu telewizyjnym, ale także organizatorzy debaty, ekipy techniczne, które zapewniają realizację całego przedsięwzięcia oraz jego utrwalenie i udostępnienie szerokiemu audytorium. Każdy z tych podmiotów wchodzi w interakcję w gatunku na innych zasadach, wnosząc własne cele, obowiązki i ograniczenia. Cele gatunkowe polityków w debacie to przede wszystkim przekonanie wyborców do własnej osoby i reprezentowanego programu politycznego oraz osłabienie pozycji konkurenta. Ich perspektywa jest zorientowana na maksymalizację korzyści wizerunkowych i retorycznych, często w napięciu z celem moderatora, którym jest zapewnienie równowagi i przestrzegania zasad debaty. Z kolei organizatorzy, działając w ramach instytucji medialnych lub niezależnych organizacji, postrzegają debatę jako projekt logistyczny i medialny, którego sukces mierzy się nie tylko jakością merytoryczną, ale także oglądalnością, przestrzeganiem zasad transparentności oraz odbiorem społecznym. Ich zadanie polega na stworzeniu ram gatunku, które umożliwią realizację celów wszystkich zaangażowanych podmiotów. Audytorium, zarówno to obecne w studiu, jak i szeroka publiczność przed ekranami, wchodzi w rolę uczestników interpretujących. Ich reakcje, takie jak aplauz, dezaprobaty czy komentarze w mediach społecznościowych, mogą wpływać na przebieg debaty, stając się elementem jej dynamiki. Ekipy techniczne i produkcyjne, chociaż pozostają niewidoczne dla szerokiej publiczności, są nieodzowne dla materialnej realizacji gatunku. To ich praca sprawia, że debata osiąga ostateczną formę i może być rozpowszechniana.

Krytyk powinien zatem uwzględnić te aspekty wieloperspektywiczności w badaniu potencjału retorycznego gatunku, a więc różnorodność celów gatunkowych, indywidualnych i ukrytych uczestniczących podmiotów, relacje między podmiotami (przeprowadzić analizę interakcji i napięć między różnymi perspektywami, np. konfliktu między dążeniem polityków do dominacji a zadaniem moderatora do utrzymania równowagi), teleologię gatunku (jakie wspólne

cele gatunkowe scalają różnorodność perspektyw i celów indywidualnych i wpływają na postrzeganie sukcesu lub porażki działań komunikacyjnych).

Uwzględnienie wieloperspektywiczności w krytyce retorycznej wzbogaca analizę gatunku, czyniąc ją bardziej wszechstronną i otwartą na podejścia interdyscyplinarne. Jeśli badamy złożone gatunki telewizyjne, analiza podmiotowości uczestnictwa w gatunku staje się wyraźnie skomplikowana. Zmierzam do tego, by powiedzieć, że krytyka gatunkowa otwiera się na uwzględnianie całości – nie tylko tego, co widać na scenie, ale także kulis, za którymi odbywa się skomplikowana praca reżyserów, scenarzystów, techników i kostiumologów.

Uwzględnienie złożoności podmiotowej w gatunkach, szczególnie tych o charakterze publicznym, jak przemówienia prezydenckie czy telewizyjne *talk show*, to zwrócenie uwagi na kooperatywność gatunkową. Retoryka uwrażliwia na wyrażanie różnych celów komunikacyjnych i dostarcza narzędzi do analizy, jak cele te są negocjowane i realizowane.

Krytyka gatunkowa, szczególnie w ujęciu retorycznym, może czerpać z różnych perspektyw interdyscyplinarnych, które wzbogacają analizę wielopodmiotowości w gatunkach. Jednym z takich podejść jest teoria performatywności Judith Butler, która podkreśla, że działania komunikacyjne, takie jak wystąpienia publiczne czy wywiady, są „inscenizacjami” tożsamości (1990, 1993). W kontekście wielopodmiotowości gatunkowej oznacza to, że każdy z uczestników gatunku – od głównego mówcy po osoby wspierające – współtworzy „akt tożsamościowy” gatunku. Na przykład w orędziu noworocznym głowy państwa doradcy i scenarzyści wspólnie kształtują „tożsamość prezydenta”, którą widzi odbiorca. Orędzie noworoczne widziane z tej perspektywy jest więc nie tylko produktem gatunkowym, ale także performatywnym procesem negocjowania ról i znaczeń.

Obserwacja wielopodmiotowości gatunków medialnych wpisuje się w teorię konwergencji Henry’ego Jenkinsa (2006). We współczesnych mediach różne podmioty – twórcy, producenci, widzowie – stają się współtwórcami gatunków komunikacyjnych. Szczególnie widoczne jest to w przypadku gatunków cyfrowych, w ramach których widzowie mogą wpływać na kształt programu poprzez komentarze, reakcje w mediach społecznościowych czy interakcje na żywo, co wzmacnia ich rolę jako podmiotów dialogu gatunkowego.

Odkrywanie warstw teleologicznych i odpowiadanie na pytanie o ostateczny efekt pracy nad tekstem (szerzej: artefaktem komunikacyjnym) wymaga ujęcia procesowego, zwłaszcza gdy powstaje on etapami z udziałem wielu podmiotów – także wtedy, gdy niektórzy działają w imieniu innych

lub na rzecz przygotowania możliwie najlepszej wersji artefaktu. Podejście to zakłada głębsze wejrzenie w sytuację uwikłania w gatunek wielu podmiotów. Możemy badać np. przemówienia okolicznościowe prezydenta, rozważając ich strukturę, stylistykę, zasobność informacyjną i perswazyjną oraz sytuacyjność tych przemówień. Jeśli natomiast chcemy spojrzeć na retoryczną fortunność przekazów i zastosujemy soczewkę genologiczną do ich badania, powinniśmy przyjąć, że na ostateczny kształt przemówień ważnych polityków wpływ mają ich doradcy oraz osoby piszące przemówienie, które przygotowują wersję przedstawianą później publiczności. Zatem rozpatrując przemówienia, dajmy na to, z okazji świąt rocznicowych, powinniśmy zachować podejrzliwość wobec autorstwa i, jeśli zachodzą przesłanki, by wierzyć, że polityk, tak jak np. prezydent USA (czego są liczne dowody w postaci książek wspomnieniowych, wywiadów, artykułów prasowych), korzysta z pomocy zespołu doradców, uwzględnić w krytycznym badaniu genologicznym złożoność podmiotową badanego artefaktu. Podobnie, jeśli analizujemy gatunkowo i krytycznie artykuły naukowe, to przyjmujemy, że na ostateczny kształt tekstu poza autorem, co oczywiste, mają wpływ recenzenci, redaktor prowadzący, być może redaktor językowy, jeśli ta funkcja jest wyodrębniona. W ten sposób krytyka gatunkowa otwiera się na badanie wielopodmiotowości i jej rozbiór na czynniki pierwsze.

Przyjmując taką perspektywę, stawiamy pytania dotyczące jakości, procesów i celów realizowanych w ramach danego gatunku. Analizując wielopodmiotowość w kontekście teleologii gatunkowej, można postawić następujące pytania:

- ◆ Jakie relacje zależności istnieją między podmiotami współtworzącymi artefakt w danym gatunku? Na przykład, w jaki sposób wpływ doradców na przemówienie prezydenckie kształtuje jego ostateczny wydźwięk?
- ◆ Jak poszczególni uczestnicy negocjują swoje cele w ramach jednej aktywności gatunkowej? Czy cele te bywają sprzeczne, a jeśli tak, to jak wpływa to na finalny kształt komunikatu?
- ◆ Jakie są strategie budowania konsensusu między podmiotami w procesie współtworzenia przekazu?

Podejście krytyczne tym różni się od podejścia opisowego, właściwego np. badaniom lingwistycznym, że w orbicie jego zainteresowań znajdują się pytania o jakość przedmiotu poddawanego badaniu oraz pytania o przyczynę udatności bądź nieudatności działań komunikacyjnych.

Perspektywa komunikacyjno-teleologiczna koresponduje z ujęciem gatunku jako procedury (drugi element modelu 3P). Gatunek można bowiem postrzegać jako sprawdzony sposób działania retorycznego wybierany przez nadawcę *ze względu na określony cel*. To znaczy: kiedy pojawia się określona sytuacja i potrzeba retoryczna, komunikujący się podmiot dobiera gatunek, który najlepiej ten cel spełni. W naszym przykładzie, aby zrealizować cel złożenia życzeń i apelu do narodu, prezydent sięga po formę orędzia (a nie np. tweetu czy konferencji prasowej), ponieważ orędzie jest konwencjonalnie dostosowane do tak uroczystego celu. W tym sensie wymiar teleologiczny łączy się z szerszym ekosystemem działań gatunkowych: cel gatunku jest powiązany z tym, jak gatunek funkcjonuje w praktyce – jakie inne reakcje wywołuje i jak wpisuje się w ciąg wydarzeń komunikacyjnych. Już na tym etapie zatem zarysowuje się kwestia oczekiwanej reakcji na gatunek (*uptake*). Jeśli gatunek jest narzędziem do osiągnięcia celu, to miarą jego skuteczności będzie właśnie to, czy wywołał zamierzone skutki komunikacyjne (np. czy orędzie odniosło zamierzony skutek perswazyjny w postaci pozytywnego odzewu społeczeństwa).

10.5. KONCEPCJA AUDYTORIUM POWSZECHNEGO

W analizie potencjału gatunkowego ważną rolę dla sprawności i interpretacji komunikacji widziałabym w koncepcji audytorium powszechnego (uniwersalnego), zaproponowanej przez Perelmana i Olbrechts-Tytecę (1969). W ramach projektu krytyki gatunkowej audytorium powszechne funkcjonuje szerzej niż tylko jako kryterium oceny argumentacji. Aby mogło być zaadaptowane do badań nad gatunkiem, wymaga reinterpretacji. W tym kontekście audytorium powszechne byłoby stabilizatorem racjonalności komunikacji, nadającym normatywne ramy teleologii gatunkowej.

Nawet w sytuacji rozbieżnych celów perswazyjnych poszczególnych uczestników w gatunkach złożonych istnieje pewna instancja normatywna, odwołująca się do społecznej pamięci, która stanowi zwornik różnych partykularnych intencji, umożliwiając tworzenie przekazu zrozumiałego mimo różnic w celach komunikacyjnych.

Audytorium powszechne można porównać do wspólnoty retorycznej (*rhetorical community*) – symbolicznego konstruktu opartego na wspólnej pamięci, normach komunikacyjnych oraz powtarzalnych praktykach uczestników komunikacji (Miller 1994). Taka wspólnota istnieje przede wszystkim dzięki

pamięci działań retorycznych, które stanowią tło kształtujące oczekiwania i interpretacje uczestników. W tym ujęciu pełni ona rolę strukturalnego ogniw między indywidualnym działaniem komunikacyjnym a szerszymi strukturami społecznymi i kulturowymi (Giddens 1984).

Struktury społeczne są w tym kontekście zarazem środkiem działania, jak i jego wynikiem, co pozwala traktować audytorium powszechne jako normatywną instancję, która jest nieustannie rekonstruowana przez uczestników gatunku w ich praktykach komunikacyjnych. W tym sensie audytorium powszechne pełni podwójną rolę: jest konstytuowane przez powtarzalne praktyki komunikacyjne uczestników gatunku (rola konstytutywna), a zarazem stanowi dla nich punkt odniesienia przy podejmowaniu decyzji retorycznych (rola normatywna). Istotną rolę w działaniu audytorium powszechnego odgrywa także wspólna pamięć kulturowa (*memory traces*), czyli społecznie utrwalone schematy i wzorce interpretacyjne, które umożliwiają uczestnikom komunikacji rozpoznawanie i odtwarzanie norm gatunkowych (por. Grochowski 2018). Dzięki tej wspólnej pamięci audytorium powszechne może skutecznie normować przekaz i stabilizować go mimo różnorodności celów i motywacji poszczególnych uczestników.

Koncepcja audytorium powszechnego znajduje odpowiedniki w różnych dyscyplinach i teoriach, które opisują normatywne modele odbiorcy jako instancje regulujące rozumienie i ocenę przekazu. W odniesieniu do gatunków audytorium powszechne działa niczym instancja sądząca w teorii prawa komunikacyjnego u Jürgena Habermasa (Habermas 1999), czytelnik implikowany (*implied reader*), czyli modelowy odbiorca konstytuowany przez tekst, w teorii recepcji Wolfganga Isera (Iser 1978) bądź współpracujący rozmówca (*cooperative hearer*), którego idealne kompetencje umożliwiają skuteczne odczytanie intencji zgodnie z maksymami konwersacyjnymi Paula Grice'a (Grice 1980). Wszystkie te figury łączy to, że opisują modelowych odbiorców, którzy nie są realnymi osobami, lecz konstrukcjami normatywnymi – służącymi jako punkt odniesienia dla praktyk komunikacyjnych. W tym sensie audytorium powszechne, podobnie jak wspomniane modele, reguluje przebieg komunikacji, określając ramy rozpoznawalności gatunkowej oraz dopuszczalne formy argumentacji w danej społeczności komunikacyjnej.

Audytorium powszechne działa jak niewidzialny arbiter – kulturowy konstrukt, który normatywnie wpływa na decyzje komunikacyjne poprzez społeczną presję i utrwalone konwencje. W sytuacjach retorycznych uczestnicy naturalnie dostosowują swoje działania do ram gatunku, zakładając,

że te działania będą zrozumiałe i akceptowalne dla odbiorców. Realni uczestnicy mogą niekiedy świadomie przekraczać normy wyznaczone przez ten konstrukt, starając się na przykład wprowadzić innowacje w gatunkach lub użyć gatunku w sposób subwersywny. W takich przypadkach audytorium powszechne nadal pełni funkcję referencyjną, ale krytyka powinna zwrócić uwagę na to, kiedy uczestnicy decydują się odejść od normatywności gatunkowej. Tego rodzaju odstępstwa powinny być badane w krytyce gatunkowej jako potencjalne innowacje, subwersje lub po prostu błędy komunikacyjne, które wykraczają poza standardowe oczekiwania gatunkowe. Otwiera to drogę do refleksji nad gatunkiem jako procesem.

Podsumowując: analiza potencjału retorycznego gatunku w wymiarze komunikacyjno-teleologicznym pozwala odpowiedzieć na pytanie, dlaczego jest on wybierany w określonych sytuacjach, jakie cele pozwala osiągnąć uczestnikom i jak wyglądają relacje i zależności między uczestnikami.

10.6. KRYTYKA WKT W SKRÓCIE

W poniższym zestawieniu zebrano kluczowe dla wymiaru komunikacyjno-teleologicznego zagadnienia i uporządkowano je w praktyczny spis celów, pytań, kryteriów oraz kroków analitycznych.

CZĘŚĆ A: ANALIZA POTENCJAŁU RETORYCZNEGO GATUNKU

Cel:

Zidentyfikowanie możliwości komunikacyjnych, jakie oferuje gatunek jako narzędzie retoryczne w powtarzalnych sytuacjach komunikacyjnych. Analiza ma charakter diagnostyczny – odkrywa zakres celów, strategii i oczekiwanych reakcji związanych z danym gatunkiem.

1. Pytania krytyczne:

- ◆ Jakie cele nadrzędne (genologiczne) przypisane są temu gatunkowi?
- ◆ Jakie cele indywidualne i ukryte mogą być realizowane przez uczestników komunikacji?
- ◆ Jakie sytuacje retoryczne (*exigences*) wywołują użycie tego gatunku?
- ◆ Jakie są typowe ograniczenia i oczekiwania wobec gatunku (instytucjonalne, kulturowe, medialne)?
- ◆ Jaka jest typowa strategia (*inventio*) w tym gatunku?

2. Procedura analityczna:

- ◆ Analiza materiału porównawczego: przykłady historyczne i współczesne.
- ◆ Studium dokumentów normatywnych (np. poradników, instrukcji, regulaminów).
- ◆ Identyfikacja:
 - typowego audytorium,
 - celów,
 - strategii komunikacyjnych,
 - horyzontu oczekiwań odbiorczych.

3. Efekt analizy:

- ◆ Mapa potencjału gatunkowego – katalog możliwych celów i efektów.
- ◆ Opis warunków skuteczności (co musi zaistnieć, by gatunek zadziałał).
- ◆ Wstępny model, pomocny w dalszej analizie konkretnych przypadków.

CZĘŚĆ B: ANALIZA ZAKTUALIZOWANEGO DZIAŁANIA GATUNKOWEGO

Cel:

Ocena, jak dany akt/artefakt komunikacyjny (wypowiedź, tekst, wydarzenie) realizuje potencjał gatunkowy w konkretnej sytuacji. Krytyka ta ma charakter interpretacyjno-ewaluacyjny.

1. Pytania krytyczne:

- ◆ Czy gatunek został trafnie dobrany do sytuacji retorycznej?
- ◆ Jakie cele zostały faktycznie zrealizowane w danym artefakcie?
- ◆ Czy forma komunikatu odpowiadała oczekiwaniom audytorium?
- ◆ Czy wystąpiły innowacje, hybrydyzacje, przesunięcia względem typowego wzorca?
- ◆ Czy komunikat wywołał zamierzoną reakcję (*uptake*)?

2. Procedura analityczna:

- ◆ Studium przypadku (artefaktu):
 - identyfikacja sytuacji retorycznej (potrzeby, ograniczeń, audytorium),
 - analiza *inventio* (celu, strategii, planu komunikacyjnego),
 - ocena dopasowania do wzorca gatunku (stylu, kompozycji, formy, intencji).

- ◆ Porównanie z potencjałem teoretycznym (ustalonym w części A).
 - ◆ Identyfikacja czynników sukcesu/porażki (funkcjonalność).
3. Efekt analizy:
- ◆ Ocena stopnia realizacji potencjału retorycznego gatunku w analizowanym artefakcie.
 - ◆ Wskazanie ewentualnych rozbieżności między potencjałem a aktualizacją.
 - ◆ Identyfikacja działań komunikacyjnych, które wzmocniły lub osłabiły przekaz.

ELEMENTY STAŁE DO UWZGLĘDNIENIA W OBU CZĘŚCIACH

TABELA 7. Potencjał gatunkowy a działanie zaktualizowane (oprac. własne)

Kategoria	Wariant potencjału gatunkowego	Wariant działania zaktualizowanego
Cele komunikacyjne	cele nadrzędne, indywidualne, ukryte	cele faktycznie realizowane
<i>Inventio</i>	strategia typowa dla gatunku	strategia zastosowana w artefakcie
Odbiorca (audytorium)	modelowy odbiorca, horyzont oczekiwań	reakcja realnego odbiorcy (<i>uptake</i>)
Sytuacja retoryczna	typowe potrzeby i ograniczenia (<i>exigence</i> i <i>constraints</i>)	rzeczywista sytuacja komunikacyjna
Efekt perswazyjny	potencjalny zakres wpływu	faktyczne skutki retoryczne
Użycie gatunku	przewidywana funkcja	ocena, czy funkcja została spełniona
Innowacje i transgresje	możliwość elastycznego użycia	hybrydyzacje, przesunięcia, eksperymenty

KIEDY I GDZIE POJAWIA SIĘ GATUNEK, CZYLI WYMIAR CZASOPRZESTRZENNY (WCP)

W wymiarze czasoprzestrzennym gatunku wyodrębnia się parametry, które stanowią ramy materialne i mentalne artefaktów. Zastanawiając się nad możliwościami zastosowania danego gatunku w środowisku komunikacyjnym, bierzemy pod uwagę, gdzie może być osadzony i kiedy zwykle się pojawia. Te dwa pytania – gdzie i kiedy – ulegną rozwarstwieniu na szereg pytań szczegółowych przy głębszej refleksji dotyczącej gatunku nad zarówno czasowym, jak i przestrzennym jego uwikłaniem.

11.1. CZAS

Czas w retoryce ma szczególne znaczenie (Tardy 2009: 19). Ujmowany jest w dwóch wymiarach: czasu ilościowego (*chronos*) i jakościowego (*kairos*). *Chronos* odnosi się do czasu mierzalnego i sekwencyjnego – to linearna percepcja czasu, której jesteśmy poddani w codziennym życiu. Z kolei *kairos* to czas, który określa właściwy moment działania w danej sytuacji (Kinneavy 1986). Zastosowanie tych dwóch pojęć w analizie retorycznej gatunków umożliwia badanie nie tylko tego, jak długo trwa proces komunikacji, ale również w jakim momencie gatunek objawia spodziewaną efektywność, z uwzględnieniem społecznych i kulturowych okoliczności. *Kairos* jest jednym z podstawowych parametrów, słowem-kluczem do zrozumienia potencjału retoryki (Trapani, Maldonado 2018). Na jego znaczenie w mowie szczególny nacisk kładli sofisci, podkreślając wyjątkową moc (*dynamis*) słów wypowiedzianych w odpowiednim momencie i ich zdolność do generowania zmian poprzez

ucieleśniony dyskurs (Kennedy 1963). Samo pojęcie poprzez swą wieloznaczność (Sutton 2006, Helsley 1996) i uwikłanie w relacje z wieloma innymi pojęciami retorycznymi generuje różne możliwości interpretacyjne, także w obszarze krytyki gatunku.

Proponuję wydzielić kilka etapów realizacji gatunku, aby móc scharakteryzować jego specyficzne właściwości na kilku poziomach. Będą to: czas sytuacji, czas tworzenia, czas interakcji, czas w gatunku, czas odbioru.

11.1.1. CZAS SYTUACJI

Czas sytuacji można rozpatrywać w kontekście tradycji aktualizowania się gatunku wobec okoliczności, w których zwykle się pojawia. Powtarzalność może być związana z obrzędowością, np. religijną, państwową (zob. amerykańskie przemówienia inauguracyjne prezydentów, które powtarzają się regularnie w związku z objęciem urzędu, Hordecki 2024), wpisywać się w rytuały dobrze znane społeczności, np. kazanie w czasie mszy, ulotka w czasie kampanii wyborczej. Może też być czasem jednostkowej sytuacji, która wywołuje konieczność włączenia gatunku do interakcji komunikacyjnej. Sytuacja retoryczna zwykle wiąże się z mówcą, od którego oczekuje się odpowiedniego zachowania wobec sprawy aktualnej wagi. W tych okolicznościach realizuje się *kairos* gatunku. Na przykład w czasie kampanii przedwyborczej sztaby polityczne publikują emocjonalne spoty lub oświadczenia kandydatów w mediach społecznościowych, ale kluczowy jest moment ich publikacji, który daje szansę na wywołanie spodziewanego efektu.

Czas sytuacyjny jest wynikiem zaistnienia sprawy aktualnej wagi (*exigence*), np. konferencja prasowa po rezygnacji ze stanowiska członka rządu, ale może też być efektem reakcji podmiotu retorycznego, np. w gatunkach artystycznych. Ten sam gatunek może być zarówno wywołany potrzebami sytuacji (Bitzer 1968), jak i potrzebami retora (Vatz 1973). W czasie sytuacyjnym mogą pojawić się specjalne okoliczności, które będą wymagały odstąpienia od tradycyjnej formuły gatunku, co sprzyja tworzeniu się hybryd gatunkowych (Jamieson, Stromer-Galley 2006).

CHRONOS A CZAS SYTUACJI

Chronos, czyli czas ilościowy, odnosi się do linearnie mierzonych czasu, który można określić w jednostkach, takich jak sekundy, minuty, godziny, dni czy lata.

W analizie czasu sytuacji retorycznej *chronos* pozwala uchwycić takie aspekty, jak powtarzalność, tradycja czy cykliczność wydarzeń, które nadają gatunkom ich przewidywalny charakter. Warto zwrócić uwagę na fakt, że wiele gatunków komunikacyjnych jest wpisanych w określone ramy czasowe związane z harmonogramami codziennych, tygodniowych czy rocznych cykli. Przykładowo, komunikaty prasowe mogą być publikowane codziennie w określonych godzinach, a programy telewizyjne często emitowane są o stałych porach. Podobnie, festiwale kulturalne czy spotkania akademickie mają swoje wyznaczone terminy w kalendarzu, które stają się naturalną przestrzenią dla określonych gatunków, takich jak zaproszenia, ogłoszenia czy oficjalne przemówienia.

Chronos w odniesieniu do sytuacji podkreśla także znaczenie punktualności i przewidywalności w realizacji gatunków. Gatunki funkcjonujące w ramach formalnych harmonogramów, takie jak sesje parlamentarne czy konferencje naukowe, wymagają dostosowania do sztywno określonych ram czasowych, co narzuca dodatkowe ograniczenia na ich strukturę i treść. Analizując gatunki w tych kontekstach, warto zbadać, w jaki sposób dostosowują się one do precyzyjnie określonych wymogów czasowych oraz jak wpływa to na ich odbiór i skuteczność.

KAIROS A CZAS SYTUACJI

Kairos, czyli czas jakościowy, odnosi się do wyboru odpowiedniego momentu na działanie. W kontekście analizy czasu sytuacji retorycznej *kairos* to zdolność uchwycenia chwilowej dynamiki i dostosowania przekazu do specyficznych okoliczności, które zapewnią największy wpływ na odbiorców. *Kairos* dotyczy również decyzji, kiedy i jak najlepiej zastosować dany gatunek komunikacyjny w odniesieniu do bieżących potrzeb lub wyzwań. Na przykład, zapowiedź prasowa opublikowana tuż przed istotnym wydarzeniem kulturalnym może zwiększyć jego widoczność i zainteresowanie. Podobnie graffiti umieszczone w przestrzeni publicznej w kontekście ważnych wydarzeń społecznych może skutecznie rezonować z odbiorcami, jeśli temat i lokalizacja zostaną dobrze dobrane.

Warto także uwzględnić kategorię hybrydyzacji gatunkowej, która często pojawia się w czasie kryzysów i nieprzewidzianych zdarzeń. W takich przypadkach tradycyjne gatunki mogą ulec modyfikacji lub przekształceniu, aby lepiej odpowiedzieć na potrzeby sytuacji. Przykładem może być orędzie publiczne, które w czasie nagłych wydarzeń globalnych (np. pandemii) może łączyć elementy przemówienia motywacyjnego, zapowiedzi działań rządowych i apelu o solidarność. Taka hybrydyzacja pozwala lepiej odpowiedzieć na zróżnicowane potrzeby odbiorców w jednym przekazie.

Analizując czas sytuacji retorycznej pod kątem kairycznym, warto zadać pytania: czy wybrany moment aktualizacji gatunku był optymalny? Czy komunikat został dopasowany do emocji, nastrojów i oczekiwań odbiorców? Czy gatunek został zmodyfikowany lub połączony z innym, aby zwiększyć jego skuteczność w nowych warunkach? W jaki sposób hybrydyzacja gatunku wpłynęła na jego odbiór i funkcjonalność w danej sytuacji? Odpowiedzi na te pytania pozwalają ocenić, na ile skutecznie wykorzystano potencjał jakościowego wymiaru czasu w kontekście realizacji wybranego gatunku.

11.1.2. CZAS TWORZENIA

Czas tworzenia odnosi się do okresu powstawania artefaktu retorycznego – od momentu jego konceptualizacji aż do finalizacji. To etap, w którym retor, autor lub zespół twórców opracowują przekaz, uwzględniając zarówno jego wymiar ilościowy (*chronos*), jak i jakościowy (*kairos*). Analiza tej fazy jest kluczowa dla zrozumienia procesu twórczego w ramach danego gatunku, jego funkcji oraz potencjalnej skuteczności. To również czas intensywnego wykorzystania systemu retorycznego – moment planowania strategii, wyboru środków perswazji i organizacji przekazu. Jak zauważają Yates i Orlikowski (2002), istotne jest zarówno to, ile czasu wymaga przygotowanie (*chronos*), jak i trafność uchwycenia odpowiedniego momentu działania (*kairos*). Neil O’Sullivan (1992: 93–94) podkreśla, że projektując artefakt retoryczny, należy świadomie przewidzieć, kiedy jego pojawienie się w przestrzeni komunikacyjnej może przynieść największy efekt.

Są gatunki, jak reklama, film, słuchowisko, w których istotna jest praca zespołu ludzi działających wspólnie na rzecz stworzenia dzieła – od pomysłu do gotowego artefaktu. Wymaga to zestrojenia wielu punktów widzenia, racji, wrażliwości i obowiązków związanych z realizacją produkcji. W zależności od gatunku i sposobu rozumienia ważności przekazu, *kairos* w strategii przygotowania może być rozumiany w sensie normatywnym, jako dopasowanie się do tego, co stosowne w danej sytuacji, i realizacja tej stosowności, albo jako otwarta zasada tworzenia znaczenia w języku jako procesie ciągłego dostosowywania się i kreowania teraźniejszości (White 1987: 14).

Czas tworzenia będzie miał zgoła inny charakter w przypadku gatunków mowy, które są powoływane w sposób spontaniczny w interakcji, mają charakter ulotny, gdzie aspekt *inventio* wydaje się zredukowany do *actio*, jednak nie oznacza to jego całkowitego braku (por. teatr improwizowany, Budzyńska-

-Daca, Łukowska 2023a, 2023b). W bezpośredniej, niezaplanowanej wcześniej interakcji mówimy bez przygotowania, a więc wybieramy „przetarte, elokucyjne ścieżki”. Korzystamy z wcześniej wypracowanych schematów, konwencji i narzędzi retorycznych, które mogą być natychmiastowo aktywowane podczas spontanicznych wystąpień. Oznacza to, że proces *inventio* jest nie tyle pomijany, co skracany do szybkiego wyboru znanych już argumentów i formuł, co daje mówcy pewną elastyczność w dostosowywaniu przekazu do sytuacji. Przykładem może być polityk, który w czasie debaty wykorzystuje gotowe struktury argumentacyjne, przygotowane wcześniej w odpowiedzi na spodziewane pytania. W ten sposób nawet w sytuacji improwizacji mówca realizuje cele *inventio*, korzystając z zasobów argumentacyjnych. Nasza pamięć gatunków potrafi te proste schematy natychmiast odtworzyć – wywołać w odpowiednim momencie (*kairos*) i użyć w przeznaczonym do tego czasie (*chronos*). Czas tworzenia jest więc w takich sytuacjach zredukowany do odtworzenia, wypełnienia słowami albo działaniem rozpoznanych uprzednio gatunków.

CHRONOS A CZAS TWORZENIA

Chronos, czyli czas ilościowy, w kontekście tworzenia odnosi się do mierzalnego, liniowego czasu, który poświęcono na przygotowanie i realizację danego gatunku. W analizie czasu tworzenia uwzględniamy kilka kluczowych elementów:

1. *Chronos* obejmuje czas potrzebny na rozwinięcie pomysłu, zaprojektowanie, przygotowanie i wykonanie artefaktu. W przypadku kompleksowych produkcji, takich jak filmy, reklamy czy kampanie marketingowe, ten proces może trwać od kilku dni do kilku miesięcy, a nawet lat. Warto analizować, jak długo trwały poszczególne etapy i jak wpływało to na jakość i skuteczność ostatecznego produktu.
2. W przypadku gatunków wymagających współpracy wielu osób czas w aspekcie *chronos* obejmuje także czas potrzebny na koordynację i synchronizację działań zespołu twórczego. Proces ten wymaga zarządzania czasem, harmonogramów, spotkań i wspólnych decyzji, co ma wpływ na tempo pracy oraz końcowy efekt.
3. Przekroczenie terminów może wpłynąć na jakość artefaktu, jego zgodność z pierwotnym zamysłem oraz na możliwość wykorzystania *kairos* – odpowiedniego momentu na publikację lub przedstawienie dzieła.

KAIROS A CZAS TWORZENIA

Kairos w kontekście tworzenia odnosi się do strategicznego wykorzystania odpowiedniej chwili podczas tego procesu. Są to momenty, w których podejmowane są kluczowe decyzje dotyczące formy i treści artefaktu. Chodzi o to, aby w trakcie tworzenia przewidzieć, jak artefakt zostanie odebrany w kontekście, w którym będzie użyty, oraz jak wpłynie na odbiorców.

Kairos wymaga elastyczności i gotowości do modyfikacji artefaktu, aby lepiej pasował do momentu, w którym zostanie przedstawiony. Może również oznaczać zdolność do wychwytywania i wykorzystania nieoczekiwanych okazji w trakcie procesu tworzenia. Czasem w trakcie realizacji projektu pojawiają się nowe pomysły, które, jeśli uwzględnione, mogą znacząco zwiększyć wartość i skuteczność artefaktu.

11.1.3. CZAS INTERAKCJI

Czas interakcji jest czasem prezentacji przekazu w danym gatunku. Nie zawsze jest to czas tożsamy z czasem odbioru. W zależności od gatunku może nastąpić interakcja albo ekspozycja czy prezentacja; jest to czas, gdy artefakt styka się ze swoim odbiorcą albo jest na niego gotowy. W przypadku gatunków dialogowych, np. dyskusji, wywiadu, pogawędki, gatunek realizuje się w trakcie spotkania i powstaje w wyniku wspólnego uczestnictwa w zdarzeniu (o uwikłaniach czasowych konwersacji jako gatunku zob. Kita, Grzenia red. 2006). Gatunki komunikacyjne można również rozróżnić ze względu na ich formy interakcji czasowej. Możemy mówić o interakcji synchronicznej, w której komunikacja odbywa się w czasie rzeczywistym, jak w przypadku debat, rozmów na żywo czy spotkań. W takim układzie czas interakcji jest ograniczony i wymusza szybkie reakcje, co wpływa na dynamikę argumentacyjną. Z kolei interakcja asynchroniczna, typowa dla komentarzy w mediach społecznościowych, e-maili czy forów internetowych, pozwala na dłuższy czas namysłu, co często zmienia styl i charakter odpowiedzi.

Interakcja może mieć też formę czytania, słuchania, oglądania, zależnie od typu artefaktu. Kontakt z artefaktem (zaktualizowanym gatunkiem) może odbywać się na prawach uczestników gatunku albo na prawach odbiorców (§ 11.1.5. Czas odbioru). W przypadku powieści czytanie jest formą uczestnictwa w gatunku w czasie, który jest czasem odbiorcy; w przypadku koncertu skrzypcowego w sali koncertowej odbiór jest uczestnictwem w interakcji,

w dzianiu się realizacji gatunkowej; w przypadku, gdy ten sam koncert odtwarzany jest w radiu, odbiór jest słuchaniem, którego czas nie przynależy już do twórcy przekazu; w przypadku muralu – czas interakcji jest tożsamy z czasem ekspozycji – można go oglądać, tak długo jak mural pozostaje na ścianie.

CHRONOS A CZAS INTERAKCJI

Chronos w kontekście czasu interakcji odnosi się do mierzalnego, linearnie postrzeganego czasu, w którym dochodzi do styczności odbiorcy z artefaktem. W przypadku gatunków takich jak filmy, wykłady, koncerty czy spektakle, czas ten jest z góry określony i ma kluczowe znaczenie dla percepcji i zrozumienia przekazu. Przykładowo, długość wykładu wpływa na zaangażowanie widza i jego zdolność do absorpcji treści.

W przypadku interakcji synchronicznych, takich jak dyskusje, debaty czy bezpośrednie spotkania, *chronos* odnosi się do tego, jak uczestnicy synchronizują swoje wypowiedzi, reakcje i działania w czasie rzeczywistym. Analiza tego, jak dobrze uczestnicy trzymają się ram czasowych, może ujawnić dynamikę komunikacji i jej wpływ na efektywność gatunku. *Chronos* w tym kontekście pozwala ocenić, jak regularność interakcji wpływa na budowanie relacji z odbiorcami i utrzymywanie ich zainteresowania.

KAIROS A CZAS INTERAKCJI

Kairos w kontekście czasu interakcji odnosi się do strategicznego wykorzystania odpowiedniego momentu, aby maksymalizować wpływ przekazu na odbiorcę. Może także oznaczać zdolność do dostosowania przekazu w trakcie interakcji, aby lepiej odpowiadał na bieżące potrzeby i reakcje odbiorców. W gatunkach interaktywnych, takich jak debaty, negocjacje czy spotkania, mówiący może modyfikować swoją strategię w czasie rzeczywistym, reagując na zmienne warunki sytuacyjne i dynamikę dialogu (np. zaskakujące pytanie, pomyłkę przeciwnika czy reakcję publiczności). *Kairos* wymaga tu nie tylko adekwatnego rozpoznania emocji, oczekiwań i potrzeb audytorium, ale również szybkiej oceny, kiedy i w jaki sposób interweniować, aby osiągnąć zamierzony efekt retoryczny.

Z drugiej strony, warto zauważyć, że *kairos* ujawnia się nie tylko w skutecznych działaniach retorycznych, ale także w ich braku. W refleksjach uczestników debat lub spotkań nierzadko pojawia się charakterystyczne poczucie utraconej okazji komunikacyjnej – przeświadczenie, że „należało coś wtedy

powiedzieć”, „to był moment, w którym mogłem zareagować”. Tego rodzaju retrospektywne doświadczenie ukazuje, że *kairos* nie jest jedynie kategorią taktycznego działania, ale również istotnym elementem oceny przebiegu interakcji – wpływa na sposób, w jaki uczestnicy postrzegają skuteczność i kompletność własnych wypowiedzi.

11.1.4. CZAS W AKCIE/ARTEFAKCIE

Czas w akcie lub artefakcie retorycznym pełni funkcję zarówno strukturalną, jak i znaczeniową. Z jednej strony organizuje porządek komunikatu – wyznacza jego ramy narracyjne, temporalną organizację treści i logiczną kolejność przedstawiania argumentów. Z drugiej – wzmacnia jego potencjał perswazyjny, nadając przekazowi dynamikę lub wagę historyczną. Czas może też pełnić rolę tematu samego przekazu: być jego treścią, problemem lub punktem odniesienia.

W klasycznej retoryce Arystoteles wprowadził podział mów według dominującego odniesienia czasowego (§ 2.1. Gatunki w retoryce, czyli klasyfikacja), co stało się jednym z podstawowych sposobów klasyfikowania gatunków retorycznych: mowy sądowe dotyczą przeszłości – rekonstruują wydarzenia, ustalają odpowiedzialność, szukają winy lub niewinności; mowy deliberatywne odnoszą się do przyszłości – ich celem jest doradzanie lub odradzanie, przewidywanie skutków działań, podejmowanie decyzji; mowy epideiktyczne koncentrują się na teraźniejszości – ich funkcją jest afirmacja wartości, kształtowanie wspólnoty, ocenianie i wyrażanie postaw. Podział ten, przedstawiony w *Retoryce* (1358b–1359a), pozostaje aktualny w analizie współczesnych gatunków, dostarczając narzędzia do rozpoznawania ich funkcji czasowych i związków z rzeczywistością społeczną.

Nowoczesne teorie komunikacyjne (a także stylistyczne²¹) poszerzają klasyczne podejścia o ujęcia z zakresu literaturoznawstwa i filozofii czasu.

²¹ Bożena Witosz podejmuje próbę systematyzacji gatunków mowy ze względu na ich orientację temporalną. Zauważa, że „gatunki mowy [można zgrupować] w rodziny, dla których elementem wspólnym będzie nastawienie na określoną fazę czasu, np.: kronika, pamiętnik, wspomnienie, autobiografia, ale także protokół koncentrują się na przeszłości, na teraźniejszość nastawione są: list, reklama, podanie itd., ku przyszłości z kolei zwracają się: wróżba, prognoza pogody, przepowiednia, powieść fantastycznonaukowa, teksty prawne, oferty pracy. Natomiast gatunek dziennika sytuowałby się na granicy przeszłości i teraźniejszości. Gatunki można porównywać także ze względu na inne kryteria struktura-

Szczególnie nośna stała się koncepcja **chronotopu** Michaiła Bachtina, który postrzega czas i przestrzeń jako nierozzerwalnie związane elementy formy znaczącej. Chronotop stanowi tło wydarzeń, ale także strukturę warunkującą możliwość zaistnienia zdarzenia, postaci, relacji – czyli samą materialność sytuacji komunikacyjnej (Bachtin 1982). Koncepcja ta, jak pokazuje Danuta Ulicka, zyskała ogromną popularność w humanistyce, przechodząc ewolucję od precyzyjnego narzędzia analizy form narracyjnych do szeroko stosowanej, często metaforycznej kategorii opisu doświadczenia czasoprzestrzennego w kulturze współczesnej (Ulicka 2018).

W praktyce oznacza to, że każdy akt lub artefakt komunikacyjny ma swój chronotop – unikalną konfigurację czasu i przestrzeni, która:

- ◆ organizuje doświadczenie odbiorcy (np. czas akcji powieści historycznej lub tempo dynamicznego klipu reklamowego),
- ◆ modeluje wewnętrzną strukturę czasową przekazu (np. cykliczność tematów w kazaniu liturgicznym, progresję czasową w narracji dokumentalnej),
- ◆ ustala społeczno-kulturowy sens sytuacji komunikacyjnej (np. przemówienie pogrzebowe ma odmienny chronotop niż wywiad radiowy).

Chronotop łączy zatem czas fizyczny i społeczny, czas narracyjny i strukturalny, czas sytuacyjny i ideologiczny, tworząc ramę dla pełnego zrozumienia aktu komunikacyjnego (Prior, Shipka 2003). Czas może również zostać rozczłonkowany w tekście: przeszłość może zostać przywołana, by legitymizować teraźniejszość; przyszłość – by wzbudzić lęk lub nadzieję; teraźniejszość – by zamanifestować obecność i wywołać reakcję. Teksty mogą w ten sposób konstruować wieloczasowe napięcia, stanowiące o ich sile oddziaływania.

CHRONOS W AKCIE/ARTEFAKCIE

Chronos, jako czas ilościowy, odnosi się do linearnego, mierzalnego czasu, który definiuje strukturę aktu lub artefaktu retorycznego. W kontekście teorii

lizujące czas: w kronice dominuje czas obiektywny, w autobiografii – czas prywatny. Typologia kategorii czasu wyznacza również podziały w obrębie danego dyskursu (np. w tekstach urzędowych dominuje czas kalendarzowy, ale mieszczące się w jego ramach teksty prawne wyróżnia czas relatywny) oraz pojedynczego gatunku (np. dla różnych odmian kolędy charakterystyczne są odpowiednie modele chronosu: w kolędzie przedstawiającej dominuje czas mityczny, kolędy życzące – w zależności od tematyki – bądź łączą wymiar czasu mitycznego i realnego, bądź za dominantę przyjmują czas realny)” (Witosz 2009: 188).

chronotopu Bachtina czas i przestrzeń współtworzą ramy, które determinują, jak odbiorca postrzega narrację, relacje między postaciami oraz dynamikę wydarzeń. *Chronos* organizuje sekwencję zdarzeń i ich relacje czasowe, pozwalając na badanie strukturalnych aspektów gatunku, a także jego funkcji perswazyjnych.

W mowach sądowych, osadzonych w czasie przeszłym, *chronos* organizuje narrację dowodową, rekonstruuje wydarzenia w sposób systematyczny i logiczny. Przykładowo, mowy obronne skupiają się na prezentowaniu faktów w ich chronologicznej kolejności, aby odbiorca mógł ocenić zasadność przedstawianych argumentów. W mowach deliberatywnych *chronos* przyjmuje formę przewidywania i planowania, ukazując konsekwencje decyzji w przyszłości. Z kolei w mowach epideiktycznych, choć dominują odniesienia do teraźniejszości, *chronos* pozwala na zakorzenienie wartości w dłuższej tradycji kulturowej lub historycznej.

Chronotop w akcie/artefakcie wykracza jednak poza prostą organizację czasową. Jak podkreśla Schryer (1999, 2002), w kontekście gatunków komunikacyjnych *chronos* nie tylko ustala sekwencje zdarzeń, ale także wskazuje na społecznie akceptowane wzorce czasu i miejsca. Analiza w tym obszarze wymaga uwzględnienia, jak funkcjonuje czas jako kategoria regulująca oczekiwania odbiorców oraz sposób przedstawiania argumentacji.

KAIROS W AKCIE/ARTEFAKCIE

Kairos koncentruje się na uchwyceniu odpowiedniego momentu, który maksymalizuje skuteczność aktu lub artefaktu retorycznego. W mowach deliberatywnych *kairos* pojawia się jako umiejętność wyczucia krytycznego momentu, w którym decyzja ma największe znaczenie, np. w apelu o podjęcie działań na rzecz klimatu.

Współczesne analizy gatunków, takie jak prace Yates i Orlikowski (2002) oraz Miller (1992), podkreślają, że *kairos* jest zarówno konstruowany, jak i rozpoznawany w procesie komunikacji. Może być rozumiany jako moment, w którym przekaz wywołuje natychmiastową potrzebę działania lub zmiany myślenia. Retoryczne „teraz” to kluczowy element perswazyjny, który ma wzniecić entuzjazm odbiorcy. Przykłady mów politycznych (*I have a dream* Martina Luthera Kinga, w której wielokrotnie powtarza „teraz jest ten czas”) są świadectwem wywoływania wspólnotowego poczucia *kairos*, aby zmobilizować audytorium do natychmiastowego działania. Odpowiednie wplecenie

momentu, w którym odbiorca jest najbardziej podatny na perswazję, może decydować o skuteczności przekazu. *Kairos* uwzględnia również kontekst, w którym artefakt jest odbierany. Zrozumienie, jak „teraz” w tekście koreluje z aktualnymi wydarzeniami, emocjami i postawami odbiorców, jest znaczące dla odpowiedzi gatunkowej (*uptake*). Artefakty, takie jak reklamy, przemówienia na wiecach wyborczych, orędzia w czasach kryzysowych, obfitują w apele o działanie „teraz” w momentach największego zainteresowania tematem.

11.1.5. CZAS ODBIORU

Współczesna retoryka uaktywniła audytorium, dlatego do rozważań o czasie i przestrzeni należy włączyć analizę aktywności odbiorcy. Czas odbioru uzależniony jest zarówno od czynników sytuacyjnych, jak i aktualizacji gatunku w postaci właściwej jego specyfice modalnej. Może być długi (powieść, film fabularny), w sytuacjach gdy artefakt nie traci na aktualności i można do niego wracać wielokrotnie, lub krótki (ulotka, obwieszczenie, post), gdy treść przekazu odnosi się do wybranego momentu czasoprzestrzeni.

Czas odbioru zmienia się, gdy przekaz staje się zapośredniczony medialnie. Wówczas odbiorca może decydować o tym czy, kiedy i jak często będzie się z nim zapoznawał i do niego wracał. Świadoma recepcja może być również odbiorem kairycznym, zaprojektowanym dla najlepszego czasu. Nie było to możliwe w takiej samej mierze przed erą cyfrową. Odbiór przekazów telewizyjnych mógł być możliwy tylko wówczas, gdy zaplanował to „uczestnik gatunku” (w tym przypadku nadawca telewizyjny)²².

Czas odbioru jest czasem, który audytorium przeznacza na uczestnictwo w interakcji z przekazem. Współczesne myślenie o artefaktach retorycznych nie ogranicza ich sfery oddziaływania tylko do aktualności. Nawet teksty o celach doraźnych mogą liczyć na życie wieczne, jeśli były na tyle interesujące, znaczące czy piękne, aby wejść do kanonu, np. antologii wielkich mów.

O czasie odbioru można mówić też w kategorii recepcji archiwaliów. Wszystkie napisane albo nagrane artefakty mogą być czytane, oglądane, słuchane przez odbiorców, którzy nie byli projektowani jako odbiorcy prymarni. Na przykład czytanie ulotek wyborczych sprzed lat może być dla czytelnika interesujące w sensie badawczym. Pozwala mu odkryć, jak wyglądał dyskurs

²² Małgorzata Lisowska-Magdziarz pisze o gatunkach nadawców i gatunkach odbiorców (2019: 355–356) w komunikacji medialnej.

przedwyborczy, jakie były potrzeby obywateli, jakie środki wyrazu angażowano, by przekonywać do głosowania czy do uczestnictwa w wyborach.

CHRONOS A CZAS ODBIORU

Chronos, czyli czas ilościowy, w kontekście odbioru odnosi się do mierzalnego, linearnie postrzeganego czasu, który odbiorca poświęca na zapoznanie się z artefaktem. W zależności od rodzaju gatunku, czas odbioru może być krótki lub długi. Warto zbadać, jak długość czasu odbioru wpływa na zaangażowanie i zrozumienie treści przez odbiorcę.

Chronos obejmuje także analizę, jak długo artefakt pozostaje aktualny i wpływowy. Niektóre z nich mają krótki okres ważności (post, tweet), podczas gdy inne mogą być aktualne przez długi czas (powieści, obrazy, pomniki). Istotne jest zrozumienie, jak długo przekaz może być odbierany w sposób efektywny. W erze cyfrowej czas odbioru jest bardziej elastyczny, ponieważ to do internautów należy decyzja, kiedy i jak długo będą włączeni w odbiór. Na przykład, film dostępny na platformie streamingowej może być oglądany w dowolnym momencie, wielokrotnie, co daje odbiorcy kontrolę nad czasem oddziaływania przekazu. Analiza tego aspektu obejmuje zrozumienie, jak elastyczność czasowa wpływa na zaangażowanie i percepcję treści.

KAIROS A CZAS ODBIORU

Kairos w procesie odbioru odnosi się do strategicznego momentu, w którym odbiorca podejmuje decyzję o przystąpieniu do aktu recepcji – oraz do tego, w jaki sposób ten wybór wpływa na interpretację przekazu i ewentualną reakcję. Dobór odpowiedniego momentu recepcji może istotnie zwiększyć skuteczność perswazyjną komunikatu, zwłaszcza gdy odbiorca znajduje się w określonym stanie emocjonalnym lub w warunkach sprzyjających większej otwartości poznawczej i afektywnej. Na przykład odbiorca może zrezygnować z oglądania transmisji na żywo z ceremonii otwarcia igrzysk olimpijskich u nadawcy publicznego i zdecydować się na obejrzenie jej w dogodnym dla siebie czasie – na portalu internetowym, w wersji skróconej lub z dodatkowym komentarzem, oferowanym przez innych nadawców. Wybór momentu kontaktu z przekazem – bardziej komfortowego, dopasowanego do rytmu dnia lub osobistego zainteresowania – może wpłynąć zarówno na poziom zaangażowania odbiorcy, jak i na interpretację samego wydarzenia.

Warto zauważyć, że odbiorca może wracać do określonych treści w różnym czasie, zależnie od zmieniających się okoliczności. W środowisku cyfrowym *kairos* odbioru coraz częściej przestaje być wyłącznie subiektywnym wyborem użytkownika – bywa też projektowany technologicznie. Przykładem są powiadomienia *push* oraz algorytmy zarządzające czasem emisji treści w aplikacjach i serwisach streamingowych. Te systemy analizują rytm dnia, lokalizację, wcześniejsze reakcje odbiorcy czy jego stan fizyczny (np. dane z aplikacji zdrowotnych), aby sugerować mu najbardziej podatny moment na kontakt z przekazem. *Kairos* jest tu kreowany algorytmicznie – użytkownik otrzymuje np. sugestię obejrzenia materiału o zdrowym odżywianiu po zakończonym treningu lub powiadomienie o debacie politycznej w chwili, gdy jego aktywność w mediach społecznościowych wskazuje na zainteresowanie tematem (Couldry, Meijas 2019; Zuboff 2019).

Kairos odnosi się zatem nie tylko do samego momentu recepcji, lecz także do stopnia świadomości odbiorcy w tym procesie. Odbiorca, który celowo aranżuje czas kontaktu z przekazem, może być bardziej zaangażowany i otwarty na treści, co zwiększa ich potencjał perswazyjny.

11.2. PRZESTRZEŃ

Retoryka przestrzeni stanowi istotny element współczesnych badań nad komunikacją, ponieważ przestrzeń, w której realizuje się akt komunikacyjny lub w której dany artefakt się pojawia, nie jest neutralna, ale pełni istotną funkcję w kształtowaniu dynamiki wpływu. W kontekście gatunków retorycznych staje się środowiskiem, które współkształtuje i modyfikuje przekazy, dostosowując je do specyficznych warunków fizycznych, kulturowych, a także medialnych.

Maurice Merleau-Ponty w swojej *Fenomenologii percepcji* (2012) zwraca uwagę na subiektywne doświadczenie przestrzeni, które kształtuje sposób, w jaki ludzie interpretują otaczający ich świat. Przestrzeń jest przeżywana poprzez ciało, co oznacza, że doświadczenie komunikacyjne ma charakter relacyjny i ucieleśniony. W refleksji retorycznej kategoria przestrzeni nabiera znaczenia ramy, w której kształtują się interakcje między nadawcami a odbiorcami i która nadaje im kontekstualny wymiar, modelując sposób odbioru przekazu. Michel Foucault w swojej koncepcji heterotopii (1986) rozszerza refleksję nad przestrzenią, wskazując na jej związek z władzą i kontrolą.

Heterotopie, rozumiane jako „inne” przestrzenie, które istnieją na marginesie codziennego porządku, organizują rzeczywistość w sposób, który podporządkowuje uczestników określonym zasadom i relacjom. Przykładowo, przestrzeń studia telewizyjnego jest heterotopią, która konstruuje akt komunikacyjny jako profesjonalny, neutralny i hierarchiczny, choć w rzeczywistości jest on strategicznie zaprojektowany i podporządkowany określonym celom i interesom nadawców. Podobnie przestrzenie publiczne, takie jak place, manifestacje czy centra kultury, mogą działać jako heterotopie wprowadzające alternatywne narracje społeczne i polityczne, które wykraczają poza dominujące normy. Podobnie Henri Lefebvre w *The Production of Space* (1991) postrzega przestrzeń jako dynamiczny produkt sił społecznych, który nie jest neutralnym tłem, lecz aktywnie kształtuje relacje międzyludzkie oraz struktury instytucjonalne. Według Lefebvre’a przestrzeń jest tworem politycznym i ideologicznym, co oznacza, że jej organizacja, układ i funkcjonalność odzwierciedlają dominujące relacje władzy i normy społeczne. W odniesieniu do gatunków retorycznych przestrzeń instytucjonalna, taka jak sale sądowe, parlamenty czy redakcje medialne, wyznacza ramy dla komunikacji, określając, jakie formy i praktyki komunikacyjne są dopuszczane, a jakie są wykluczane. Na przykład układ przestrzenny sali sądowej, z wyraźnym podziałem na miejsca dla sędziego, adwokatów, świadków i publiczności, determinuje sposób realizacji gatunków takich jak mowa sądowa czy przesłuchanie świadków.

Gerard Hauser w koncepcji retorycznej przestrzeni (2002) poszerza to rozumienie o wymiar publiczny, wskazując, że przestrzeń jest w istocie aktywnym uczestnikiem procesu retorycznego. Przestrzeń publiczna, jak ulice, place czy stadiony, staje się areną negocjacji znaczeń, gdzie różnorodne grupy społeczne wyrażają swoje interesy, wartości i przekonania. W tych przestrzeniach gatunki retoryczne, takie jak przemówienia, manifesty czy wystąpienia protestacyjne, są realizowane w dynamicznym dialogu z publicznością i otoczeniem. Hauser podkreśla, że przestrzeń publiczna jest miejscem konfliktu i współpracy, gdzie retoryka zyskuje swoje społeczne znaczenie dzięki interakcji z fizycznym i symbolicznym kontekstem.

W odniesieniu do przestrzeni cyfrowej Kevin DeLuca i Jennifer Peebles (2002) wprowadzają pojęcie *public screen*, które opisuje, jak przestrzenie medialne transformują tradycyjne formy retoryki i umożliwiają nowe sposoby wyrażania oporu społecznego. W przestrzeni cyfrowej, gdzie dominują obrazy i krótkie formy komunikacji, gatunki retoryczne ewoluują w kierunku zwięzłości i wizualności, dostosowując się do wymogów platform mediów społeczno-

ściowych. Przykładem są protesty społeczne, które poprzez transmisje *online*, zdjęcia i hashtagi zyskują globalny zasięg, jednocześnie redefiniując gatunki takie jak manifest czy publiczne komunikaty instytucji w wydarzenia obrazowe (*image events*).

Zizi Papacharissi w książce *A Private Sphere: Democracy in a Digital Age* (2010) analizuje, jak przestrzenie wirtualne przekształcają tradycyjne formy retoryki, zmieniając granice między sferą publiczną a prywatną. Przestrzeń cyfrowa, dzięki swojej dostępności i interaktywności, umożliwia rozwój gatunków takich jak internetowe petycje, blogi czy tweety, które w nowy sposób angażują obywateli w procesy deliberacyjne. Papacharissi wskazuje, że wirtualne przestrzenie komunikacyjne oferują użytkownikom możliwość budowania narracji, które wykraczają poza tradycyjne kanały medialne i dają głos grupom wcześniej marginalizowanym.

Wskazane tu koncepcje otwierają możliwości również dla krytycznego namysłu nad przestrzenią w kontekście dociekań genologicznych.

11.2.1. PRZESTRZENNOŚĆ GATUNKU

Ten obszar krytyki odnosi się do sytuacyjnego osadzenia gatunku – zarówno w wymiarze fizycznym i technicznym, jak i symbolicznym czy społecznym. Przestrzeń może przyjmować postać konkretnego miejsca (sala sądowa, aula uniwersytecka), środowiska technologicznego (platforma komunikacyjna), ale także układu relacji społecznych lub kulturowych kodów, które warunkują sposób realizacji i odbioru przekazu. Inaczej ujmujemy przestrzeń w przypadku gatunków obecnych w bezpośrednim doświadczeniu, inaczej – gdy mamy do czynienia z formami zapośredniczonymi medialnie. Te ostatnie wymagają wielowarstwowej analizy ze względu na zachodzące w procesie ich aktualizacji transformacje – zarówno materialne (np. przekształcenia obrazu czy dźwięku), jak i symboliczne, związane z redefinicją ról uczestników komunikacji, trybu obecności oraz struktury znaczeń.

Przestrzeń związana jest z sytuacją retoryczną, która stwarza potrzebę zaistnienia gatunku, jest zaczynem aktu retorycznego (Bitzer 1968) lub, przyjmując inną perspektywę – efektem uprzednich działań podmiotu retorycznego, który współkreuje sytuacyjność, aby móc w niej działać (Vatz 1973).

Wiele gatunków komunikacyjnych ma w swoją wewnętrzną strukturę niejako wpisane określone warunki przestrzenne. Gatunki takie jak wystąpienia parlamentarne, ceremonie publiczne czy spektakle artystyczne są związane

z konkretną przestrzenią – zarówno fizyczną (np. scena teatralna, sala obrad), jak i symboliczną (np. przestrzeń medialna). Gatunki w instytucjach, mediach, artystyczne, polityczne, biznesowe są usytuowane niejako w określonych, naturalnych dla nich środowiskach.

Myśląc o przestrzeni wewnątrz gatunku, odnosimy się zarówno do fizycznej jej organizacji (np. układu miejsc w sali konferencyjnej), jak i mentalnej, która obejmuje sposób, w jaki uczestnicy wyobrażają sobie przestrzeń interakcji oraz jak kształtują jej symboliczną wartość. Pytania o przestrzeń będą więc zróżnicowane i uzależnione od typu gatunku, jego złożoności, liczby podmiotów, które w nim uczestniczą, możliwości interakcji w ramach realizacji gatunku i odbioru zapośredniczonego medialnie.

Propozycja podziału przestrzeni w przypadku gatunku medialnego została przedstawiona na przykładzie debaty przedwyborczej (Budzyńska-Daca 2015: 311–345). Badanie warunków fizycznego zaistnienia aktu retorycznego i jego przekształcenia się w artefakt zrodziło potrzebę wskazania kilku istotnych obszarów analizy: przestrzeni **spotkania** (wybranej), **interakcji** (ukształtowanej), **obrazu** (stransformowanej) i **odbioru** (percypowanej). Wyodrębnienie poszczególnych etapów procesu twórczego odsłania symboliczne i celowe konstruowania przestrzeni, w której dokonuje się akt retoryczny, oraz pozwala uchwycić dynamikę aktywności podmiotów w tych przestrzeniach działających (Nabiałek 2021).

Rozwijając koncepcję czterech przestrzeni, trzeba zaznaczyć, że odnosi się ona do gatunków zapośredniczonych medialnie. Możemy pogłębić analizę każdej z tych przestrzeni, uwzględniając zarówno ich ontologiczne, jak i epistemologiczne aspekty, oraz ich znaczenie w kontekście krytyki retorycznej gatunków. Wyodrębnienie tych przestrzeni umożliwi zrozumienie, jak gatunki funkcjonują w różnych kontekstach medialnych, ale także jak te konteksty i przestrzenie wzajemnie się kształtują i transformują.

11.2.2. PRZESTRZEŃ SPOTKANIA (WYBRANA)

Przestrzeń spotkania, zwana również wybraną, odnosi się do miejsca, w którym zainicjowano zdarzenie aktu retorycznego. W kontekście gatunków zapośredniczonych medialnie przestrzeń ta może być zarówno fizyczna (studio telewizyjne, sala konferencyjna), jak i wirtualna (platformy do wideokonferencji, przestrzenie społecznościowe). W tej przestrzeni odbywa się selekcja elementów, które mają uczestniczyć w dalszej interakcji (osób, przedmiotów).

Na tym etapie dociekania krytyczne polegałyby na wskazaniu, jakie czynniki decydują o wyborze tej, a nie innej przestrzeni, jakie są mechanizmy jej zagospodarowania oraz jak przestrzeń spotkania może wpływać na dynamikę późniejszej interakcji. Przestrzeń ta kształtuje ramy, w których gatunek zaistnieje w postaci określonych praktyk komunikacyjnych i ze względu na to, jak będzie realizowany, co determinuje jego formę i sposób modelowania przekazu. Jest to miejsce, które nie tylko fizycznie, ale także symbolicznie przygotowuje grunt pod interakcję, kształtuje oczekiwania oraz może znacząco wpłynąć na percepcję zarówno przekazującego, jak i odbiorcy.

Rozważmy kilka przykładów, żeby zobrazować znaczenie wyodrębnienia tej kategorii dla krytyki retorycznej. Spójrzmy na kontekst konferencji prasowych i na to, jak wybór miejsca spotkania może modelować odbiór przekazu: konferencja prasowa szefa rządu odbywająca się w ważnym historycznie miejscu może dodać przekazowi symbolicznego znaczenia i wzmocnić emocjonalny i wspólnotowy aspekt jego wystąpienia; konferencja z miejsca kataklizmu (np. powodzi), gdzie pojawił się z gospodarską wizytą, symbolicznie usytuuje go w odbiorze jako dobrego gospodarza wspierającego potrzebujących jego uwagi obywateli; z kolei wybór neutralnego miejsca, jak biuro czy sala konferencyjna, może sprawić, że przekaz zostanie odebrany bardziej technicznie i profesjonalnie. Gdy weźmiemy pod uwagę protesty społeczne jako gatunek retoryczny, dostrzeżemy symboliczną siłę przestrzeni spotkania. Wybór miejsca protestu – na przykład przed siedzibą rządu, na centralnym placu miasta czy w pobliżu ważnych instytucji – może nadać przekazowi większą siłę oddziaływania. Wybór przestrzeni symbolicznie związanej z władzą, przeciw której skierowany jest protest, daje szansę na wzmocnienie retorycznego oddziaływania poprzez zwrócenie nań uwagi mediów oraz opinii publicznej.

W kontekście spotkań biznesowych i negocjacji wybór przestrzeni może wpływać na atmosferę i przebieg rozmów. Spotkanie w neutralnym miejscu, na przykład w wynajętej sali konferencyjnej, sugeruje otwartość i równouprawnienie stron. Natomiast spotkanie w siedzibie jednej z firm może wzmocnić pozycję gospodarza, wpływając na dynamikę negocjacji.

Wybór przestrzeni spotkania jest nie tylko kwestią logistyczną, ale także strategiczną decyzją, która wpływa na przebieg i skuteczność aktu komunikacyjnego. Analizując przestrzeń spotkania w krytyce retorycznej, należy uwzględnić takie aspekty, jak:

- ◆ kontekst symboliczny miejsca,
- ◆ logistyczna dostępność miejsca,
- ◆ znaczenie dla przekazu medialnego.

11.2.3. PRZESTRZEŃ INTERAKCJI (UKSZTAŁTOWANA)

Przestrzeń interakcji, nazywana także ukształtowaną, to element każdego aktu retorycznego, w którym dochodzi do faktycznej komunikacji między uczestnikami. To przestrzeń nawiązywania relacji, rozwijania dyskursu, gdzie komunikacyjne strategie mogą się urzeczywistnić. Dostosowanie tej przestrzeni do specyficznych potrzeb retorycznych ma znaczenie dla powodzenia komunikacji. Jej badanie może obejmować analizę fizycznych, technologicznych i symbolicznych elementów (rozmieszczenie uczestników aktu komunikacyjnego, ustawienie przedmiotów, dostępność narzędzi technologicznych, aranżację wizualną miejsca), które wpływają na interakcję i są strategicznie (świadomie) zaplanowane, by osiągnąć zamierzone cele retoryczne (Rose 2010; McAuley 1999).

Rozważmy przykłady przestrzeni interakcji w kilku gatunkach. Jednym z nich niech będzie gatunek negocjacji biznesowych lub politycznych. Tu przestrzeń interakcji może być celowo ukształtowana w sposób, który sprzyja osiągnięciu konsensusu lub wzmocnieniu pozycji jednej ze stron: okrągły stół może symbolizować równość wszystkich uczestników, co sprzyja otwartości i współpracy, z kolei, jeśli jedna ze stron zajmuje miejsce na podwyższeniu, może to symbolizować jej przewagę i autorytet, co nie pozostaje bez znaczenia dla przebiegu rozmów (Kamiński 2003: 141). Innym wyrazistym przykładem jest ukształtowanie przestrzeni w salach sądowych (Rzeszutko 2003). Układ sali, z sędzią na podwyższeniu, ławą przysięgłych, ławą obrońców i prokuratorów oraz miejscem dla świadków, podkreśla autorytet sędziego i powagę sądu, co wpływa na zachowanie wszystkich uczestników oraz na odbiór argumentów przez publiczność.

Przestrzeń interakcji podczas konferencji naukowych i paneli dyskusyjnych często jest ukształtowana w sposób, który sprzyja wymianie wiedzy i dialogowi. Scena, na której siedzą paneliści, skierowana w stronę publiczności, umożliwia interakcję i wymianę pytań oraz opinii. Wprowadzenie mikrofonów dla publiczności czy przestrzeni na czat *online* (w przypadku wydarzeń hybrydowych) ułatwia udział większej liczby uczestników w dyskusji, co może wzbogacić debatę.

Analiza przestrzeni interakcji w krytyce retorycznej umożliwia zrozumienie, jak fizyczne, technologiczne i symboliczne elementy przestrzeni mogą wpływać (gdy badamy potencjał gatunku) lub wpłynęły (gdy badamy zdarzenia przeszłe) na przebieg i skuteczność komunikacji. Badanie uwzględnia:

- ◆ rozmieszczenie fizyczne – jak układ elementów przestrzennych sprzyja lub ogranicza komunikację,
- ◆ zastosowanie technologii – w jaki sposób narzędzia cyfrowe i techniczne wspierają kontakt i wymianę informacji,
- ◆ znaczenia symboliczne – jakie skojarzenia i wartości są uruchamiane przez aranżację przestrzeni,
- ◆ reakcje uczestników – jak użytkownicy dostosowują się do warunków przestrzennych i jakie strategie przyjmują w odpowiedzi.

Przestrzeń interakcji, gdy jest świadomie ukształtowana, może stać się znaczącym narzędziem retorycznym, wpływającym na sposób, w jaki postrzegają siebie uczestnicy interakcji, jak widzą swoje role w dyskursie, jak wykorzystują (bądź nie wykorzystują) potencjał tego ukształtowania, aby być sprawnymi w komunikacji i zbliżać się do wybranych celów.

11.2.4. PRZESTRZEŃ ZAPISU (STRANSFORMOWANA)

Pierwotnie kategoria ta została przeze mnie nazwana „przestrzenią obrazu”. Podział przestrzeni po raz pierwszy wprowadziłam przy krytycznej analizie telewizyjnych debat przedwyborczych (Budzyńska-Daca 2015), gdzie istotna ze względów analitycznych była ocena przekształceń w sferze wizualnej. Później zaadoptowałam ten podział do rozważań na temat potencjału retorycznego gatunku (Budzyńska-Daca 2022). Kiedy jednak myślę o szerokich możliwościach zastosowania tej analizy, chciałabym pozostać przy określeniu „przestrzeń zapisu”, które bardziej precyzyjnie oddaje wielość możliwości utrwalania fizycznych zdarzeń w różnych typach gatunków, uwzględniając różnorodność form medialnych.

Przestrzeń zapisu, czyli stransformowana, to obszar, w którym fizyczna interakcja w danym gatunku zostaje przekształcona w zapośredniczoną medialnie. W tej przestrzeni dochodzi do transformacji treści z jednej formy do innej – żywego wielozmysłowego zdarzenia, czyli aktu komunikacji, w zapis tego zdarzenia w postaci obrazu, dźwięku, tekstu lub innej, czyli w artefakt. Jest to przestrzeń, gdzie medium dokonuje reinterpretacji i często rekontekstualizacji oryginalnych komunikatów (Ogonowska 2006).

W krytyce retorycznej kluczowe jest zrozumienie, jak medium transformuje przekaz gatunkowy, jakie elementy komunikatu ulegają zmianie, jakie zostają wzmocnione, a jakie osłabione. Analiza może obejmować badanie

efektów, jakie niesie za sobą transformacja, m.in. jak przestrzeń obrazu (czy innej formy zapisu medialnego) wpływa na percepcję odbiorców oraz jak kreuje nowe znaczenia i konteksty.

Przestrzeń zapisu odnosi się do transformacji fizycznej interakcji w danym rodzaju komunikacji (np. debaty, przemówienia) w formę medialną – wizualną, dźwiękową lub tekstową. To obszar, w którym medium dokonuje nie tylko technicznej rejestracji zdarzenia, ale także jego reinterpretacji, przekształcając oryginalny komunikat w nowy kontekst odbiorczy (McLuhan 2004; Barthes 1977). Przestrzeń zapisu staje się więc miejscem, gdzie dochodzi do negocjacji znaczeń pomiędzy nadawcą a medium, a sama forma zapisu może zmieniać sposób interpretacji przez odbiorców (Hall 1980).

Transformacja przekazu w przestrzeni zapisu polega na selekcji, edycji i reinterpretacji oryginalnych treści z przestrzeni fizycznej. Medium może zmieniać nie tylko pierwotny fizyczny kształt komunikatu, ale także jego semantykę, manipulując percepcją poprzez wybór kadru, montaż czy ścieżkę dźwiękową (Silverstone 1994).

Badacz poddający krytyce przestrzeń zapisu może zadać pytania: jakie aspekty oryginalnego przekazu uległy wzmocnieniu lub osłabieniu w procesie transformacji? Jak medium zmieniło kontekst komunikacyjny? Czy i jak montaż wpłynął na zmianę znaczenia?

Do istotnych elementów kompozycyjnych w tym obszarze analizy należy np. wybór kadru (w przypadku form wizualnych) lub ujęcia dźwiękowego w formie audialnej, który kształtuje sposób, w jaki elementy komunikatu są podkreślane lub pomijane. Na przykład, zbliżenie kamery na mówcę w telewizji może podkreślać jego emocje, podczas gdy szerszy kadr kontekstualizuje wypowiedź w otoczeniu. W przypadku zapisu audio wybór tła dźwiękowego czy tonacji ma podobną funkcję. W medium wizualnym kąt kamery i perspektywa mogą wpływać na postrzeganie uczestników i ich autorytet. Podobnie w sferze dźwiękowej: sposób nagrania głosu, jego barwa i jakość wpływają na interpretację pozycji uczestnika. W przestrzeni zapisu wizualnego tło, scenografia i kontekst odgrywają ważną rolę. W zapisie dźwięku nastrój może kształtować tło akustyczne, a w tekstowym – dobór kontekstu typograficznego (np. układ stron w stenogramie) (Wolański 2025). W każdej formie medialnej montaż i edycja modelują ostateczny przekaz. W przypadku obrazu czy dźwięku sposób montażu wpływa na dynamikę i narrację. Podobnie w formach tekstowych, redakcja stenogramu może zmienić sposób odbioru treści w zależności od selekcji cytatów lub struktury tekstu.

Świadoma analiza tej przestrzeni pozwala identyfikować techniki medialne wpływające na percepcję, zrozumienie przekazu oraz jego retoryczną efektywność (Barthes 1964, 1977; Hall 1980; Silverstone 1994; Schryer 1993).

11.2.5. PRZESTRZEŃ ODBIORU (PERCYPOWANA)

Przestrzeń odbioru, zwana także percypowaną, to finalny obszar, w którym artefakt, po przekształceniu (zapisaniu) w poprzednich fazach, jest odbierany przez audytorium. To przestrzeń, w której odbiorca angażuje się w komunikację, nadaje znaczenie i reaguje na przekaz. Warto podkreślić ciągłość życia komunikatu: najpierw ma on miejsce w fizycznej przestrzeni spotkania, następnie jest transformowany przez medium w przestrzeni zapisu, a finalnie dociera do przestrzeni percypowanej, gdzie odbiorca dysponuje własnymi zasobami, aby go zinterpretować.

W tej fazie retorycznego życia gatunku odbiorca, który znajduje się w swojej unikalnej przestrzeni (fizycznej, mentalnej, społecznej), interpretuje zapis w zależności od dostępnych narzędzi percepcyjnych. Przestrzeń odbioru nie jest jednolita, ponieważ zależy od wielu czynników. Odbiorcy przetwarzają przekaz przez pryzmat właściwych sobie heurystyk oraz społecznych uwarunkowań. Odbiór może być indywidualny (np. oglądanie programu samodzielnie) lub grupowy (np. mecz piłki nożnej oglądany w gronie rodziny czy znajomych). W grupach często występują dodatkowe komentarze, co modyfikuje sposób percepcji i oceny przekazu.

W analizie krytycznej przestrzeni odbioru istotne są pytania: jak odbiorcy w różnych kontekstach społecznych interpretują ten sam zapis? Jakie procesy percepcyjne są uruchamiane, a jakie mechanizmy interpretacyjne dominują?

Opis ten odnosi się przede wszystkim do gatunków medialnych, których recepcja odbywa się poprzez zapośredniczone kanały komunikacyjne i zarejestrowane artefakty. W przypadku komunikacji niezapośredniczonej medialnie – takiej, w której analizujemy akty komunikacyjne odbywające się tu i teraz, a nie utrwalone zapisy – kategoria przestrzeni odbioru traci swoje znaczenie. Interesuje nas wówczas jedynie przestrzeń spotkania i bezpośredniej interakcji między uczestnikami, a nie przestrzeń, w której dochodzi do późniejszej, indywidualnej interpretacji przekazu. Pomijamy zatem zarówno przestrzeń zapisu, jak i późniejszego odbioru, skupiając się na dynamice relacji komunikacyjnej oraz kontekście sytuacyjnym, w którym akt retoryczny się wydarza.

11.3. KRYTYKA WPC W SKRÓCIE

W poniższym zestawieniu zebrano kluczowe dla krytyki gatunkowej tego wymiaru pojęcia i uporządkowano je w praktyczny spis celów, pytań, kryteriów oraz kroków analitycznych.

WYMIAR CZASOWY

CZĘŚĆ A: ANALIZA POTENCJAŁU RETORYCZNEGO GATUNKU

Cel:

Zidentyfikowanie, jakie funkcje pełni czas w strukturze i działaniu gatunku, ze szczególnym uwzględnieniem uwarunkowań powtarzalnych i typowych (*chronos*) oraz momentów szczególnych (*kairos*). Analiza ma charakter diagnostyczny – bada, jak czas modeluje retoryczny potencjał gatunku.

1. Pytania krytyczne:

- ◆ Jakie warunki czasowe (cykliczne, sezonowe, rytualne, instytucjonalne) warunkują pojawienie się tego gatunku (*czas sytuacji*)? Jaki jest typowy rytm i tempo tworzenia przekazów w tym gatunku (*czas tworzenia*)?
- ◆ Jak przebiega typowa interakcja między uczestnikami gatunku (*czas interakcji*)?
- ◆ Jaką strukturę czasową ma sam komunikat? Czy jest linearna, segmentowa, fragmentaryczna? Czy dominuje czas przeszły, teraźniejszy, przyszły (*czas w akcji/artefakcie*)?
- ◆ Jak wygląda typowy horyzont czasowy odbioru i oddziaływania przekazu (*czas odbioru*)?
- ◆ Jakie formy rytualizacji, repetycji, cykliczności lub aktualności są wpisane w ten gatunek?

2. Procedura analityczna:

- ◆ Analiza reprezentatywnych przykładów.
- ◆ Zestawienie typowych schematów czasowych (ramy instytucjonalne, kulturowe, medialne).
- ◆ Identyfikacja:
 - modelu różnych opcji długości, trwania, rytmu – ogólnie czasowości komunikacji (*chronos*),
 - typowych momentów stosowności (*kairos*),

- struktury czasowej samego przekazu (tempa, sekwencji, punktu kulminacyjnego itd.).
3. Efekt analizy:
- ◆ Model czasowy gatunku – struktura temporalna jako potencjał retoryczny.
 - ◆ Zestaw typowych momentów wejścia i wyjścia w obieg komunikacyjny.
 - ◆ Mapa rytmów i okazji, w jakich gatunek realizuje swój wpływ.

CZĘŚĆ B: ANALIZA ZAKTUALIZOWANEGO DZIAŁANIA GATUNKOWEGO

Cel:

Ocena, w jaki sposób konkretny artefakt lub akt komunikacyjny realizuje lub zakłóca typowe warunki czasowe gatunku, zarówno na poziomie tworzenia, struktury, interakcji, jak i odbioru.

1. Pytania krytyczne:
 - ◆ Czy gatunek został zrealizowany w czasie właściwym dla jego funkcji (*kairos sytuacyjny*)?
 - ◆ Jak wyglądała dynamika jego tworzenia – czy było ono spontaniczne, długoterminowe, planowane?
 - ◆ Jak przebiegała interakcja czasowa – czy była synchroniczna, opóźniona, czy przerywana?
 - ◆ Czy komunikat ma strukturę czasową zgodną z potencjałem gatunku?
 - ◆ Jaki był rytm odbioru – natychmiastowy, opóźniony czy cykliczny?
 - ◆ Czy elementy temporalne wpłynęły na skuteczność przekazu (np. trafność momentu, zbyt wczesne/późne wykonanie)?
2. Procedura analityczna:
 - ◆ Opis i rekonstrukcja wszystkich pięciu warstw czasowych artefaktu:
 - czasu sytuacji retorycznej,
 - czasu tworzenia,
 - czasu interakcji,
 - czasu wewnętrznego aktu/artefaktu,
 - czasu odbioru.
 - ◆ Porównanie struktury czasowej artefaktu z typowym wzorcem.
 - ◆ Ocena trafności chwili komunikacyjnej (*kairos*) i rytmu wykonania (*chronos*).

3. Efekt analizy:

- ◆ Ocena dopasowania rytmu i momentu komunikacji do celu retorycznego.
- ◆ Wskazanie zgodności lub napięć między strukturą temporalną a skutecznością przekazu.
- ◆ Identyfikacja momentów przełomowych, które zaważyły na odbiorze.

ELEMENTY STAŁE DO UWZGLĘDNIENIA W OBU CZĘŚCIACH

TABELA 8. Temporalne aspekty gatunku – potencjał a realizacja (oprac. własne)

Kategoria	Wariant potencjału gatunkowego	Wariant działania zaktualizowanego
Czas sytuacji	typowy moment użycia gatunku w cyklu życia społecznego	rzeczywisty moment – trafność czasowa (<i>kairos</i>)
Czas tworzenia	modelowy rytm przygotowania komunikatu	faktyczny przebieg i jego wpływ na formę
Czas interakcji	typowa dynamika wymiany (dialog, monolog, reakcje)	realna interaktywność, synchroniczność/zwłoka
Czas artefaktu	struktura wewnętrzna: sekwencja, rytm, dramaturgia cz. przeszły/teraźniejszy/przyszły	zastosowane rozwiązania strukturalne i ich skuteczność
Czas odbioru	modelowy czas recepcji i oddziaływania komunikatu	faktyczny odbiór – natychmiastowy, opóźniony, ponowiony
<i>Chronos</i>	regularność, rytm, cykl	tempo, przewidywalność, techniczne ograniczenia
<i>Kairos</i>	stosowność momentu, trafność retoryczna	wykorzystanie szansy lub jej przeoczenie

WYMIAR PRZESTRZENNY

CZĘŚĆ A: ANALIZA POTENCJAŁU RETORYCZNEGO GATUNKU

Cel:

Zidentyfikowanie przestrzennych uwarunkowań, które organizują, wspierają lub ograniczają funkcjonowanie gatunku w komunikacji. Analiza ma charak-

ter diagnostyczny – wskazuje, jakie konfiguracje przestrzeni są typowe dla danego gatunku i w jaki sposób wpływają one na jego retoryczny potencjał.

1. Pytania krytyczne:

- ◆ Jaka przestrzeń jest typowo wybierana do realizacji danego gatunku (*przestrzeń spotkania*)?
- ◆ W jaki sposób przestrzeń jest aranżowana przez uczestników, by umożliwić interakcję (*przestrzeń interakcji*)?
- ◆ Jak gatunek zostaje utrwalony lub przekształcony w medium zapisu, np. druk, ekran, nagranie, platforma cyfrowa (*przestrzeń zapisu*)?
- ◆ Jak i gdzie następuje odbiór komunikatu? W jakich warunkach i kontekstach przestrzennych (*przestrzeń odbioru*)?
- ◆ Jaki jest status symboliczny lub instytucjonalny przestrzeni, w której gatunek funkcjonuje?
- ◆ Jak przestrzeń wpływa na rozkład sił retorycznych (np. widoczność, hierarchię, relacje uczestników)?

2. Procedura analityczna:

- ◆ Rekonstrukcja typowego modelu przestrzennego dla analizowanego gatunku.
- ◆ Identyfikacja reguł organizacji przestrzeni (np. ustawienia kamer, widowni, tła, sceny).
- ◆ Analiza przestrzeni zapisu: medium, formatu, układu graficznego lub medialnego.
- ◆ Analiza przestrzeni odbioru: warunków recepcji, kanałów rozpowszechniania, zasięgu.
- ◆ Zestawienie różnych realizacji przestrzennych i ich konsekwencji retorycznych.

3. Efekt analizy:

- ◆ Model przestrzenny gatunku – repertuar typowych form spotkania, interakcji, zapisu i odbioru.
- ◆ Mapa funkcjonalnych zależności przestrzennych wspierających lub ograniczających gatunek.
- ◆ Określenie warunków przestrzennej skuteczności (np. czy gatunek działa tylko w przestrzeni instytucjonalnej, czy też może zostać przeniesiony do sfery prywatnej lub cyfrowej).

CZĘŚĆ B: ANALIZA ZAKTUALIZOWANEGO DZIAŁANIA GATUNKOWEGO

Cel:

Ocena, jak konkretne działanie komunikacyjne (akt, artefakt) zrealizowało przestrzenny potencjał gatunku: czy przestrzeń została trafnie dobrana, odpowiednio zorganizowana i wykorzystana w kontekście retorycznym.

1. Pytania krytyczne:

- ◆ Czy wybrano odpowiednią przestrzeń do zainicjowania gatunku (symbolicznie, instytucjonalnie, funkcjonalnie)?
- ◆ Czy przestrzeń została odpowiednio zaaranżowana, by umożliwić interakcję i nadać przekazowi siłę?
- ◆ Jakie decyzje odnoszące się do zapisu (medium, forma, platforma) wpłynęły na przekaz?
- ◆ Jak odbiorcy mogli odbierać przekaz – indywidualnie, zbiorowo, w ruchu, w skupieniu, *online*?
- ◆ Czy przestrzenne warunki wsparły, czy osłabiły realizację celów komunikacyjnych?
- ◆ Czy przestrzeń zaistniała w sposób konwencjonalny, innowacyjny czy subwersyjny?

2. Procedura analityczna:

- ◆ Opis i analiza przestrzeni w czterech perspektywach:
 - przestrzeni spotkania (miejsca inicjacji przekazu),
 - przestrzeni interakcji (układu fizycznego, wizualnego, symbolicznego relacji między uczestnikami gatunku),
 - przestrzeni zapisu (nośnika, formatu, medium),
 - przestrzeni odbioru (kanałów, warunków i kontekstów recepcji).
- ◆ Zestawienie z modelem potencjalnym.
- ◆ Ewaluacja funkcjonalności przestrzeni z perspektywy retorycznej.

3. Efekt analizy:

- ◆ Ocena trafności przestrzennej organizacji komunikatu.
- ◆ Wskazanie, jak przestrzeń wpływała na skuteczność, siłę oddziaływania, odbiór.
- ◆ Identyfikacja przestrzennych innowacji, które wzmocniły lub osłabiły retorykę gatunku.

ELEMENTY STAŁE DO UWZGLĘDNIENIA W OBU CZĘŚCIACH

TABELA 9. Przestrzenne aspekty gatunku – potencjał a realizacja (oprac. własne)

Kategoria	Wariant potencjału gatunkowego	Wariant działania zaktualizowanego
Przestrzeń spotkania	typowe miejsce realizacji gatunku (sala sądowa, studio, aula)	rzeczywista lokalizacja, jej symbolika, dostępność
Przestrzeń interakcji	układ komunikacyjny i fizyczny (mównice, scenografia, dystans)	faktyczne ustawienie, jego wpływ na relacje retoryczne
Przestrzeń zapisu	medium i forma utrwalenia (tekst, wideo, grafika, audio)	rzeczywista forma przekazu – jakość, dostępność, format
Przestrzeń odbioru	zakładany kontekst i forma odbioru (audytorium, medium, okoliczności)	rzeczywisty kontekst recepcji, mobilność, skupienie
Funkcja przestrzeni	wspieranie formy, autorytetu, interakcji	skuteczność przestrzeni jako czynnika retorycznego
Przestrzenne innowacje	możliwości transformacji przestrzeni w zależności od sytuacji	eksperymenty przestrzenne, ich wpływ na formę i odbiór

Z CZEGO TWORZY SIĘ GATUNEK, CZYLI WYMIAR KOMPOZYCYJNO- -STYLISTYCZNY (WKS)

Krytyka gatunkowa skoncentrowana na wymiarze kompozycji i stylu dotyczy sposobów manifestowania się strategii retorycznych (*inventio*) w materii przekazu, odkrywania typowych właściwości struktury, wyglądu, figuratywnych wyborów analizowanych artefaktów. *Inventio*, jako proces odkrywania argumentów i definiowania celów, odnosi się do tego, co i dlaczego jest komunikowane. Jednak samo odkrycie strategicznych właściwości przekazu z poziomu *inventio* to tylko początek procesu tworzenia (a także analizowania) aktu retorycznego – dopiero kompozycja i styl pozwalają na wdrożenie tych wyborów w odpowiednią formę.

Punktem odniesienia dla krytyki retorycznej, archetypiczną kompozycją źródłową, jest mowa (*oratio*) jako gatunek (Kennedy 1999; Korolko 1990). Jakkolwiek z perspektywy nowej retoryki gatunki w sferze komunikacji przekraczają ramy pierwotnego podziału (*deliberativum, demonstrativum, iudicale*; ➤ 2.1. Gatunki w retoryce, czyli klasyfikacja), to jednak trzon kompozycji retorycznej właściwy mowie w jej ideacyjnej postaci może stanowić punkt odniesienia dla badań nad kompozycją innych gatunków, niezależnie od ich powinowactwa rodzajowego i obszaru komunikacyjnego.

Kompozycja jest w teorii retoryki elementem identyfikacji gatunkowej najlepiej zdiagnozowanym. Zwykle rozpoznajemy gatunki po ich cechach formalnych (Frye 1957: 245; Campbell, Jamieson 1978: 9–32). Nierzadko cechy kompozycyjne stanowiły główny, a czasem wystarczający element charakterystyki gatunku (Teslenko 2002: 321–340). Trzeba tu podkreślić, że *dispositio*, czyli „sztuk[ę] dzielenia dyskursu na części i włączania, pomijania lub

porządkowania tych części zgodnie z potrzebami i sytuacją retora oraz ograniczeniami wybranego gatunku” (Fahnestock 2011: 50), traktowano jako źródło siły perswazji (*dynamis*) i wzmocnienia efektu argumentacyjnego już na początku kształtowania się teorii retorycznej.

Dla Platona kompozycja była naturalną i ważną cechą języka. Uważał, że mowa powinna być zbudowana na kształt żywej istoty, posiadającej ciało z jego częściami składowymi (*Fajdros*, 264c). Dla Arystotelesa najważniejsze były dwie części: postawienie tezy i przedstawienie dowodów (*pisteis*). Ale sama natura retoryki, jego zdaniem, wymaga co najmniej czterech elementów: *exordium* lub wprowadzenia (*prooimion*), zaawansowanej tezy (*prothesis*), dowodów (*pisteis*) i konkluzji (*epilogos*). Arystoteles zdał sobie sprawę, że odbiór określa zasadność, a zatem istotność argumentu. Aby więc audytorium mogło wydać pozytywny osąd, retor powinien ułożyć dyskurs w harmonii z mentalnością i oczekiwaniami swoich słuchaczy (Fahnestock 2011: 50).

W późniejszych podręcznikach retoryki pojawiają się dodatkowe elementy *dispositio*. Przykładowo, u Kwintyliana znajdują się: 1. *prooemium* = *exordium*, 2. *narratio*, 3. *probatio*, 4. *refutatio*, 5. *peroratio*, natomiast u Martianusa Capelli: 1. *exordium*, 2. *narratio*, 3. *digressio*, 4. *propositio*, 5. *partitio*, 6. *argumentatio* (*confirmatio et reprehensio*), 7. *epilogus* (za: Lausberg 2002: 155). Elementy te w konkretnych realizacjach gatunkowych mogą wystąpić w różnych porządkach.

Dispositio dotyczy nie tylko tradycyjnych gatunków słownych, ale również multimodalnych z pełną paletą kodów semiotycznych, w których układ i sekwencjonowanie treści (tekst, obraz, dźwięk *etc.*) są nośnikami sensów. Swoiste gatunkowo są także możliwości stylistyczne, na które wpływają czynniki sytuacyjne rozpoznane na etapie *inventio*. Styl odnosi się do formy prezentacji argumentów i sposobów perswazji. Może być różny w zależności od kontekstu: formalny, dynamiczny w debatach politycznych, potoczny w gatunkach cyfrowych w obszarze mediów społecznościowych. *Dispositio* organizuje argumenty, a *elocutio* kształtuje, w jaki sposób te argumenty są wyrażane wedle retorycznego zamysłu.

Kompozycyjno-stylistyczny wymiar gatunków manifestuje się w wielu kodach medialnych: w mowie, piśmie, obrazie, dźwięku, ruchu. Nie ograniczamy się do tradycyjnego osadzenia retoryki w słowie jako nośniku sensu. Przejawy kompozycji: widzenie, tworzenie i działanie, są obecne zarówno w procesach, jak i produktach, jako efektach tychże procesów. Gatunki są kategoriami żywego doświadczenia retorycznego, a doświadczenia retoryczne nie ograniczają się do pojedynczych trybów, dlatego też kategorie gatunkowe

również pozostają multimodalne (Miller, Devitt, Gallagher 2018; ➤ 5.1. Multimodalność).

Jeśli weźmiemy jako przykłady gatunków debaty telewizyjne, fotoreportaże, protesty uliczne, pomniki, memy, selfie, uświadomimy sobie, że struktura kompozycyjno-stylistyczna każdego z nich to osobny konglomerat kodów i trybów ich wiązania. Każdy z tych gatunków jest narzędziem retorycznym skonstruowanym wedle innych zasad i przy użyciu innego zestawu elementów. Dlatego też, aby rozłożyć go na czynniki pierwsze, wymagane jest za każdym razem przygotowanie innego zestawu narzędzi analitycznych do odczytania odpowiednich kodów semiotycznych.

Genologia retoryczna, czyli obserwacja aktów i artefaktów w obszarze komunikacji jako ukształtowanych przez retoryczne narzędzia o określonym potencjale generowania wpływu, wymaga od krytyka zaangażowania do analizy kompozycji zestawu tychże narzędzi. Każdy z artefaktów widzianych z perspektywy retorycznej zawiera części tego właśnie zestawu, które w krytycznym badaniu należy zidentyfikować.

12.1. TRZY ZASADY RETORYCZNE: STOSOWNOŚĆ, ORGANICZNOŚĆ I FUNKcjONALNOŚĆ

Analiza kompozycyjno-stylistyczna gatunków opiera się na trzech fundamentalnych zasadach: stosowności (*decorum*, *prepon*), organiczności i funkcjonalności. Każda z nich spełnia inną, ważną rolę w interpretacji i ocenie zarówno struktury gatunkowej, jak i jej realizacji w praktyce komunikacyjnej.

12.1.1. ZASADA STOSOWNOŚCI

Dla struktury kompozycyjno-stylistycznej gatunków najważniejszą zasadą jest ***decorum***, stosowność – standard tego, co właściwe w dyskursie publicznym. Kiedy oceniamy artefakty, poszukujemy przejawów stosowności między tym, co typowe – gatunkowe – i wśród indywidualnych realizacji gatunku, sposobów dostrojenia wiedzy o gatunku do odczuwanej indywidualnej sytuacji retorycznej.

Stosowność – najbardziej retoryczna z retorycznych idei, przenikająca koncepty teoretyczne i praktyczne retoryki i retoryczności – określa istotną dla każdego gatunku równowagę elementów formalnych, strategicznych,

estetycznych i etycznych (Beale 2011; Worsowicz 2013). Warto podkreślić, że dla Arystotelesa stosowność (*prepon*) jest przede wszystkim kwestią strategiczną, a nie estetyczną lub formalną – oznacza znalezienie sposobu lub stylu wypowiedzi, który będzie dla mówcy najlepszy w danych okolicznościach.

12.1.2. ZASADA ORGANICZNOŚCI

Zasada organiczności wymaga zachowania harmonii w kompozycji gatunkowej. Poszukujemy elementów struktury kompozycyjnej odpowiadających propozycji, narracji, argumentacji, refutacji. Pytamy, które składniki gatunku mogłyby pełnić funkcje wymienionych części. Zasada organiczności odnosi się do harmonii wewnętrznej w strukturze kompozycyjnej gatunku. Każdy element kompozycji powinien współdziałać z innymi, tworząc spójną całość. Ocena organiczności polega na identyfikacji, które składniki gatunku pełnią te funkcje, oraz na analizie ich wzajemnych relacji i spójności.

Harmonia strukturalna w gatunkach oznacza, że poszczególne elementy kompozycji wzmacniają cel retoryczny. Nie chodzi jedynie o zgodność formalną, ale też o funkcjonalne powiązanie między elementami, które umożliwia efektywność realizacji zamierzeń komunikacyjnych.

12.1.3. ZASADA FUNKCJONALNOŚCI

Zasada funkcjonalności podkreśla pragmatyczny wymiar retoryki, wskazując, że każdy element struktury gatunku powinien efektywnie realizować jego cele komunikacyjne. Funkcjonalność dotyczy zarówno *inventio*, czyli doboru argumentów, *dispositio* – układu kompozycyjnego, *elocutio* – stylu i doboru środków wyrazu, jak i *actio* – sposobu prezentacji przekazu. Zasada ta wymaga oceny, na ile w poszczególnych etapach pracy nad realizacją gatunku wszystkie elementy działają na rzecz osiągnięcia celu.

Funkcjonalność wprowadza dynamiczną perspektywę analizy, uwzględniając adaptacyjny charakter gatunków, które ewoluują w odpowiedzi na zmieniające się środowisko komunikacyjne i oczekiwania odbiorców. Wymaga, aby każdy element gatunku wносił tzw. wartość dodaną do całego przekazu, wspierając realizację celu retorycznego.

Każda z zasad pełni odrębną funkcję, a rolą krytyka jest wydobyć i scharakteryzować ich współdziałanie w badanym gatunku lub konkretnym artefakcie. Stosowność zapewnia zgodność z normami gatunkowymi i sytuacją retoryczną, organiczność odnosi się do harmonii wewnętrznej struktury, a funkcjonalność wskazuje, czy poszczególne elementy skutecznie wspierają cel retoryczny.

12.2. KOMPOZYCJA RETORYCZNA I JEJ ELEMENTY

Wiedza o kompozycyjno-stylistycznym potencjale gatunku pochodzi z obserwacji reprezentantów gatunkowych. Potencjalność gatunku w tym względzie można określić w kategoriach zdolności do wariantyzacji lub, przeciwnie, wyrazistej formy, która jest znakiem rozpoznawczym gatunku, np. haiku, sonetu, ale też wymogiem dla potencjalnych użytkowników: jeśli chcesz go „użyć” (tj. z góry zakładasz, że chcesz stworzyć wypowiedź „gatunkową”), działaj ściśle według przepisanych procedur lub jeśli chcesz osiągnąć konkretne cele w procesie komunikacji, działaj w taki a taki sposób (który – i tu wchodzimy na pole krytyka, bo komunikujący się nie musi mieć takiej świadomości – nazywa się tak a tak). Gatunki o wymogach proceduralnych dają użytkownikom poczucie pewności co do norm postępowania, poczucie bezpieczeństwa związane ze społecznie rozpoznawalnymi praktykami naśladowania schematu kompozycyjno-stylistycznego lub – przeciwnie – mogą być dla uczestników gatunku źródłem obaw w przypadku nieumiejętności naśladowania przyjętych praktyk gatunkowych.

Niektóre gatunki opierają się na strukturze formatu (Ellis 2000; Roscoe 2004; Bonner 2003; Ptaszek 2015), który jest rodzajem zadania do wykonania, niekiedy zobowiązaniem biznesowym (np. formaty rozrywkowe w telewizji). Mamy wówczas w strefie gatunkowości niejako nadany element kompozycyjno-stylistyczny, który determinuje tożsamość gatunku.

Każdy gatunek komunikacyjny, niezależnie od swojej specyfiki, osadzony jest w strukturze (*dispositio*), która organizuje treść i nadaje jej funkcjonalny charakter. W klasycznej retoryce *dispositio* składa z kilku elementów (Arystoteles, Cyceon, Kwintylian; Kennedy 1994; Corbett, Connors 1999; Lausberg 2002). Zarysujmy ich potencjał organizacji treści w oparciu o różnorodne przykłady:

- ◆ **Exordium** – wprowadzenie, którego celem jest przyciągnięcie uwagi odbiorcy i przygotowanie go na dalszą część przekazu. To moment budowania więzi z odbiorcą, dlatego też charakteryzuje się swoją

topiką (Gorzkowski 2001), która ma ułatwić mówcy otwarcie odbiorców na sprawę i pozyskanie ich przychylności. Przykłady: W orędziu noworocznym prezydenta *exordium* często przybiera formę podsumowania mijającego roku i nawiązania do wspólnych doświadczeń narodu, co, funkcjonalnie rzecz ujmując, wzmacnia poczucie wspólnoty i wprowadza do zasadniczej części wystąpienia. W recenzji filmowej *exordium* często przybiera formę krótkiego kontekstu dotyczącego dzieła – może to być nawiązanie do wcześniejszych filmów reżysera, określenie gatunku filmowego lub odwołanie się do oczekiwań widzów, by wzbudzić ich zainteresowanie i nadać kierunek dalszej analizie filmu. W gatunkach cyfrowych, takich jak podcasty, vlogi, posty na blogach czy relacje w mediach społecznościowych, *exordium* ma charakter dynamicznego otwarcia zaprojektowanego z myślą o algorytmicznej widoczności i krótkim czasie uwagi odbiorcy. W tego typu przekazach szczególnie istotne staje się błyskawiczne przyciągnięcie uwagi – poprzez intrygujący tytuł, chwytliwy cytat, bezpośrednie pytanie lub odniesienie do aktualnych wydarzeń. Użytkownicy cyfrowi oczekują szybkiego przejścia do sedna, dlatego *exordium* musi nie tylko zainteresować, ale też natychmiast zasygnalizować wartość i użyteczność treści (Lanham 2006). W tym kontekście tradycyjna funkcja budowania przychylności i zaufania rozszerza się o konieczność dostosowania formy do reguł obowiązujących w platformach cyfrowych – zarówno technicznych (np. miniaturki, autoplay), jak i kulturowych (np. języka memicznego, stylu konwersacyjnego).

- ◆ **Narratio** – przedstawienie faktów i okoliczności, które stanowią podstawę argumentacji, ułatwiających odbiorcy zrozumienie przedmiotu sprawy. Przykłady: W komentarzu prasowym *narratio* jest rozwinięciem tła danego problemu. Autor przedstawia istotne fakty, dane lub kontekst wydarzeń, które będą podstawą do rozwinięcia jego opinii w dalszej części tekstu. W mowie obrońcy sądowego *narratio* obejmuje przedstawienie kluczowych faktów sprawy z perspektywy obrony. Adwokat, rekonstruując okoliczności zdarzenia, podkreśla elementy korzystne dla oskarżonego, kontekst prawny oraz możliwe wątpliwości, które będą stanowić podstawę dalszej argumentacji w obronie klienta. W gatunkach cyfrowych *narratio* często pełni funkcję szybkiego i selektywnego przedstawienia kontekstu, które musi równocześnie informować i angażować odbiorcę. W przypadku vlogów opiniotwórczych lub wideokomentarzy na platformach takich jak YouTube, TikTok czy

Instagram, *narratio* przybiera postać skróconej, nierzadko afektywnej rekonstrukcji wydarzeń, często uzupełnionej multimodalnymi środkami – zdjęciami, memami, fragmentami nagrań. Funkcja *narratio* w tych formatach służy również wzmocnieniu autentyczności nadawcy i ugruntowaniu jego pozycji jako kompetentnego komentatora. W podcastach *narratio* może być bardziej rozbudowane – prowadzący często rekonstruuje złożone wydarzenia lub zjawiska społeczne, wplatając w nie elementy osobistej refleksji, narracji fabularnej czy odwołań kulturowych (McHugh 2016; Burgess, Green 2018).

- ◆ **Propositio** – główna teza lub idea dyskursu, która wyznacza kierunek przekazu. Przykłady: W debacie przedwyborczej *propositio* to główne przesłanie lub teza, którą polityk próbuje przekazać wyborcom: „Moja wizja polityki jest lepsza niż wizje konkurentów, jestem lepszym kandydatem niż oni”. Cała argumentacja kandydata służy uzasadnieniu tej tezy poprzez podkreślenie jego kompetencji, skuteczności proponowanych rozwiązań oraz kontrastowanie swojej propozycji z programami rywali. W artykule naukowym *propositio* pojawia się jako jasno określona hipoteza badawcza lub pytanie, które wyznacza kierunek dalszej analizy. W gatunkach cyfrowych *propositio* nierzadko przybiera formę zwięzłej deklaracji lub kontrowersyjnego stanowiska, które ma działać poruszająco na odbiorcę i wywołać jego natychmiastowe zaangażowanie w postaci reakcji (np. komentarzy, udostępnień, polubień). W wideokomentarzach na YouTube’ie, TikToku czy Instagramie *propositio* może być zawarta już w tytule lub pierwszych sekundach nagrania – np. „Dlaczego ta reforma to katastrofa” albo „Ten serial zmienia wszystko, co myślimy o historii”. W praktykach retorycznych influencerów i twórców treści *propositio* często zostaje silnie zindywidualizowane – to nie tylko teza, ale także forma autoprezentacji, która łączy stanowisko merytoryczne z budowaniem etosu mówcy. W podcastach publicystycznych czy edukacyjnych *propositio* może być formułowane jako problem do rozwiązania lub pytanie otwierające – np. „Co tak naprawdę wiemy o sztucznej inteligencji?”. Mimo różnorodnych form, główną funkcją *propositio* w komunikacji cyfrowej pozostaje wyznaczanie ram interpretacyjnych oraz kierunku, w którym podąży narracja i argumentacja – z tą różnicą, że jego retoryczna efektywność jest często natychmiastowo testowana przez reakcje odbiorców i algorytmy dystrybucji treści (Warrick 2007; Burgess, Green 2018).

- ◆ **Argumentatio** – rozwinięcie argumentów wspierających tezę (*confirmatio*) oraz odpieranie kontrargumentów (*refutatio*). Przykłady: W komentarzu prasowym *argumentatio* obejmuje zarówno prezentację własnych racji, jak i przewidywanie i neutralizowanie możliwych zarzutów. Autor może używać cytatów, danych statystycznych i logicznych wniosków, aby wzmocnić swoją tezę. W freestyle’owej bitwie rapowej *argumentatio* jest szczególnie dynamiczne – raperzy wykorzystują głównie argumenty emocjonalne, aby przekonać publiczność do swojej wyższości nad przeciwnikiem. W gatunkach cyfrowych *argumentatio* przybiera różnorodne formy – od logicznego wywodu w podcastach edukacyjnych po emocjonalne strategie stosowane w wideokomentarzach i dramach transmitowanych na żywo. W komentarzach na YouTube’ie czy TikToku twórcy często łączą *confirmatio* z elementami narracyjnymi, multimodalnymi (np. memami, grafikami, dźwiękiem) oraz odwołaniami do wspólnych doświadczeń z odbiorcami, by wzmocnić siłę argumentów. Z kolei *refutatio* może przyjmować formę reakcji na inne treści – np. odpowiedzi w formacie „duetu” (TikTok) lub „video reakcji” (*reaction video*), w których twórca polemizuje z cudzą wypowiedzią w czasie rzeczywistym. W przestrzeni cyfrowej argumentacja nierzadko zakłada też dialogiczność: odbiorcy stają się współuczestnikami procesu argumentacyjnego, komentując, zadając pytania i publikując własne odpowiedzi, co w praktyce prowadzi do rozciągniętej w czasie, interaktywnej formy *argumentatio* (Papacharissi 2015; Warnick 2007; Tolson 2010).
- ◆ **Digressio** – elementy wzbogacające przekaz, które mogą podkreślić istotne aspekty lub zbudować kontekst emocjonalny. Przykłady: W *talk show* *digressio* może przybrać formę anegdoty lub humorystycznej uwagi, która wzbogaca przekaz i przyciąga uwagę widzów, jednocześnie tworząc bardziej swobodną atmosferę. W przemówieniu okolicznościowym dygresje mogą dotyczyć osobistych doświadczeń mówcy, co pomaga nawiązać bliższy kontakt z publicznością i nadać autentyczności przekazowi.
- ◆ **Peroratio** – zakończenie podsumowujące przekaz i wzmacniające główne przesłanie. Przykłady: W prezentacji na konferencji naukowej *peroratio* to moment, w którym prelegent podsumowuje kluczowe wnioski swojej wypowiedzi, wskazuje na znaczenie omawianych zagadnień i często zachęca do dalszej dyskusji lub badań w danym obszarze. W komentarzu prasowym *peroratio* często zawiera podsumowanie głównej myśli autora i wezwanie do refleksji lub działania skierowane

do czytelników. W gatunkach cyfrowych *peroratio* pełni funkcję nie tylko podsumowującą, lecz także aktywizującą odbiorców i zachęcającą do interakcji. W podcastach, vlogach czy wideokomentarzach zakończenie często zawiera streszczenie głównego przesłania, ale też bezpośredni apel do widzów o działanie – np. „zostaw komentarz”, „zasubskrybuj kanał”, „podziel się swoją opinią”, „dołącz do dyskusji”. Taka formuła wzmacnia efekt retoryczny, poszerzając zakres oddziaływania poza sam komunikat. W mediach społecznościowych, gdzie wypowiedzi są krótkie i często zorientowane na natychmiastową reakcję, *peroratio* może przybrać formę jednego zdania-sloganu, hasztagu lub wizualnego zakończenia (np. ekranu końcowego z wezwaniem do działania). Kluczowe jest, że zakończenie w tych formatach często projektowane jest pod kątem retencji i zaangażowania – nie tylko ma wzmacniać główne przesłanie, ale także inicjować kolejne akty komunikacyjne ze strony odbiorców (Papacharissi 2015; Warnick 2007; Tolson 2010).

Analizując kompozycję gatunków w sferze komunikacji, wydobywamy ich retoryczny potencjał, by zrozumieć, w jaki sposób struktura organizuje przekaz i wspiera jego funkcję perswazyjną (czy identyfikacyjną). Uwzględnienie elementów *dispositio* – od wprowadzenia (*exordium*), przez rozwinięcie (*narratio*, *propositio*, *argumentatio*), aż po zakończenie (*peroratio*) – to spojrzenie na projekt retorycznej (a w tym przypadku: organicznej) ramy dla realizacji z założenia funkcjonalnej i stosownej komunikacji. Interpretacja tych elementów ma znaczenie zarówno przy analizie potencjału gatunku, jak i w badaniu konkretnych artefaktów. W pierwszym przypadku umożliwia określenie zakresu wariantyzacji i strategii typowych dla danego gatunku. W drugim – pozwala na rekonstrukcję kompozycji konkretnego komunikatu.

Kompozycja gatunkowa w różnych sferach komunikacji podlega specyficznym uzusom. Struktury charakterystyczne dla gatunków formalnych mogą być bardziej restrykcyjne, podczas gdy gatunki medialne, interakcyjne czy performatywne wykazują większą elastyczność. Analiza retoryczna powinna uwzględniać te różnice i podążać za specyfiką badanych gatunków i ich kontekstów użycia.

Retoryczna organizacja wypowiedzi opiera się na założeniu, że istnieje naturalny porządek kompozycyjny (*ordo naturalis*), zgodny z organiczną logiką wyводу i podporządkowany zasadom klarowności oraz skuteczności przekazu. Jednak już w antycznej teorii retorycznej przewidziano możliwość

odejścia od tego porządku, uznając, że celowa rekonstrukcja i przekształcenie układu kompozycyjnego (*ordo artificialis*) może być świadomym narzędziem retora, wykorzystywanym w zależności od sytuacji komunikacyjnej (Cicero 2010; Lausberg 2002).

Rozwiązania kompozycyjne w obrębie gatunków artystycznych (literatury, muzyki, malarstwa *etc.*) podlegają twórczym przekształceniom, które przekraczają granice tzw. porządku naturalnego (*ordo naturalis*) lub wręcz go podważają, stając się świadomym aktem kreacyjnym. Elastyczność i swoboda w organizacji treści stają się nie tyle odstępstwem od normy, co jej afirmacją – potwierdzeniem, że gatunek może być zarówno ramą, jak i przestrzenią gry. Odbiorcy tych form komunikacji oczekują nie stabilizacji, lecz zaskoczenia, innowacji, ekspresji.

Inaczej wygląda sytuacja w przypadku gatunków instytucjonalnych, w których kompozycja pełni funkcję normatywną: stabilizuje przepływ informacji, reguluje role uczestników komunikacji i zapewnia przewidywalność działań w ramach struktur społecznych. Tu każda zmiana kompozycyjna może mieć konsekwencje funkcjonalne, proceduralne, a nawet prawne. Gatunek staje się w tym kontekście narzędziem kontroli i zarządzania.

W krytycznym badaniu kompozycji gatunków ujawniają się zatem wewnętrzne reguły organizacyjne, ale także głębsze napięcia między konwencją a kreatywnością, między porządkiem a transgresją, między retoryczną funkcjonalnością a symboliczną ekspresją. Analiza tych napięć ujawnia dynamikę gatunków jako form kulturowej regulacji i innowacji oraz jako przestrzeni, w której odbija się zarówno logika instytucji, jak i wyobrażenia twórców.

Krytyka retoryczna w tym wymiarze odnosi się w równym stopniu do zagadnień elokucji. Jest to obszar niezwykle rozbudowany, obejmujący nie tylko poprawność językową, ale też stylistyczną ozdobność, odpowiedniość oraz strategię wyrażania myśli. *Elocutio* nie jest jedynie kolejnym po kompozycji etapem pracy nad tekstem, jak zwykle się przedstawiać w interpretacjach pięciodziałowej teorii retoryki. Figuratywność języka odzwierciedla sposób myślenia i działania, w tym także strategicznego – nastawionego na porozumiewanie się, wyrażanie potrzeb i wpływanie na innych. To, co indywidualne i podmiotowe w gatunku, spotyka się z tym, co stypizowane i wynikające z konwencji gatunkowych. Rolą krytyki retorycznej jest wychwycenie typowych dla gatunku wyborów stylistycznych i określenie ich funkcji w komunikacji. Badając konkretne artefakty, może – dzięki wcześniejszemu rozpoznaniu właściwości stylistycznych gatunku – dostrzec indywidualne wybory figuratywne twórcy.

To napięcie między konwencją a indywidualnością w obrębie stylu stanowi istotny przedmiot analizy krytycznej, badającej to, jak wybory językowe i stylistyczne wpływają na retoryczny potencjał gatunków, a także jakie mechanizmy decydują o ich skuteczności w procesie komunikacji.

12.3. POJĘCIE I ZAKRES ELOKUCJI

Elokucja wykracza poza techniczne aspekty języka, angażując emocje, wartości i estetykę w sposób, który odpowiada kontekstowi i audytorium. Jej zakres obejmuje wybór słownictwa, struktur składniowych, figur retorycznych oraz stylów, które potencjalnie w aktach i artefaktach komunikacyjnych współtworzą kongruentną i znaczącą całość (Lausberg 2002).

Styl jest zdeterminowany przez cel komunikacji, charakter mówcy oraz oczekiwania odbiorcy. Klasyczna retoryka wyróżnia trzy podstawowe style:

1. **Styl niski** (łac. *humilis*, ang. *plain style*) – prosty i zrozumiały, używany do nauczania i przekazywania informacji.
2. **Styl średni** (łac. *mediocris*, ang. *middle style*) – bardziej ozdobny, odpowiedni dla wzbudzania emocji i angażowania odbiorców.
3. **Styl wysoki** (łac. *gravis*, ang. *grand style*) – podniosły i wyrafinowany, odpowiedni dla wywarcia wielkiego wrażenia lub inspirowania odbiorców.

Styl dobierany jest w zależności od okoliczności i gatunku wypowiedzi, np. w debacie politycznej styl średni może pomóc w przekonaniu wyborców, natomiast w mowie pochwalnej dominować będzie styl wysoki. Stąd też do uwag o stylu należy dodać cztery cechy wystąpienia:

1. **Poprawność** (łac. *puritas*) – dbałość o zgodność językową i unikanie błędów gramatycznych oraz stylistycznych (np. w artykułach naukowych poprawność wpływa na wiarygodność autora).
2. **Jasność** (łac. *perspicuitas*) – przejrzystość wypowiedzi, która umożliwia łatwe zrozumienie przekazu (np. w komentarzu prasowym jasność jest kluczowa dla komunikacji z szerokim audytorium).
3. **Stosowność** (łac. *decorum*) – dopasowanie języka, stylu i treści do kontekstu, celu i odbiorcy (np. w przemówieniu politycznym stosowność wzmacnia wiarygodność mówcy).

4. Ozdobność (łac. *ornatus*) – użycie figur retorycznych, które wzbogacają tekst, czyniąc go bardziej przekonującym i estetycznym (np. w literaturze pięknej ozdobność podkreśla walory artystyczne).

Styl objawia się w mowie poprzez figury (myśli i słów). Badając stylistykę gatunków, nie ograniczamy się jednak do analizy figur słownych czy myślowych w tradycyjnym sensie; współczesne badania nad multimodalnością otwierają nowe przestrzenie interpretacyjne, wskazując, że styl wyłania się z różnych kodów komunikacyjnych: wizualnych, dźwiękowych, kinestetycznych i przestrzennych (Forceville 1996; Lemke 2002; Baldry, Thibault 2006; Rusinek 2012; Lewiński 2017).

Analizując styl w wymiarze multimodalnym, należy uwzględnić, że każdy kod wnosi swoje unikalne zasady stylistyczne. W języku wizualnym takie tropy jak metafora, metonimia czy synekdocha mogą być wyrażone poprzez obrazy, układ przestrzenny lub kolorystykę. Intensyfikacja (hiperbola), na przykład w reklamie komercyjnej, może być zrealizowana poprzez jaskrawe kolory i kontrasty, jak w kampaniach napojów energetycznych, gdzie dynamiczne, neonowe barwy oraz efekty świetlne podkreślają ekstremalną moc produktu. Na plakacie politycznym synekdocha może przyjąć formę symbolicznego obrazu (dłoni ściskającej urnę wyborczą jako symbol całego procesu demokratycznego). W projektowaniu stron internetowych odpowiednikiem klasycznych zasad retorycznych mogą być sekwencje wizualne, które prowadzą uwagę odbiorcy do hierarchizacji treści (na stronie głównej Apple duże zdjęcie produktu i minimalistyczna typografia kierują wzrok użytkownika do najważniejszych informacji).

Podobnie, w komunikacji dźwiękowej rytm, tempo czy powtarzające się motywy muzyczne mogą pełnić funkcje retoryczne, wzmacniając emocjonalny przekaz (szybkie tempo i dynamiczne uderzenia perkusyjne w zwiastunach filmowych, które budują napięcie; powtarzające się frazy dźwiękowe w jinglach radiowych, które działają na zasadzie anafory i wzmacniają zapamiętywalność marki). W politycznych przemówieniach wykorzystanie pauz i akcentowania kluczowych słów pełni funkcję amplifikacyjną (np. powolne budowanie napięcia i powtarzalne struktury językowe w przemówieniach Andrzeja Dudy czy Baracka Obamy).

Badacz, jeśli chce przeprowadzić głęboką analizę, może zanurzać się w świecie figuratywnym bez końca, ponieważ jest to tworzywo trudno poddające się jednoznacznym klasyfikacjom, a zarazem podstawowy budulec myśli

wyrażonej nie tylko w słowach, ale także w obrazach, dźwiękach czy innych modalnościach. Stylistyczną analizę możemy więc zawężać bądź rozszerzać w zależności od tego, czego jako badacze będziemy szukać w gatunkach. Jeśli naszym celem jest zbadanie, jak kwestie teleologiczne wpływają na stylistykę, otwieramy przestrzeń drobiazgowych dociekań nad naturą porządków figuralnych w badanych przekazach. W takim przypadku możemy analizować, jak dane modalności wspierają realizację celów komunikacyjnych danego gatunku. Z kolei jeśli interesuje nas jedynie charakter stylu właściwego danemu gatunkowi, możemy ograniczyć się do odnotowania tego, co najbardziej spektakularne w tkance stylu, niezależnie od użytych modalności. Na przykład w programie telewizyjnym typu *talk show* stylistyka może obejmować zarówno werbalne elementy dialogów, jak i multimodalne aspekty, takie jak układ sceny, reakcje publiczności czy sposób kadrowania. Tego rodzaju analiza pozwala zobaczyć, jak różne modalności współdziałają w budowaniu stylu gatunkowego i jego retorycznego potencjału.

Współczesna retoryka, traktując multimodalności jako stosunkowo nowy obszar badań komunikacyjnych (który pojawił się dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku; Kress, van Leeuwen 2001), jednocześnie podkreśla jej klasyczne zakorzenienie w sferze *actio*. Ostatni z kanonów retoryki dotyczy nie tylko samej mowy, lecz także tego, co wizualne, dźwiękowe i performatywne – czyli wszystkich aspektów przekazu oddziałujących na odbiorcę poza samą warstwą werbalną. Retoryka zatem od swoich początków dostarczała krytykom narzędzi do analizy multimodalnej, obejmującej gestykulację, mimikę, intonację, a także sposób organizacji przestrzeni komunikacyjnej (Kwintilian 1951, ks. 6; Korolko 1990).

Współczesne teorie badań multimodalnych, czerpiąc z lingwistyki, semiotyki, teorii mediów, badań nad kulturą wizualną oraz analiz dźwiękowych, dostarczają nowych impulsów do badania tego, co pozasłowne w komunikacji. Krytyk retoryczny, analizując gatunki w wymiarze kompozycyjno-stylistycznym, dysponuje zatem wielorakimi narzędziami pozwalającymi oszacować retoryczną potencjalność gatunku w tym wymiarze (Bateman 2008).

12.3.1. POTENCJAŁ WARIACYJNY

Potencjał wariacyjny odnosi się do zdolności gatunku do adaptacji oraz zmienności w zakresie struktury kompozycyjno-stylistycznej i dostosowuje się do różnorodnych kontekstów i celów retorycznych. Każdy gatunek, niezależnie

od stopnia sformalizowania, ma zestaw reguł i konwencji, które nadają mu tożsamość, ale równocześnie umożliwiają różne wariacje w zależności od potrzeb komunikacyjnych. Na przykład CV jako gatunek komunikacyjny może zachować swoją klasyczną strukturę tabelaryczną, ale równocześnie adaptować się do specyficznych wymagań branżowych. Przykładem mogą być kreatywne CV w formie infografik, portfolio interaktywne *online* czy nagrania wideo, które oferują przestrzeń do wyrażania unikalnych kompetencji w sposób niestandardowy.

W sferze internetowej gatunki takie jak podcasty, vlogi czy profile na platformach społecznościowych wykazują wyjątkową zdolność do hybrydyzacji. Na przykład, vlog może łączyć narrację wideo z elementami animacji, muzyką oraz tekstami w formie komentarzy wizualnych. Taka adaptacyjność pozwala gatunkom przetrwać i rozwijać się w zmieniających się kontekstach technologicznych i kulturowych. Analiza potencjału wariacyjnego umożliwia krytykowi retorycznemu zrozumienie, w jaki sposób użytkownicy balansują między zachowaniem tożsamości gatunku a wprowadzaniem innowacji.

12.3.2. BEZPIECZEŃSTWO GATUNKOWE

Bezpieczeństwo gatunkowe odnosi się do poziomu przewidywalności i stabilności oferowanej przez określone reguły gatunkowe oraz do ryzyka związanego z ich przekraczaniem. Dla wielu użytkowników jasno określone reguły gatunku, takie jak format CV czy tradycyjny układ listu otwartego, zapewniają poczucie komfortu i przewidywalności. Przestrzeganie tych reguł może być szczególnie ważne w sytuacjach oficjalnych, w których odstępstwa od norm mogą zostać uznane za nieprofesjonalne. Jednak w dynamicznych kontekstach komunikacyjnych, takich jak media społecznościowe, łamanie reguł gatunkowych bywa celową strategią retoryczną, pozwalającą na przyciągnięcie uwagi i wyróżnienie się na tle innych przekazów. Bezpieczeństwo gatunkowe staje się zatem kwestią negocjacji pomiędzy stabilnością a innowacją, co stanowić może istotny aspekt analizy retorycznej.

Omawiany wymiar jest najbardziej zbliżony do tradycyjnego podejścia genologicznego, które klasyfikuje gatunki według cech stylistycznych i budowy tekstu. Podejście to wpisuje się w ujęcie gatunku jako produktu w modelu 3P. Można tu myśleć o gatunku jako o wzorcu utrwalonym w danej kulturze, opisie teoretycznym zawartym np. w encyklopediach, słownikach, poetykach normatywnych, w poradnikach czy podręcznikach twórczego pisania. W isto-

cie, gdy mówimy „list motywacyjny” czy „artykuł wstępny”, odwołujemy się do pewnego abstrakcyjnego modelu tekstu, zawierającego typowe elementy (dla listu: nagłówek, wstęp prezentujący kandydata, rozwinięcie z argumentami, zakończenie z prośbą o rozważenie kandydatury, formuła grzecznościowa). Konkretnie listy czy artykuły są realizacjami tego modelu – aktualizacjami gatunku, które mogą mniej lub bardziej wiernie odzwierciedlać wzorzec. Dla krytyki gatunkowej taka analiza jest ważnym etapem diagnostycznym. Pozwala stwierdzić, na ile dany artefakt spełnia formalne oczekiwania odbiorców co do gatunku, stanowi punkt odniesienia dla normy gatunkowej, względem której można dostrzec innowacje, hybrydyzację lub transgresje gatunkowe.

Podsumowując: analiza potencjału retorycznego w wymiarze kompozycyjno-stylistycznym pozwala określić obszar możliwych wariantów użycia narzędzi retorycznych z niższego niż gatunek poziomu, specyfiki ich uporządkowania, typowych dla gatunku modalności i ich właściwości stylistycznych.

12.4. KRYTYKA WKS W SKRÓCIE

W poniższym zestawieniu zebrano kluczowe dla krytyki gatunkowej tego wymiaru pojęcia i uporządkowano je w praktyczny spis celów, pytań, kryteriów oraz kroków analitycznych.

CZĘŚĆ A: ANALIZA POTENCJAŁU RETORYCZNEGO GATUNKU

Cel:

Zidentyfikowanie typowych cech strukturalnych (kompozycyjnych) i stylistycznych właściwych danemu gatunkowi, które służą realizacji jego funkcji retorycznej. Analiza ma charakter diagnostyczny – wskazuje na możliwości układu i estetyki przekazu jako narzędzia perswazji.

1. Pytania krytyczne:

- ◆ Jaka struktura (*dispositio*) jest typowa dla tego gatunku?
- ◆ Jakie elementy kompozycji są obowiązkowe (prototypowe), a jakie dopuszczają wariacje?
- ◆ Jaki typ stylu (*elocutio*) dominuje w tym gatunku (niski, średni, wysoki)?
- ◆ Jakie figury retoryczne lub tropy są typowe?

- ◆ Jakie są reguły multimodalności (układ obrazu, dźwięku, ruchu, tekstu)?
 - ◆ Jaka jest typowa relacja między strukturą a celem komunikacyjnym?
 - ◆ Czy styl i kompozycja są zdeterminowane przez instytucję, medium, konwencję kulturową?
2. Procedura analityczna:
- ◆ Analiza reprezentatywnych przykładów gatunku z różnych kontekstów kulturowych i medialnych.
 - ◆ Rekonstrukcja modelowego *dispositio* (układu elementów strukturalnych).
 - ◆ Identyfikacja figuralności typowej dla gatunku.
 - ◆ Analiza typowego stylu oraz używanych modalności.
 - ◆ Ustalenie ram stosowności (*decorum*), organiczności i funkcjonalności w wersji wzorcowej.
3. Efekt analizy:
- ◆ Model struktury gatunkowej (wzorzec układu treści).
 - ◆ Charakterystyka stylu i figuralności jako znaku rozpoznawczego gatunku.
 - ◆ Określenie potencjału wariacyjnego i bezpieczeństwa gatunkowego.
 - ◆ Zestaw typowych reguł multimodalnych (np. format, layout, rytm narracyjny, styl wizualny).

CZĘŚĆ B: ANALIZA ZAKTUALIZOWANEGO DZIAŁANIA GATUNKOWEGO

Cel:

Ocena, w jaki sposób konkretny artefakt lub akt komunikacyjny wykorzystuje lub przekształca typowe zasoby kompozycyjno-stylistyczne gatunku, wspierając lub zakłócając jego funkcję retoryczną.

1. Pytania krytyczne:
- ◆ Czy struktura (*dispositio*) artefaktu odzwierciedla typowy układ gatunku?
 - ◆ Jakie elementy strukturalne zostały zachowane, zmodyfikowane lub pominięte?
 - ◆ Jaki styl został użyty? Czy odpowiada typowemu stylowi gatunku?
 - ◆ Czy figury retoryczne zostały użyte zgodnie z konwencją, czy subwersyjnie?
 - ◆ Jak multimodalność została zrealizowana w artefakcie?

- ◆ Czy forma artefaktu wspiera jego cel komunikacyjny?
 - ◆ Czy artefakt wykazuje kreatywność, hybrydyzację lub transgresję gatunkową?
2. Procedura analityczna:
- ◆ Identyfikacja struktury komunikatu: *exordium*, *narratio*, *propositio*, *argumentatio*, *peroratio* itd.
 - ◆ Analiza użytego stylu, słownictwa, figur retorycznych, modalności (wizualnej, dźwiękowej, przestrzennej).
 - ◆ Porównanie z zaprojektowanym potencjałem gatunku.
 - ◆ Identyfikacja innowacji i przesunięć kompozycyjnych.
 - ◆ Ewaluacja funkcjonalności i stosowności formy do treści i celu.
3. Efekt analizy:
- ◆ Ocena, czy struktura i styl wspierają komunikacyjne cele przekazu.
 - ◆ Wskazanie, na ile artefakt realizuje, modyfikuje lub łamie reguły gatunku.
 - ◆ Analiza wpływu wyborów kompozycyjno-stylistycznych na odbiór i skuteczność komunikacyjną.

ELEMENTY STAŁE DO UWZGLĘDNIENIA W OBU CZĘŚCIACH

TABELA 10. Kompozycyjno-stylistyczne aspekty gatunku – potencjał a realizacja (oprac. własne)

Kategoria	Wariant potencjału gatunkowego	Wariant działania zaktualizowanego
Kompozycja (<i>dispositio</i>)	typowy układ strukturalny, model ramy retorycznej	układ zastosowany w artefakcie, jego zgodność lub modyfikacje
Styl (<i>elocutio</i>)	styl dominujący, figury i tropy, zasady stylistyczne	styl faktyczny, wybory językowe, ich zgodność z celem
Multimodalność	typowe kanały ekspresji (słowo, obraz, dźwięk, przestrzeń)	wykorzystane kanały i ich kompozycja w artefakcie
Zasady retoryczne	stosowność, organiczność, funkcjonalność jako wyznaczniki	ich realizacja w artefakcie i wpływ na skuteczność
Potencjał wariacyjny	zakres dopuszczalnych modyfikacji i wariantów formy	faktyczne przesunięcia, hybrydyzacje, innowacje
Bezpieczeństwo gatunkowe	stabilność norm kompozycyjno-stylistycznych	przekroczenia norm, ryzyko eksperymentu, efekty

CZYJ JEST GATUNEK, CZYLI WYMIAR DYSKURSYWNO-PODMIOTOWY (WDP)

Krytyka w wymiarze dyskursywno-podmiotowym wymaga przyjęcia perspektyw antropologicznej (patrzmy na komunikujący podmiot i jego podatność na gatunek) i społecznej (patrzmy na społeczne osadzenie komunikacji). Kontekst społeczno-antropologiczny pozostaje szeroką perspektywą oglądu krytycznego, natomiast terminologiczne zawężenie „dyskursywno-podmiotowe” przybliża do problemu złożoności interakcji między strukturami dyskursu a działaniami uczestników.

Dyskurs w tym wymiarze należy rozumieć jako społeczny porządek komunikacyjny, który organizuje, strukturyzuje i normuje sposoby, w jakie komunikacja przebiega w określonych społecznych i instytucjonalnych kontekstach (Fairclough 1992; Gee 2014). Dyskurs jest systemem, który definiuje tożsamość uczestników, ich role i możliwości w danej przestrzeni komunikacyjnej (van Dijk 2003, 2008a, 2008b). Z perspektywy tak rozumianego dyskursu w kontekście krytyki retorycznej określamy, jakie gatunki są dostępne, kto może się nimi posługiwać i jakie społeczne i kulturowe wartości są w nich zakorzenione. To przestrzeń społecznej wymiany, w której gatunki funkcjonują jako procesy i narzędzia komunikacji uruchamiane zgodnie z praktykowanymi regułami.

W odróżnieniu od wymiaru komunikacyjno-teleologicznego, w którym krytyk skupia się na celach związanych z realizacją gatunku, w wymiarze dyskursywno-podmiotowym koncentruje się na strukturach i kontekstach, które warunkują, jakie komunikacyjne działania są możliwe i w jaki sposób uczestnicy gatunków są w stanie określać swoje cele retoryczne (Fairclough 1995). Dyskurs pełni tutaj rolę społecznej matrycy, która nie tylko reguluje

komunikację, ale także organizuje dostęp do poszczególnych gatunków w zależności od pozycji uczestnika w strukturze społecznej.

Aspekt podmiotowy z kolei odnosi się do tego, kto uczestniczy w praktykach gatunkowych i czyje działania są jednocześnie kształtowane i ograniczane przez struktury dyskursywne. W kontekście społeczno-antropologicznym podmiot nie jest postrzegany jedynie jako jednostka, która wybiera gatunki według swoich potrzeb, lecz jako ktoś, kto działa w przestrzeni uwarunkowanej społecznie – w której podmioty pełnią określone role i funkcje, wynikające z ich społecznej i kulturowej pozycji (Giddens 1984). Każdy podmiot wchodzący w interakcję w ramach danego gatunku dostosowuje w mniejszym lub większym stopniu, mniej lub bardziej świadomie swoje działania do reguł dyskursu, a jednocześnie może próbować przekształcać te reguły we własnych celach.

Autonomia podmiotu wobec reguł dyskursu stanowi źródło napięcia, które wynika z faktu, że podmiot może działać kreatywnie i kontestacyjnie, kwestionując ograniczenia narzucone przez struktury dyskursywne. W ten sposób podmioty, uczestnicząc w istniejących gatunkach, również je modyfikują i przekształcają w zależności od swoich osobistych celów, doświadczeń i tożsamości.

Kluczowe pytanie „czym jest gatunek?”, które patronuje refleksji genealogicznej nad jednostkowymi bytami, należy zastąpić pytaniem – „**czyj jest gatunek (w dyskursie)?**”. Kto otwiera/inicjuje komunikację w gatunku, ale zarazem kto zwykle odbiera (odpowiada na) przekaz tak, a nie inaczej stypizowany gatunkowo? Pytanie „czyj jest gatunek?” można postawić zarówno w przestrzeni gatunków użytkowych, jak i artystycznych, a także w przestrzeni codziennej komunikacji.

Konstatacja, że gatunki nie są niczyje, wydaje się szczególnie istotna właśnie z perspektywy retorycznej. Gdyby spojrzeć na retorykę jak na system struktur narzędziowych ułożonych w hierarchicznym porządku, można by powiedzieć, że gatunki reprezentują narzędzia o złożonej strukturze. Tym różnią się od innych narzędzi o strukturze prostszej: figur, tropów, elementów kompozycji, argumentów, których potencjał użycia ma charakter uniwersalny. Każdy podmiot formułujący wypowiedź, abstrahując od jej gatunku, posługuje się narzędziami z poziomu podstawowego struktury retoryki w sposób, jaki uzna za stosowny i funkcjonalny w danych okolicznościach. W przypadku gatunków, czyli repertuaru narzędzi średniego poziomu (Miller, Devitt, Gallagher 2018), ów potencjał daje się zróżnicować podmiotowo-dyskursywnie.

Rzecz jasna, istnieją gatunki proste o uniwersalnym potencjale: e-mail, sms, pozdrowienie, rymowanka, których funkcjonalność nie wymaga istotnych kompetencji komunikacyjnych (poza znajomością obsługi urządzeń elektro-nicznych w przypadku pierwszych dwóch wymienionych). Są też takie, których potencjał realizują jedynie podmioty o określonych właściwościach dyskursywno-podmiotowych, np. orędzie do narodu. Gdyby przyjąć tezę o uniwersalnym potencjale gatunków, mógłby je wygłosić każdy, kto zna język i potrafi nim władać. Dla lingwistycznych badań nad gatunkami problem ten może nie być istotny, dla badań retorycznych ma kluczowe znaczenie. Zdajemy sobie sprawę, że gatunek ten do realizacji potrzebuje podmiotu retorycznego, który zapewni przekazowi wiarygodność i że gatunek ten nie mógłby być zrealizowany przez kogokolwiek. Zastanawiając się, kto może być uznawany za legitymizowany podmiot w danym gatunku, jednocześnie pytamy, jakie są implikacje tej legitymizacji.

Istotne staje się w tym kontekście pytanie, czy to gatunek rządzi zachowaniem jego uczestnika, czy na odwrót? To ważna kwestia do rozstrzygnięcia w obszarze dyskursywno-podmiotowym i jedno z istotnych pytań genologii retorycznej. Wydaje się, że rozwiązanie tego problemu wymaga wzięcia pod uwagę obydwu opcji: że to gatunek kształtuje zachowanie podmiotu i że to podmiot wybiera gatunek i dostraja go do potrzeb sytuacji. Wydaje się, że niemożliwe byłoby przyjęcie rozstrzygnięcia uniwersalnego w tej mierze. Weźmy na przykład gatunki w instytucjach: szkole, banku, urzędzie gminy (Bazerman 1997). Gatunki regulują życie instytucji, sposób, w jaki przebiega komunikacja wewnątrz (między jej pracownikami) i na zewnątrz (między jej pracownikami a osobami zaangażowanymi w realizowane przez nią społeczne czy publiczne zadania i funkcje) (Schryer 2000; Smart 2006). Gatunki więc kształtują zachowania komunikujących się podmiotów, są narzędziami władzy (Bourdieu 1991; Schryer 2002: 84). Inaczej zgoła jest na wolnym rynku idei artystycznych, gdzie procesy naśladownictwa (*imitatio*) gatunków biorą udział razem z procesami współzawodnictwa (*emulatio*) w tworzeniu nowych, różnych od utrwalonych w tradycji sposobów komunikowania ekspresji twórczej albo wręcz z programową „antygatunkowością” (Maingueneau 2015; Balcerzan 2007: 115–136; Balbus 2007: 156–171). Także gatunek wyjęty z ram instytucji otwiera się na potencjalność przekształceń, stając się już nie narzędziem do osiągnięcia celów, ale narzędziem w postaci półgotowej do przekształceń właściwych inwencji twórczej komunikujących się podmiotów. W kontekstach instytucjonalnych gatunki są bardziej ustabilizowane i mniej podatne

na zmiany, ponieważ pełnią funkcję regulacyjną, natomiast w przestrzeniach artystycznych dynamika twórcza „rozsadza” granice gatunków jako pierwsze przeszkody i bodźce do wyrażania kreatywności i uruchamia procesy dezintegracji gatunkowej.

13.1. ETOS/LOGOS/PATOS

W tym wymiarze retorycznego badania istotne jest napięcie między trzema filarami perswazji: etosem, logosem i patosem (Arystoteles, *Retoryka* 1356a). Etos, który potencjalnie może/powinien być realizowany w gatunku (np. w gatunkach władzy: orędziu do narodu, otwarciu konferencji naukowej, apelu o wsparcie potrzebujących), wymaga stworzenia konstrukcji, która będzie w stanie unieść ciężar przekazu (logos), kierowanego do audytorium wyposażonego w potencjał odbiorczy, reaktywność wolitywno-emocjonalną (patos). Metaforę trzech filarów (źródeł) perswazji właściwiej byłoby zastąpić metaforą trzech impulsów, centrów energetycznych, z uwagi na dynamiczny charakter współzależności Arystotelesowskiej triady.

Badając potencjał gatunku, możemy identyfikować: (1) etos retoryczny – typ wiarygodności właściwy do realizacji celów komunikacyjnych (profil etosowy uczestnika gatunku), (2) logos retoryczny – typ dyskursu reprezentowany przez gatunek (dyskursywne osadzenie gatunku), (3) patos retoryczny – horyzont oczekiwań społecznych, który wiąże się z uformowanym gatunkowo przekazem (profil audytorium implikowanego vs rzeczywistego).

13.2. ETOS JAKO KAPITAŁ SPOŁECZNY

Na zagadnienie wiarygodności mówcy (etosu) możemy spojrzeć przez pryzmat kapitału **symbolicznego** (Bourdieu 1991), który obejmuje prestiż, autorytet i uznanie społeczne. Kapitał ten jest zasobem nie tylko osobistym, lecz także kształtowanym przez systemy norm i hierarchii obowiązujących w danej wspólnocie czy instytucji. Pierre Bourdieu podkreśla, że kapitał symboliczny, będący fundamentem etosu, jest nieodłącznie związany z polami społecznymi, w których mówca działa. Każde pole – czy to polityczne, naukowe, czy artystyczne – definiuje inne reguły gry i inne formy uznania. Wiarygodność

w jednym polu (np. w literaturze) może być przenoszona do innego (np. polityki), ale wymaga przystosowania do nowych norm gatunkowych. Gdy poeta, eseista i dramaturg staje się politykiem (przypadek Václava Havla), jaki wpływ dotychczasowa praktyka literacka wywiera na jego przemówienia polityczne (Budzyńska-Daca 2019; Kraus 1992)? Jak zmiana pól gatunkowych wpływa na charakter przekazu, ale także jak wpływa na wiarygodność mówcy w nowej roli? Jak precyzja naukowa fizyka kwantowego (przypadek kanclerz Niemiec Angeli Merkel) wpływa na budowanie argumentacji politycznej? W jaki sposób umiejętności aktorskie, takie jak kontrola emocji, zdolność do improwizacji i budowanie relacji z publicznością (przypadek Wołodomyra Zełenskiego) wpłynęły na jego zdolność do komunikacji w sytuacji kryzysu wojennego jako prezydenta Ukrainy? Podobnie interesujące z punktu widzenia badań nad podmiotowością w krytyce gatunkowej są przypadki prezydenta USA Donalda Trumpa oraz Marszałka Sejmu RP Szymona Hołowni. Trump przeniósł do komunikacji politycznej logikę telewizyjnego konkursu i brandingu (rytuały eliminacji, ostre ramy rywalizacji, inscenizację sukcesu), co wzmacniało etos skutecznego *deal-makera* i widowiskowość – niosąc zarazem ryzyko redukcji deliberacji do spektaklu i testów lojalności. Hołownia transponował warsztat prezentera i publicysty (klarowność wyводу, empatię, kontrolę tempa i „moderacyjny” styl) do roli lidera politycznego i Marszałka Sejmu; to sprzyja wiarygodności proceduralnej, ale wymaga dopasowania reżimu performatywnego do instytucjonalnych oczekiwań parlamentu.

Z pewnością etosowy kapitał symboliczny zbudowany w jednym polu oczekiwań odbiorczych wymaga adaptacji do nowej roli publicznej i zestawu gatunków wcześniej niepraktykowanych. Przeniesienie etosu z jednego pola do innego wymaga reinterpretacji dotychczasowych osiągnięć i dostosowania swoich kompetencji do potrzeb nowego audytorium. Teoria Bourdieu przypomina, że etos mówcy jest zawsze zakorzeniony w kontekście społecznym i historycznym. Analiza retoryczna powinna więc uwzględniać specyfikę kapitału społecznego aktywowanego w danym gatunku.

Badając konkretne artefakty w przestrzeni komunikacyjnej możemy zapytać:

- ◆ Jakie strategie stosuje mówca, by wzmocnić swój kapitał symboliczny w trakcie komunikacji?
- ◆ Jak odbiorcy interpretują etos w zależności od ich własnych pozycji w polu społecznym?

13.3. KOMPETENCJE RETORYCZNE A GATUNEK

Potencjał retoryczny gatunku to także wiedza o jego funkcjach, której czasami sobie nie uświadamiamy jako użytkownicy, a której poznanie pozwala poszerzać pole własnych kompetencji komunikacyjnych, ale także granice samych gatunków. Weźmy przykład gatunku praktykowanego przez doktorantów, który odbywa się w formie konkursu – *Three Minute Thesis*. Uczestnicy tego wydarzenia są zobowiązani do przedstawienia swojego projektu badawczego w formie krótkiej, trwającej trzy minuty prezentacji. Gatunek ten wymusza na mówcach precyzję, zwięzłość i klarowność, co pozwala im rozwijać umiejętności retoryczne w zakresie koncentracji na istocie przekazu, budowania przekonujących, logicznych wypowiedzi w ograniczonym czasie, angażowania audytorium (Budzyńska-Daca 2019; Loewe 2024).

Praktykowanie tego gatunku (przygotowania do konkursu, wielokrotny udział w podobnych wydarzeniach) może mieć wpływ na rozwój kompetencji retorycznych mówcy w innych formach prezentacji dorobku naukowego, a także na sposób myślenia o własnym projekcie naukowym – o tym, czy jego efekty będą miały rezonans społeczny.

Innym przykładem budowania świadomości gatunkowej, która wpływa na kompetencje retoryczne, są warsztaty z debat i negocjacji organizowane w ramach uniwersyteckiego programu kształcenia retoryki²³. Uczestnicy tych warsztatów uczą się rozpoznawać swoje predyspozycje komunikacyjne, testując dwa warianty: schemat konfrontacji w debacie i schemat kooperacji w negocjacjach. Ćwicząc dwa różne gatunki w warunkach laboratoryjnych sali wykładowej, zdobywają świadomość znaczenia gatunku dla powodzenia w komunikacji. Eksplorując potencjał gatunkowy zarówno debat, jak i negocjacji, poznają granice gatunków, a także możliwości ich transformacji oraz nowych zastosowań. Praktykowanie komparatywne gatunków w ciągu trwania kursu umożliwia studentom lepsze rozumienie i wzmacnianie własnych umiejętności komunikacyjnych. Dobrze tłumaczą to metafory gatunku jako narzędzia lub gry. Częste używanie narzędzia wyposaża nas w określone sprawności, podobnie jak częste granie daje poczucie dobrego panowania nad regułami gry.

²³ https://informatorects.uw.edu.pl/pl/courses/view?prz_kod=3007-M1A3AD (dostęp: 10.04.2025).

13.4. KONTEKSTUALNOŚĆ GATUNKU

Innym obszarem domagającym się uwzględnienia przy badaniu potencjalności retorycznej gatunku jest zwrócenie uwagi na jego aktualizacje w różnych kontekstach kulturowych, historycznych i społecznych. Gatunki, choć mają wspólne fundamenty komunikacyjno-teleologiczne, są aktualizowane w specyficznych warunkach kontekstowych, co stwarza pole do badania ich retorycznego potencjału – rozumianego jako zdolność gatunku do adaptacji w odmiennych kontekstach kulturowych.

Odniosę się do przykładu finałowych debat przedwyborczych, który jest gatunkiem dyskursu politycznego o wyraźnie określonej czasowości i celowości. Zgodnie z definicją Jeffreya Auera debata to „konfrontacja równych sobie uczestników w wystarczającym i jednakowym czasie nad ustaloną kwestią w celu uzyskania decyzji audytorium” (Auer 1962: 146). Choć cel ten jest uniwersalny – przekonanie wyborców do określonej wizji przywództwa – formaty debat różnią się w zależności od lokalnych tradycji politycznych, mediów i oczekiwań społecznych. Kluczowym elementem różnicującym aktualizację gatunku jest podmiot sprawczy debaty, czyli organizator (Budzyńska-Daca 2015, 2016). W zależności od tego, czy odpowiedzialność za organizację spoczywa na politykach, stacji telewizyjnej, czy niezależnej organizacji reprezentującej wyborców, debata uzyskuje odpowiedni kształt i uaktywnia różne funkcje.

Żeby zobrazować tę różnorodność, podam kilka przykładów. W USA finałowe debaty telewizyjne organizowane były przez wiele lat przez niezależną organizację *Commission on Presidential Debates* i odbywały się w trzech formatach na trzech różnych uniwersytetach. Formaty obejmowały debatę tematyczną (politycy stali przy mównicach), debatę *town hall* z pytaniami od publiczności (politycy mogli się swobodnie przechadzać w trakcie odpowiedzi) oraz debatę skupioną na polityce zagranicznej (politycy siedzieli przy wspólnym stole z moderatorem). Taka różnorodność umożliwiała kandydatom przedstawienie szerokiego spektrum swojego przywództwa (programowego i retorycznego). Uniwersytety jako miejsca organizacji symbolizowały otwartość na dialog i neutralność. Finałowe debaty we Francji odbywały się w telewizji w formacie ostrej konfrontacji. Kandydaci siedzieli naprzeciwko siebie i dyskutowali o kwestiach wprowadzanych przez moderującą dwójkę dziennikarzy. Ważne było, aby każdy z kandydatów miał tyle samo czasu na wypowiedź. Swobodna dyskusja odzwierciedla francuską tradycję żywej

debaty politycznej. W Polsce debaty odbywają się w studiach telewizyjnych, jednak brak ustabilizowanej tradycji organizacyjnej często prowadził do eksperymentowania z formatami. Poszczególne stacje telewizyjne, pełniąc rolę organizatorów, ustalały zasady na podstawie wytycznych wynegocjowanych ze sztabami wyborczymi. W efekcie sama organizacja debat – w tym kontrowersyjny dobór moderatorów czy kwestionowanie równości szans uczestników – stawała się nieprzezroczysta i skupiała na sobie uwagę widzów, zamiast umożliwiać im koncentrację na konfrontacji między politykami. W Czechach miejscem dla finałowych debat prezydenckich były teatry, co wprowadzało element przestrzeni symbolicznie związanej z publiczną wymianą myśli. Obecność widowni i jej żywe reakcje nadawały dodatkowy walor performatywny wydarzeniu bądź co bądź politycznemu (Budzyńska-Daca, Rawski, Rusin Dybalska 2020). Wydaje się, że walory performatywne w stopniu szczególnym objawiły się w debacie w Ukrainie. Finałowa debata prezydencka w 2019 roku odbyła się bowiem na stadionie sportowym, z relacją na telebimach. Format ten nadał wydarzeniu wymiar masowy, podkreślając jego znaczenie i tworząc wrażenie rywalizacji sportowej. Podobny wymiar miała debata kandydatów na prezydenta w Polsce w 2025 roku na rynku w Końskich w otoczeniu dopingujących swoich kandydatów grup wyborców.

Kontrastywne zestawienia aktualizacji gatunku wzbogacają nasze myślenie o tym, jak pojemnym gatunkiem jest debata przedwyborcza i jakim przekształceniom może ulegać w zależności od tego, kto i w jakich okolicznościach kontekstowych wprowadza ją do obiegu komunikacji publicznej. Porównywanie, jak gatunek funkcjonuje w różnych kontekstach, pozwala określić jego zdolność do adaptacji i realizacji funkcji perswazyjnych w nowych sytuacjach komunikacyjnych. Tego rodzaju analizy umożliwiają identyfikację kluczowych elementów gatunku, wspólnych dla jego różnych realizacji oraz tych, które podlegają modyfikacjom, dostosowując się do specyfiki danego kontekstu. Z tego względu generalna uwaga o pożytkach badawczych płynących z kontrastywnych analiz gatunkowych o charakterze procesualnym (model 3P) jest szczególnie istotna.

* * *

Podsumowując: analiza potencjału retorycznego gatunku w wymiarze dyskursywno-podmiotowym pozwala osadzić gatunek w przestrzeni społecznej,

ocenić oczekiwania audytoriów wobec uczestników gatunku i na odwrót – oczekiwania podmiotów twórczych wobec audytoriów, ponadto oszacować typowy układ czynników perswazyjnych: specyfikę etosową „mówców” i stosowną do oczekiwań odbiorczych prezentację treści.

13.5. KRYTYKA WDP W SKRÓCIE

W poniższym zestawieniu zebrano kluczowe dla krytyki gatunkowej tego wymiaru pojęcia i uporządkowano je w praktyczny spis celów, pytań, kryteriów oraz kroków analitycznych.

CZĘŚĆ A: ANALIZA POTENCJAŁU RETORYCZNEGO GATUNKU

Cel:

Zidentyfikowanie sposobów, w jakie dany gatunek konstytuuje role uczestników, strukturyzuje relacje między nimi oraz wchodzi w układy z normami instytucjonalnymi, kulturowymi i społecznymi. Analiza ta ma na celu rozpoznanie uwarunkowań podmiotowości i dialogiczności gatunku.

1. Pytania krytyczne:

- ◆ Kto może posługiwać się tym gatunkiem i w jakich warunkach?
- ◆ Jakie relacje między uczestnikami komunikacji są typowe dla tego gatunku (rola nadawcy, odbiorcy, instytucji)?
- ◆ Jakie wzorce interakcji i etosu są wpisane w ten gatunek?
- ◆ Jakie normy społeczne, instytucjonalne i kulturowe regulują sposób użycia gatunku?
- ◆ Jaka jest typowa relacja zależności i autorytetu w tym gatunku?

2. Procedura analityczna:

- ◆ Analiza reprezentatywnych przypadków posługiwania się gatunkiem w różnych kontekstach kulturowych i instytucjonalnych.
- ◆ Badanie koncepcji modelowego nadawcy i odbiorcy – kto mówi, w imieniu kogo i do kogo, kto słucha?
- ◆ Analiza uwarunkowań dostępu do gatunku – kto może go używać, w jakich sytuacjach i z jakim skutkiem?
- ◆ Zidentyfikowanie typowych form adresatywności i konwencji dialogicznych.

3. Efekt analizy:

- ◆ Mapa typowych ról podmiotów i relacji w obrębie gatunku.
- ◆ Opis norm kulturowych i instytucjonalnych wpisanych w funkcjonowanie gatunku.
- ◆ Charakterystyka „siły etosu” – kto ma prawo działać w gatunku i jak jest odbierany?
- ◆ Model relacyjno-podmiotowy gatunku – schemat typowych interakcji i zależności.

CZĘŚĆ B: ANALIZA ZAKTUALIZOWANEGO DZIAŁANIA GATUNKOWEGO

Cel:

Ocena, w jaki sposób badany akt/artefakt aktualizuje lub przekształca role komunikacyjne uczestników oraz w jaki sposób odpowiada na normy, oczekiwania i relacje podmiotowe właściwe dla gatunku.

1. Pytania krytyczne:

- ◆ Czy komunikujące się podmioty realizują typowe role gatunkowe, czy je przekształcają?
- ◆ Czy etos uczestników odpowiada konwencjom gatunkowym?
- ◆ Czy doszło do zmiany w adresatywności (np. rozszerzenia lub zawężenia audytorium)?
- ◆ Czy zakłócenia lub przesunięcia w strukturze podmiotowej miały wpływ na skuteczność komunikacyjną?

2. Procedura analityczna:

- ◆ Identyfikacja ról uczestników artefaktu – kto mówi, w czym imieniu, z jakiej pozycji?
- ◆ Porównanie z typowymi wzorcami podmiotowości i relacji wpisanymi w gatunek.
- ◆ Analiza sposobu kreowania etosu i zarządzania pozycją mówiącego.
- ◆ Identyfikacja przesunięć, hybrydyzacji, zmian norm adresatywnych.

3. Efekt analizy:

- ◆ Ocena spójności aktualizacji ról komunikacyjnych z potencjałem gatunku.
- ◆ Wskazanie przekształceń w strukturze podmiotowej i ich konsekwencji.
- ◆ Identyfikacja działań komunikacyjnych wzmacniających lub osłabiających relacje nadawczo-odbiorcze.

ELEMENTY STAŁE DO UWZGLĘDNIENIA W OBU CZĘŚCIACH

TABELA 11. Dyskursywno-podmiotowe aspekty gatunku – potencjał a realizacja (oprac. własne)

Kategoria	Wariant potencjału gatunkowego	Wariant działania zaktualizowanego
Role komunikacyjne	modelowe role nadawcy, odbiorcy, instytucji	faktycznie przyjęte role, ich przesunięcia lub zakwestionowanie
Normy kulturowe	typowe oczekiwania kulturowe i instytucjonalne	zachowania zgodne z normą, przekroczenia norm, konflikty kulturowe
Etos	wzorzec legitymizacji nadawcy	strategia kreowania etosu w konkretnym artefakcie
Adresatywność	modelowe audytorium i wzorzec adresacji	rzeczywisty sposób adresowania, reakcje odbiorców
Relacje społeczne	typowe układy zależności między uczestnikami komunikacji	przekształcenia i napięcia między uczestnikami komunikacji

PODSUMOWANIE

Projekt **retorycznej krytyki gatunkowej** przedstawiony w tej książce zawiera w swojej nazwie trzy kluczowe komponenty: retoryczną perspektywę, krytyczną metodologię i gatunkową soczewkę ogniskowania uwagi. **Retoryka** – rozumiana jako teoria wpływu zakorzeniona w symbolicznym działaniu – wyznacza ogólną ramę interpretacyjną. Umożliwia myślenie o gatunkach jako o dynamicznych odpowiedziach na sytuacje komunikacyjne, osadzonych kulturowo, nasyconych intencjonalnością i relacyjnością. **Krytyka** – w znaczeniu metodologii interpretacyjnej – nadaje projektowi wymiar analitycznego zaangażowania. Oznacza nie tylko analizowanie zjawisk komunikacyjnych, ale też ich wartościowanie, problematyzowanie, stawianie pytań o zależności, skuteczność i formy sprawczości wpisane w praktyki gatunkowe. Wreszcie **gatunek** – jako przedmiot badania – ogniskuje uwagę na wielu swoich wymiarach: od celów i funkcji, przez kompozycję i styl, po warunki powstawania, sposoby użycia i okoliczności odbioru. Zatem, ujmując ponownie trzy komponenty jako komplementarną całość badawczą, retoryczna krytyka gatunkowa jest polem pytań o to, jak gatunki organizują nasze działania, porządkują życie społeczne, legitymizują władzę (i wiedzę), wpływając na kształt zbiorowej wyobraźni. Jej celem jest zrozumienie kulturowych mechanizmów komunikacji – poprzez gatunki, w gatunkach i pomiędzy nimi.

Projekt ten osadzony jest w tradycji retorycznej perspektywy badań gatunków (*Rhetorical Genre Studies*, RGS), rozwijanej od lat osiemdziesiątych XX wieku na amerykańskich uniwersytetach. To właśnie tam sformułowano przełomowe założenia: że gatunki nie są jedynie narzędziami porządkowania wypowiedzi, lecz strukturami społecznymi, które modelują sposoby

uczestnictwa w komunikacji, określają status podmiotów działających w ich ramach, a także regulują, co uchodzi za możliwe, stosowne lub skuteczne w danym kontekście. Badacz komunikacji, który chce zrozumieć, jak rozkładają się wektory wpływu, jakie zależności występują między komunikującymi się podmiotami, jak silne są te oddziaływania i co wpływa na ich skuteczność, może poszukiwać odpowiedzi na te pytania właśnie w analizie gatunków.

Kluczowym konceptem zaproponowanego tu projektu stał się **potencjał retoryczny** – zbiór kulturowo ukształtowanych możliwości działania, które dany gatunek oferuje uczestnikom komunikacji. Inaczej mówiąc: nie każdy gatunek może realizować każdy cel, ale każdy gatunek niesie ze sobą pewien zestaw domyślnych funkcji, strategii i efektów. Badanie potencjału retorycznego to pytanie o to, do jakich działań dany gatunek został społecznie stworzony, jakie warunki umożliwiają jego skuteczne funkcjonowanie, jaką rolę pełni w środowisku komunikacyjnym oraz jakie i czyje cele pozwala realizować – a jakie marginalizuje lub wyklucza.

Świadoma wielości tradycji, które na przestrzeni dekad formowały refleksję nad gatunkiem, nie dążę do ich ujednolicenia. Przeciwnie – uznaję tę różnorodność za poznawczo-wartościową i metodologicznie inspirującą. Aby jednak umożliwić wspólną refleksję nad nimi, proponuję wprowadzenie ramy heurystycznej, która pozwala myśleć o gatunku jako kategorii wielopostaciowej, złożonej i dynamicznej. Taką ramą stał się zaproponowany tu model 3P – ujmujący gatunki jako **produkty, procedury i procesy** komunikacyjne. Model ten nie służy klasyfikacji *per se*, lecz stanowi narzędzie porządkujące – rodzaj konstrukcji nośnej, która łączy różne perspektywy opisywane w literaturze przedmiotu.

Gatunek jako produkt to spojrzenie typologiczne i normatywne – utrwalony wzorzec/standard/prototyp o rozpoznawalnych wyznacznikach, istniejący na poziomie abstrakcyjnym. W tym ujęciu gatunek jawi się jako gotowy schemat komunikacyjny, który jest wynikiem długotrwałego procesu konwencjonalizacji: wykształcenia się zbioru cech i zasad, które definiują daną formę przekazu. Gatunek jako produkt ma zatem charakter schematu poznawczego i narzędzia komunikacyjnego.

Gatunek jako procedura to z kolei perspektywa dynamiczna, określająca działanie *tu i teraz*. W tym ujęciu gatunek rozumiany jest jako zespół czynności i reguł podejmowanych przez uczestników komunikacji podczas tworzenia i odbierania przekazów, jako pewna „gra komunikacyjna” o ustalonych zasadach, w której podmioty komunikujące się znają swoje role. Proceduralne ujęcie gatunku skupia się więc na kompetencji komunikacyjnej

użytkowników: wiedzy nadawców o tym, jak poprawnie zrealizować przekaz zgodnie z gatunkiem (jak go zaadresować, w jaką treść go wyposażać, jaki styl przybrać), oraz oczekiwaniach odbiorców, którzy na podstawie sygnałów gatunkowych spodziewają się określonego przebiegu interakcji. Gatunek jako procedura podkreśla zatem interakcyjność i dialogiczność komunikacji – każda wypowiedź gatunkowa (akt retoryczny) jest odpowiedzią na jakiś wcześniejszy komunikat i zakłada określone reakcje odbiorców (konceptcja *uptake*). Uczestnicy komunikacji, przestrzegając procedur gatunkowych, jednocześnie angażują się w pewien nieformalny „kontrakt społeczny”: zobowiązują się komunikować w sposób zrozumiały dla drugiej strony, zgodny z konwencjami danej wspólnoty, co umożliwia współtworzenie sensu.

Dopełnieniem tych dwóch ujęć jest gatunek jako proces, w którym akcentuje się historyczną zmienność i kontekstowy charakter. W tej perspektywie gatunek to nie ustalona forma, ani nie tylko bieżąca praktyka – to ciągły proces negocjowalności i adaptacyjności kulturowej. Gatunki są postrzegane jako żywe organizmy w ekosystemie społecznym: rodzą się w odpowiedzi na nowe okoliczności komunikacyjne, rozwijają i przekształcają wraz ze zmianami kulturowymi i technologicznymi, czasem też obumierają, gdy tracą funkcję. Ujęcie procesualne przypomina nam, że gatunki nie są dane raz na zawsze – podlegają ewolucji. Dzieje się tak pod wpływem wielu czynników: pojawiania się nowych mediów, przemian obyczajowych i językowych, przenikania się kultur (globalizacji komunikacji) czy świadomej innowacji ze strony użytkowników. Analizując gatunek jako proces, przyglądamy się długofalowym zmianom. Perspektywa procesu uświadamia, że granice gatunku są przepuszczalne, a gatunki wpływają na siebie nawzajem, tworząc sieci powiązań – nowe formy często wyrastają z połączenia cech różnych wcześniejszych gatunków (hybrydyzacji), a istniejące mogą rozszerzać swój zakres zastosowań. Krótko mówiąc, gatunek jako proces to patrzenie przez pryzmat zmiany: każdy gatunek jest wypadkową tradycji i innowacji, stabilności i ruchu.

Model 3P integruje więc różne perspektywy badania i stanowi ramę heurystyczną, która umożliwia ich widzenie w optyce wielości: metodologii, wymiarów, kodów, dyscyplin i kulturowych kontekstów. Holistyczna perspektywa zakłada wyodrębnienie **genosfery** jako symbolicznego miejsca mediacji gatunkowych w obszarze komunikowania, przestrzeni cyrkulacji form, znaczeń i konwencji. Konceptcja genosfery z jednej strony pozwala dostrzec szersze pole napięć i zależności między gatunkami, z drugiej – staje się tłem dla analiz krytycznych.

Projekt zakłada, że krytyka gatunków może być owocna poznawczo, jeśli wyodrębni się w niej osobne wymiary dla szczegółowych dociekań nad aspektami istnienia i funkcjonowania gatunku. Stąd propozycja czterech obszarów (wymiarów) grupowania zagadnień badawczych. Wymiar komunikacyjno-teleologiczny odpowiada na pytanie „po co istnieje dany gatunek?” – skupia się na identyfikacji uczestników komunikacji i ich celów. W ten sposób ujawnia teleologiczne spektrum – od gatunkowych po osobiste, które mogą być realizowane w jego ramach. Wymiar czasowo-przestrzenny odpowiada na pytanie „kiedy i gdzie gatunek działa?” – analizuje wieloczynnościowy kontekst sytuacyjny w procesie komunikacji. Kolejny, wymiar kompozycyjno-stylistyczny, odpowiada na pytania „jakie jest tworzywo gatunku?” oraz „co stanowi materialną tkankę intencji przekazu?”. Odnosi się do struktury (*dispositio*) i właściwych dlań elementów stylistycznych (*elocutio*). W tym wymiarze analizie podlegają stałe elementy kompozycyjne (typowe części wypowiedzi/artefaktu, ich układ) oraz konwencje stylistyczne, figuratywność przekazu wyróżniające gatunek. Badanie kompozycji i stylu pozwala dostrzec zarówno gatunkową schematyczność formy, jak i potencjał modyfikacji: które elementy mogą podlegać zmianom lub wariacjom, a które stanowią trzon zapewniający rozpoznawalność gatunku. Wreszcie wymiar dyskursywno-podmiotowy stawia pytanie „czyj jest gatunek?”, w którym analizie poddaje się relacje między gatunkiem a uczestnikami komunikacji, to, jakie podmioty gatunek uprzywilejowuje oraz jakie role im wyznacza. Wymiar ten ma charakter społeczno-antropologiczny: uwzględnia etos nadawcy (to, jak buduje swoją wiarygodność i tożsamość poprzez gatunek), relacje zależności i interakcje społeczne wpisane w dyskurs gatunku oraz oczekiwania odbiorców co do sposobu formułowania przekazu. Innymi słowy, patrzymy tu na gatunek jako element szerszego porządku dyskursywnego, który definiuje, kto, do kogo i w jaki sposób formułuje przekaz w danej sytuacji komunikacyjnej.

Ujęcie czterech wymiarów w ramie krytyki retorycznej odkrywa gatunek jako fenomen wielowarstwowy: z jednej strony mający względnie stałą formę i pełniący określone funkcje (co uchwyciliśmy dzięki wymiarom kompozycyjnemu oraz teleologicznemu), z drugiej strony zakorzeniony w konkretnym kontekście fizycznym (wymiar czasowo-przestrzenny) i współtworzony przez uczestników dyskursu, na których jednocześnie wywiera wpływ (wymiar dyskursywno-podmiotowy). Taka perspektywa potwierdza podstawową tezę retorycznych studiów nad gatunkiem: że jest on formą działania społecznego –

utrwalonym sposobem reagowania na powtarzalne sytuacje komunikacyjne, który jednocześnie sytuacje te współtworzy w procesach wymiany wpływów.

Chciałabym dodać, że proponowana koncepcja retorycznej krytyki gatunkowej ma charakter otwarty – jest zaproszeniem do dalszych badań, aplikacji i rozwijania przyjętych założeń. Po pierwsze, dalsze badania naukowe nad gatunkami mogą skorzystać z zaproponowanego podejścia, testując je w nowych kontekstach, kulturach i praktykach komunikacyjnych. Po drugie, metodologia krytyki gatunkowej, choć osadzona w określonych paradygmatach, może być rozwijana poprzez dialog z innymi metodologiami. Po trzecie, projekt krytyki gatunkowej posiada także potencjał aplikacyjny rozwijania krytycznej świadomości gatunkowej w ramach edukacji akademickiej.

Przedstawiona tu propozycja krytyki ma charakter ramowy – wyznacza kierunki, wskazuje możliwe narzędzia i zaprasza do twórczej kontynuacji i eksplorowania potencjału retorycznego gatunków. Stanowi swego rodzaju koncepcyjną platformę, którą można dalej wykorzystywać w różnych kontekstach badawczych.

SPIS RYSUNKÓW I TABEL

RYS. 1. Gatunki w retoryce, gatunki retoryczne i gatunki z perspektywy retorycznej (oprac. własne)	35
RYS. 2. Schemat systemu gatunków w polskim urzędzie patentowym (oprac. Ewelina Bąkowska na seminarium <i>Media – Retoryka – Gatunki</i> na Wydziale Polonistyki UW).	65
TABELA 1. Poziomy zależności między aktem i artefaktem (oprac. własne)	33
TABELA 2. Rodzaje wymowy w koncepcji Arystotelesa (Meyer, Carrilho, Timmermans 2010: 55)	38
TABELA 3. Różnice między zestawem, systemem i repertuarem gatunków (oprac. własne)	69
TABELA 4. Porównanie podejść do układów gatunkowych (Spinuzzi 2004)	71
TABELA 5. Różnice między ekologią a koloniami gatunków (oprac. własne)	72
TABELA 6. Zestawienie poziomów analizy w teorii aktywności i koncepcji gatunku (Spinuzzi 2003b: 45; w tabeli pominięto odwołania wewnątrztekstowe)	87
TABELA 7. Potencjał gatunkowy a działanie zaktualizowane (oprac. własne)	176
TABELA 8. Temporalne aspekty gatunku – potencjał a realizacja (oprac. własne)	200
TABELA 9. Przestrzenne aspekty gatunku – potencjał a realizacja (oprac. własne)	203
TABELA 10. Kompozycyjno-stylistyczne aspekty gatunku – potencjał a realizacja (oprac. własne)	221
TABELA 11. Dyskursywno-podmiotowe aspekty gatunku – potencjał a realizacja (oprac. własne)	233

INDEKS OSÓB

- Albero-Posac Sofia 104
Altman Rick 55, 127, 129, 132, 136
Anderson Floyd D. 27
Andrews James Robertson 26
Androutsopoulos Jannis 97, 113
Antczak Frederick J. 152
Appadurai Arjun 115
Appelbaum L. Gregory 79
Artemeva Natasha 96
Arystoteles 14, 28, 35–40, 54, 152, 162, 184,
206, 208, 209, 226
Askehave Inger 96
Auer Jeffrey 229
Auken Sune 63
Austin John L. 30, 60

Bachtin Michaił 41–43, 59, 94, 123, 136, 168,
185, 186
Balbus Stanisław 116, 127, 225
Balcerzan Edward 116, 127, 225
Baldry Anthony 216
Balowski Mieczysław 90
Baran Bogdan 34
Barthes Roland 196, 197
Bartmiński Jerzy 115, 116, 129
Bartoszyński Kazimierz 116
Bateman John 98, 99, 108, 113, 217
Bauer Zbigniew 116
Bawarshi Anis 60, 62, 70, 130, 168

Bazerman Charles 59, 64, 66, 67, 74, 78–80,
93, 113, 129, 130, 134, 225
Bąkowska Ewelina 65
Beale Walter H. 208
Bedau Mark 57
Belcher Diane D. 104
Bendrat Anna 24
Benoit William Lyon 45, 46, 147
Berghman Michaël 103
Berkenkotter Carol 77, 78, 88, 89
Bhatia Vijaya 46, 47, 59, 67, 72, 73, 121
Biber Douglas 114
Bilut-Homplewicz Zofia 115
Bitzer Lloyd 24, 31, 32, 33, 41, 43, 53, 163, 164,
178, 191
Black Edwin 23–25, 40, 41
Bogołębska Barbara 115
Bolecki Włodzimierz 115, 116
Bonner Frances 209
Booth Wayne C. 24
Bormann Ernest G. 27
Bourdieu Pierre 225–227
Brooks Kevin 93
Brown John Seely 78
Brummett Barry 82, 83
Brunetière Ferdinand 127
Budzyńska-Daca Agnieszka 11, 125, 156, 157,
166, 180–181, 192, 195, 227–230
Burgess Jean 211

- Burke Kenneth 13, 23, 24, 27, 46, 51, 53, 57
 Burkholder Thomas R. 26, 30, 33
 Burzyńska-Kamieniecka Anna 115
 Butler Judith 170

 Calvo-Rubio Luis-Mauricio 101
 Campbell Karlyn Kohrs 26, 27, 30, 33, 44, 130, 205
 Carrilho Manuel Maria 38
 Carter-Thomas Shirley 99
 Chandler Daniel 55, 56
 Charland Maurice 25
 Churchill Winston 50
 Cogley Paul 133, 153, 161
 Cole Michael 32, 33
 Collins Allan 78
 Condit Celeste Michelle 24, 128
 Connors Robert J. 209
 Consigny Scott 32
 Corbett Edward P.J. 209
 Couldry Nick 189
 Crowston Kevin 98
 Cudak Romuald 115
 Cycleron, właśc. Marcus Tullius Cicero 36, 209, 214
 Czachur Waldemar 115

 Darwin Charles 54
 Daughton Suzanne M. 26
 Deleuze Gilles 62
 DeLuca Kevin 190
 Demostenes 39
 Derrida Jacques 132
 Devitt Amy 16, 59, 60, 68, 75, 78, 90–93, 97, 107–109, 111–113, 119, 128, 142, 207, 224
 Dryer Dylan B. 60
 Duda Andrzej 157, 216
 Duguid Paul 78
 Dunin-Dudkowska Anna 115, 117

 Eberly Rosa A. 152
 Ellerup Nielsen Anne 96
 Ellis John 209
 Emmons Kimberly 60

 Fahnstock Jeanne 206
 Fairclough Norman 26, 223
 Farrell Thomas B. 24
 Filip II Macedoński 39
 Fishelov David 125, 128
 Fisher David 94
 Fisher Walter R. 27, 51
 Flower Linda 168
 Forceville Charles 99, 113, 216
 Foss Sonja K. 12, 17, 24, 26–30, 33, 147, 148, 150
 Foucault Michel 26, 189
 Fowler Alastair 55, 127, 128
 Fras Janina 36, 37, 49, 78
 Freadman Anne 13, 59–62, 89, 97, 129, 136
 Freedman Aviva 64, 90
 Frow John 49, 55, 128, 130, 132
 Frye Northrop 54, 205
 Furdal Antoni 116
 Furman Wojciech 49

 Gajda Stanisław 49, 116, 131
 Gallagher Victoria 16–17, 107, 108, 111–113, 207, 224
 Garver Eugene 40
 Gee James Paul 223
 Gemel Aleksander 131
 Genette Gérard 55
 Gerbaudo Paolo 103
 Giddens Anthony 84, 173, 224
 Giltrow Janet 59, 80–82, 96
 Glantz Mark 147
 Głowiński Michał 116, 127, 129, 133
 Godlewski Grzegorz 116
 Gorzkowski Albert 210
 Gray Robert James 108
 Green Joshua 211
 Grice Paul 173
 Grochowski Grzegorz 116, 173
 Grzenia Jan 182
 Grzmil-Tylutki Halina 154
 Guattari Félix 62

 Habermas Jürgen 173
 Hall Stuart 196, 197

- Halliday Michael 52
 Han Zhengrui 47
 Hanus Anna 115, 127
 Harrell Jackson 49, 51
 Hart Roderick P. 26
 Hart-Davidson Bill 101
 Hauser Gerard 190
 Havel Václav 227
 Heidegger Martin 34
 Helsley Sheri L. 178
 Henry David 26
 Hofman Iwona 115, 116
 Holquist Michael 168
 Hołownia Szymon 227
 Hordecki Bartosz 25, 162, 178
 Huckin Thomas 77, 78, 88, 89
 Humphreys Paul 57
 Huxman Susan Schultz 26, 30, 33
 Hyon Sunny 52

 Iser Wolfgang 173

 Jack Jordynn 79
 Jamieson Kathleen Hall 44, 130, 160, 178, 205
 Jasinski James L. 23, 26
 Jauss Hans Robert 153, 161
 Jenkins Henry 170
 Johns Ann 93
 Jolliffe David A. 42, 43
 Jones Rodney 103

 Kaczmarek Dorota 115, 127
 Kaczyński Jarosław 156
 Kaliszewski Andrzej 49
 Kamiński Jarosław 194
 Kampka Agnieszka 40
 Kant Immanuel 12
 Kennedy George A. 36, 38, 39, 104, 153, 178, 205, 209
 Kent Thomas 43
 Kępa-Figura Danuta 110, 115
 King Andrew 27
 King Martin Luther Jr. 50, 186
 Kinneavy James L. 49

 Kita Małgorzata 116, 182
 Klein Perry D. 79
 Kornfield Sarah 147
 Korolko Mirosław 205, 217
 Kosman Marcin 156
 Kraus Jiří 227
 Kress Gunther 107, 217
 Kuhn Thomas 55
 Kuypers Jim A. 23, 26
 Kwintylian, właśc. Marcus Fabius Quintilianus 36, 206, 209, 217

 Lai Wan Yee Winsy 102
 Lanham Richard A. 112, 210
 Lausberg Heinrich 206, 209, 214, 215
 LaVally Rebecca 26
 Lefebvre Henri 190
 Leff Michael 24
 Lem Stanisław 145
 Lemke Jay L. 216
 Leontiew Aleksej N. 34
 Lewiński Piotr H. 36, 216
 Lewis Justin 96
 Lichański Jakub Zdzisław 26, 27
 Linkugel Wil 49, 51
 Lis Tomasz 156
 Lisowska-Magdziarz Małgorzata 100, 187
 Lizjasz 38
 Loewe Iwona 110, 115, 228
 Lomborg Stine 97
 Luzón María José 104

 Łukowska Aleksandra 14, 156, 181

 Mac Agnieszka 115
 Macken-Horarik Mary 93
 Maingueneau Dominique 154, 225
 Maldonado Chandra A. 177
 Malinowska Ewa 116
 Mandelbaum Maurice 128
 Markiewicz Henryk 127
 Marquardt Dorota J. 101
 Martianus Felix Capella 206
 Martinelli Dario 104

- Mayr Ernst 56, 57
 McAuley Gay 194
 McClure Kevin 27
 McGee Michael Calvin 27
 McHugh Siobhán 211
 McKerrow Raymie 24, 26
 McLuhan Marshall 196
 Medway Peter 64, 90
 Mejias Ulises A. 189
 Merkel Angela 227
 Merleau-Ponty Maurice 189
 Meyer Michel 26, 38
 Michałowska Teresa 116
 Michałowski Piotr 116
 Miller Carolyn 16, 36, 51–54, 56, 57, 68, 107, 108, 111–113, 128, 172, 186, 207, 224
 Mirowski Piotr 102
 Mittell Jason 127
 Modrzejewska Ewa 11, 125
 Morawiecki Jędrzej 116

 Nabiałek Zuzanna 14, 156, 192
 Narecki Krzysztof 152
 Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława 115, 116, 129
 Nudd Donna M. 27
 Nyboe Jacob Ølgaard 99
 Nycz Ryszard 116

 O'Sullivan Neil 180
 Obama Barack 216
 Ogonowska Agnieszka 195
 Okopień-Sławińska Aleksandra 129
 Olbrechts-Tyteca Lucie 24, 172
 Omizo Ryan 101
 Ono Kent A. 26
 Opacki Ireneusz 115, 116, 127
 Orlikowski Wendy 68, 84, 88, 180, 186
 Orwell George 82
 Ostaszewska Danuta 76, 115, 116, 132

 Papacharissi Zizi 191, 212, 213
 Paré Anthony 53, 84, 88
 Patton John H. 44, 45

 Peeples Jennifer 190
 Peirce Charles S. 60
 Perelman Chaim 24, 172
 Perykles 39
 Peters Brad 93
 Piekot Tomasz 131
 Platon 206
 Prior Paul 59, 78, 119, 120, 185
 Przyklenk Joanna 132
 Ptaszek Grzegorz 209

 Rachwał Tadeusz 116, 127
 Rawski Tomasz 230
 Regiewicz Adam 83
 Reiff Mary Jo 70
 Rejter Artur 115, 131
 Rogowska Kinga 14
 Rojas-Torrijos José-Luis 101
 Rosch Eleanor 131
 Roscoe Jane 209
 Rose Gillian 100, 194
 Rott Dariusz 83
 Rowland Robert 27
 Rowley-Jolivet Elizabeth 99
 Rusin Dybalska Renata 230
 Rusinek Michał 83, 119, 216
 Russell David R. 94, 113
 Rybacki Donald J. 26
 Rybacki Karyn C. 26
 Rzeszutko Małgorzata 194

 Sadowski Witold 82
 Sawicki Stefan 116
 Schatz Thomas 129
 Schiappa Edward 38, 39
 Schryer Catherine 74, 75, 186, 197, 225
 Schutz Alfred 53
 Searle John 30, 52–53
 Sendyka Roma 110
 Serpell James 104
 Shepherd Dawn 113
 Shipka Jody 185
 Silverstone Roger 196, 197
 Simons Herbert W. 35

- Skowronek Bogusław 110
 Skwara Marek 83
 Skwarczyńska Stefania 112, 116, 127
 Sloop John M. 26
 Sławiński Janusz 129
 Smart Graham 53, 84, 88, 225
 Smykała Marta 115
 Sobczak Barbara 37, 168
 Spinuzzi Clay 32–34, 59, 70–73, 75, 85–88, 113, 133, 154
 Stein Dieter 59, 82, 96
 Stromer-Galley Jennifer 160, 178
 Sutton Jane 178
 Swales John 59, 67, 74, 125, 128, 131, 132, 160, 163
 Szadura Joanna 115
 Szurek Agnieszka 27
- Ślawska Magdalena 78, 82
- Tardy Christine M. 177
 Teslenko Tatiana 205
 Thibault Paul 216
 Thieme Katja 60
 Timmerman David M. 38, 39
 Timmermans Benoit 38
 Todorov Tzvetan 55, 127
 Tolson Andrew 212, 213
 Toulmin Stephen 24
 Trapani William C. 177
 Trosborg Anna 128
 Trump Donald 227
 Trzaskowski Rafał 157
 Trzynadłowski Jacek 116
 Tseronis Assimakis 99, 113
 Tukidydes 39
 Túñez-López José-Miguel 101
- Ulicka Danuta 185
 Urbaniak Paweł 116
 Uszyński Jerzy 116
- van Dijk Teun A. 26, 27, 49, 223
 van Leeuwen Theo 107, 217
- Vandenberg Femke 103
 Vatz Richard E. 32, 178, 191
 Vickers Brian 23
- Wałęsa Lech 156
 Warnick Barbara 24, 211–213
 Warren Austin 49
 Weaver Richard 24
 Wellek René 49
 Wenzl Josef 125, 126
 Whalen Kristina L. 27
 White Eric Charles 180
 Wichelns Herbert 24, 28
 Wickman Chad 103
 Wierzbicka Anna 115, 116
 Wilkoń Aleksander 49, 116
 Williams Marie 98
 Wilson Kirt H. 25, 100
 Winterowd W. Ross 152
 Witosz Bożena 115, 116, 121, 128, 131, 132, 184–185
 Wittgenstein Ludwig 56, 127
 Wodak Ruth 26
 Wojtak Maria 44, 75–76, 110, 112, 115–117, 127, 131
 Wolański Adam 196
 Wolny-Zmorzyński Kazimierz 49, 116
 Worsowicz Monika 208
 Wygotski Lew 86
 Wysłouch Seweryna 83, 116
- Xia Sichen 104
- Yates Joanne 68, 84, 88, 180, 186
- Zadorozhnyy Artem 102
 Załęska Maria 80
 Zaśko-Zielińska Monika 90
 Zełenski Wołodymyr 227
 Zgorzelski Czesław 127
 Zuboff Shoshana 189
- Żółkiewski Stefan 129

INDEKS RZECZOWY

- actio* 180–181, 208, 217
adaptacja gatunkowa 44, 54–55, 57, 62, 72–73, 75, 78, 116, 126–127, 138, 142, 153, 208, 217–218, 229–230
adresat modelowy 18, 42, 168
adresatywność 42, 231–233
afektywny wymiar gatunków 62, 78–79, 109, 110, 188
akt komunikacyjny 32, 136, 159, 168, 185, 189–190
akt retoryczny 29–34, 43
aktor społeczny 74
aktualizacja gatunku 18–19, 74, 134–135, 151–154, 157, 159–160, 162, 219, 229–230
alternacja 131
amplifikacja 38, 216
argumentacja (*argumentatio*) 206, 212–213, 221
artefakt 32–34
artefakt jako narzędzie działania 33
artefakt retoryczny 30–34
audytoryum 38–39, 43, 160, 163–164, 169, 172–174, 176, 187, 197, 203, 206, 226, 232–233
audytoryum implikowane 226
audytoryum modelowe 173, 176
audytoryum powszechne (uniwersalne) 172–174
audytoryum rzeczywiste 164, 176, 226
badania genologiczne 52, 75–76, 100–101, 104–105, 113–117, 119–120, 126, 130, 133–134
bezpieczeństwo gatunkowe 209, 218–219, 221
blokowanie *uptake* 61–62
blueprint 135
cechy stylistyczne 141–142, 149, 214–219, 221, 238
cel (celowość) 163, 165–166
cel indywidualny 165–166
cel komunikacyjny 165–166
cel prymarny 165
cel retoryczny 135, 208
cel ukryty 165–166
chronos (czas ilościowy) 177–181, 183, 185–186, 188
chronotop 94–95, 185–186
czas interakcji 182–184
czas odbioru 187–189
czas sytuacji 178–180
czas tworzenia 180–182
czas w akcie / artefakcie 184–187
czytelnik implikowany (*implied reader*) 173
decorum 207–208, 215, 220
dialogiczność 168, 212, 237
digressio 206, 212

- dispositio* 205–206, 208–213, 219–221, 238
docens 23–24
dynamis 152, 155, 177–178, 206
dyskurs exhortacyjny 40
działanie gatunkowe 78
działanie komunikacyjne 29–30, 33, 135–136, 159
efekt perswazyjny 25, 30, 172, 176, 184, 186, 188–189, 213, 230–231
efektywność gatunku 112, 177, 183, 208
ekologia gatunków 70–73, 85, 113, 120
ekosystem (metafora), zob. metafora ekosystemu
elocutio 206, 208, 214, 219, 221, 238
emergencja 54, 56–58
entymemat 38
etos 96, 226–227, 231–233, 238
exordium 206, 209–210, 213, 221
figury retoryczne 215–216, 219–221
filtr (metafora), zob. metafora filtra
gatunek 15–19, 33, 42–43, 59–61, 79–80, 87, 110–112, 119–120, 125–143, 151, 154–159, 162, 172, 224–226, 235–238
gatunek medialny 18, 36–37, 57, 101, 110, 116, 122, 141–143, 166, 167, 169–170, 191–192, 197, 213
gatunek mowy 42, 184
gatunek osadzony (*embedded genre*) 63
gatunek zaktualizowany 151, 155, 159–160, 182
gatunki artystyczne 42, 116, 166, 167, 178, 191–192, 214, 224–227
gatunki filmowe 55, 102, 109, 129, 130, 210, 216
gatunki literackie 28, 54–55, 94, 134, 167, 227
gatunki pierwotne 41–42, 59
gatunki retoryczne 35–37, 41–43, 49, 51, 190–191
gatunki specjalistyczne 167
gatunki w formie kolekcji 75
gatunki w instytucjach 84–85, 111–112, 117, 157–159, 192, 225
gatunki w retoryce 35–41
gatunki władzy 226
gatunki wtórne (złożone) 41–42
gatunki z perspektywy retorycznej 35, 37
gatunkowienie 74–75
gatunkowy obraz świata (GOS) 82
genera dicendi 36–38
genologia 15–17, 77, 102, 115–117, 119, 125–127, 134, 225
genologia lingwistyczna (językoznawcza) 46–47, 52, 117, 120, 225
genologia literaturoznawcza 116
genologia medialna 102, 116
genologia retoryczna 77, 120, 207, 225
genosfera 17, 120–123, 143, 237
genus deliberativum, zob. rodzaj doradczy
genus demonstrativum, zob. rodzaj popisowy
genus iudiciale, zob. rodzaj sądowy
gra komunikacyjna 129–130, 236–237
gramatyka literatury 129
gramatyka mowy 129
granice gatunku 55, 56, 70, 101, 122–123, 132–133, 161, 225–226, 228, 237
homologie retoryczne 82–83
horyzont oczekiwania 153, 160, 175–176, 226
humanistyczna teoria gatunku 110
hybryda gatunku 74, 75, 92, 96–98, 101, 103, 109, 116, 121–122, 128, 131, 156–157, 160, 175–176, 178–180, 194, 218–219, 221, 237
idea oscylacji 112
identyfikacja 24–25
IMRAD 164
instancja sądząca 173
instytucja (metafora), zob. metafora instytucji
intergatunkowość 97
interpretacja artefaktu 29, 155–157
inventio 166–167, 180–181, 205, 208
jasność (*perspicuitas*) 215
kairos (czas jakościowy) 177, 179–180, 182–184, 186–189
kapitał symboliczny 226–227

- klączy (metafora), zob. metafora klączy
 kolekcje gatunków 75
 kolonie gatunków 59, 72–73
 kompetencja gatunkowa 77–78, 89–90, 139
 kompozycja 205–215, 221, 238
 komunikacja cyfrowa 31, 67, 96–104, 116, 121, 137, 170, 187–191, 206, 210–213
 koncepcja gatunku 49–50, 85–88
 koniunktura gatunkowa 133
 konstelacja (metafora), zob. metafora konstelacji
 konwencja gatunkowa 42, 82, 89, 90, 97, 119, 128–130, 141–142, 159–160, 214–215
 krytyczna analiza dyskursu (KAD) 26, 46, 48
 krytyczna analiza gatunków (KAG) 46–48
 krytyczna świadomość gatunkowa 90–94, 142, 239
 krytyk retoryczny 28–29, 168, 217–218
 krytyka aktualizacji gatunku 19, 151, 155–159
 krytyka dramatyczna 26–27
 krytyka fantazmatyczna (*fantasy themes*) 27
 krytyka feministyczna 24, 26–27
 krytyka gatunkowa 35–58, 148–150, 159–160, 170–171
 krytyka ideologiczna 26–27
 krytyka klastrowa 26
 krytyka metaforyczna 26, 126–138
 krytyka narracyjna 26–27
 krytyka pentadyczna 26–27
 krytyka potencjału retorycznego gatunku 19, 151, 154–155
 krytyka retoryczna 23–34, 37, 111–112
 krytyka WCP w skrócie 198–203
 krytyka WDP w skrócie 231–233
 krytyka WKS w skrócie 219–222
 krytyka WKT w skrócie 174–176

 logos 226

 łańcuchy gatunków 59, 67–68

 mapa gatunków 133
 mediacyjne systemy 119–121
 mediolingwistyka 110

 metafora biologiczna 126–127
 metafora ekosystemu 17, 59, 85, 121–123, 133, 137–138, 159, 172
 metafora filtra 133, 137
 metafora instytucji 128–129
 metafora klączy 62, 130
 metafora konstelacji 44–45, 87, 130
 metafora podobieństwa rodzinnego 127–128
 metafora pojemnika 132–133, 135
 metafora prototypu 130–132, 135
 metafora ramy 130–132, 135
 metafory w teorii gatunku 26, 57, 62, 125–138, 154, 226
 metagatunki 81, 82, 102–103
 model 3P 17, 133–143, 236–237
 model GeM (*genre and multimodality*) 98–99, 113
 model krytyki 147–162
 modelowy odbiorca 173, 176, 231, 233
 multidyscyplinarność 109–110
 multikulturowość 115–117
 multimetodologiczność 113–114
 multimodalność 98, 104, 107–109, 120, 216, 217, 220–221
 multiwymiarowość 111–112

 narracja 27–28, 83, 109, 185–186, 191, 196, 208, 211
 narzędzie działania 33–34
 nauczanie gatunków 52, 62, 88–93, 141–143
 nowa retoryka 24, 48, 90, 205

 odbiorca 23–25, 30–31, 42–44, 53–54, 61–62, 80–82, 107–110, 129–132, 134–138, 152–155, 159–160, 163–164, 168, 173–174, 179–180, 182–183, 186–189, 195–197, 209–217, 227, 236–238
 odpowiedź gatunkowa (*uptake*) 59–63, 89–90, 136, 140–141, 155, 157, 159–161, 172, 175–176, 187, 237
 ograniczenia (*constraints*) 43–44, 163–164, 176
 opis gatunku (*generic description*) 148–149
 osadzanie gatunków 63
 ozdobność (*ornatus*) 214, 216

- pamięć kulturowa 173
 patos 226
peroratio 206, 212–213, 221
 perspektywa immanentna 49
 perspektywa krytyczna 20, 37, 48
 perspektywa retoryczna 14–15, 35, 37, 55, 119, 207, 224
 perspektywa transcendentna 49
 perswazja 24–25, 31, 38–40, 43, 48, 83, 121, 126, 152, 162, 180, 186–187, 205–206, 219, 226
 pisanie jako praktyka poznawcza 79–83
 podjęcie, zob. odpowiedź gatunkowa (*uptake*)
 podmiot 18, 30, 31–32, 42, 112, 131, 156, 158–159, 163, 166, 168–172, 223–226, 231–233, 236, 238
 podmioty nieludzkie 104–105
 pojemnik (metafora), zob. metafora pojemnika
 poprawność (*puritas*) 215
 potencjał retoryczny gatunku 18, 151–156, 161–162, 169, 228, 236
 potencjał wariacyjny 217–218, 220–221
 potrzeba komunikacyjna zob. sprawa aktualnej wagi (*exigence*)
 poznanie sytuacyjne 77–78, 82, 85
 procedura (gatunek jako procedura) 133–137, 159, 236–237
 proces (gatunek jako proces) 133–134, 137–138, 237
 produkt (gatunek jako produkt) 133–135, 218, 236
propositio 206, 211, 213, 221
 prototyp (metafora), zob. metafora prototypu
 przestrzeń 18, 107–108, 120–123, 132–134, 177, 185–186, 189–197, 200–203, 216–217, 221, 238
 przestrzeń cyfrowa 96–97, 103, 190–191, 201, 209–213
 przestrzeń interakcji (ukształtowana) 194–195, 202–203
 przestrzeń odbioru (percypowana) 197, 202–203
 przestrzeń retoryczna 96–97, 190
 przestrzeń spotkania (wybrana) 192–193, 202–203
 przestrzeń zapisu (stransformowana) 195–197, 202–203
 rama (metafora), zob. metafora ramy
refutatio 206, 212
 repertuar gatunków 68–71
 retoryczność 36–37, 119, 121
 retoryka 13, 23–25, 28, 30, 35–41, 43, 45, 48, 51, 152–153, 161, 170, 190–191, 205–206, 209–213, 215–217, 224, 228, 235
Rhetorical Genre Studies (RGS) 51–58, 62, 64, 235
 rodzaj doradczy, polityczny (mowa doradcza) 36, 38–40, 184
 rodzaj popisowy, celebracyjny, epideiktyczny (mowa popisowa) 36–40, 184
 rodzaj sądowy (mowa sądowa, sądownicza) 36–38, 40, 184, 186
 rodzaje wymowy (*genera dicendi*) 36–39
 rozpoznanie sytuacyjne 51, 53, 77–78, 206
 ruch multimodalny 99

second persona 40–41
 sprawa aktualnej wagi (*exigence*) 43, 53–54, 111, 154–155, 157, 159–161, 163–164, 174, 176, 178
 stabilizacja gatunkowa 73–76
 stosowność (*decorum*) 180, 198, 200, 207–209, 215, 220–221
 struktura gatunkowa 79, 98, 207, 220
 styl 23, 42–43, 51, 52, 57, 75–76, 78, 81, 84, 91–92, 97, 101–103, 114, 136–137, 141, 163, 175, 182, 205–221, 235, 237–238
symbolic convergence 27
 symboliczne działanie 13, 23, 28–29, 143
 symboliczne nakłanianie (*symbolic inducement*) 24–25
 systemy gatunkowe 64–71, 80, 113
 sytuacja komunikacyjna 51, 60, 78, 92–93, 159, 176, 185, 213–214, 238
 sytuacja retoryczna 31, 32, 43, 51, 53, 154, 157–159, 163–167, 175–176, 178–180, 191, 207, 209

- śledzenie gatunków 85–88
- teleologia gatunku 36, 151, 165–174, 223, 238
- teleologia komunikacji 40, 158, 217
- topos 38–39
- transformacja gatunkowa 54–55, 56, 63, 70, 121–122, 191, 195–196, 203, 228
- transgresja gatunkowa 147, 176, 214, 219, 221
- uczestnictwo w gatunku (*generic participation*) 148–149
- układy gatunkowe 16, 70–71
- uptake*, zob. odpowiedź gatunkowa (*uptake*)
- utens* 23–24
- użycie gatunku 19, 71, 157–158, 176, 200, 231
- wiedza gatunkowa 62, 77–78, 88–89, 94, 136, 153–154, 157, 207, 209, 228, 237
- wiedza kontekstowa 80–81
- wiedza milcząca 80–82
- wieloperspektywiczność 169–170
- wielopodmiotowość 170–171
- wspólnota interpretacyjna 129, 173
- wspólnota komunikacyjna 16, 18, 89
- wspólnota retoryczna (*rhetorical community*) 172–173
- współpracujący rozmówca (*cooperative hearer*) 173
- wymiar czasoprzestrzenny (WCP) 18, 151, 177–203, 238
- wymiar dyskursywno-podmiotowy (WDP) 18, 151, 158–159, 223–233, 238
- wymiar kompozycyjno-stylistyczny (WKS) 18, 151, 158, 205–221, 238
- wymiar komunikacyjno-teleologiczny (WKT) 18, 151, 158, 163–176, 238
- wzorzec gatunkowy 90, 112, 134–135, 137–138, 147–149, 236
- wzorzec kanoniczny 36, 128, 131
- zaktualizowany gatunek 151, 155–160, 175–176, 182–183, 199–200, 202–203, 220–221, 232–233
- zasada funkcjonalności 207–209
- zasada organiczności 207–209
- zasada organizacyjna 49, 149
- zasada stosowności 207–209
- zastosowanie gatunku (*generic application*) 148–149
- zestawy gatunkowe 64, 71
- znak 24, 60, 86, 133

BIBLIOGRAFIA

- Altman R. 2012. *Gatunki filmowe*, tłum. M. Zawadzka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Anderson F.D., King A., McClure K. 2009. *Kenneth Burke's Dramatic Form Criticism*, [w:] *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, red. J.A. Kuypers, Lexington Books, Lanham, MD, s. 143–164.
- Andrews J.R. 1983. *The Practice of Rhetorical Criticism*, Collier Macmillan, New York, NY – London. <http://archive.org/details/practiceofrhetor0000andr> (dostęp: 10.04.2025).
- Androutsopoulos J. 2008. *Potentials and Limitations of Discourse-Centred Online Ethnography*, „Language@Internet”, nr 5. www.languageatinternet.de (dostęp: 10.04.2025).
- Antczak F.J., Eberly R.A., Winterowd W.R. 2006. *Composition*, [w:] *Encyclopedia of Rhetoric*, red. T.O. Sloane, Oxford University Press, Oxford, s. 152–157.
- Appadurai A. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- Artemeva N. 2004. *Key Concepts in Rhetorical Genre Studies: An Overview*, „Canadian Journal for Studies in Discourse and Writing / Rédactologie”, nr 20(1), s. 3–38. <https://doi.org/10.31468/cjsdwr.524>
- Aristoteles. 2007. *Retoryka*, tłum. H. Podbielski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Askehave I., Ellerup Nielsen A. 2005. *Digital Genres: A Challenge to Traditional Genre Theory*, „Information Technology & People”, nr 18(2), s. 120–141. <https://doi.org/10.1108/09593840510601504>
- Auer J.J. 1962. *The Counterfeit Debates*, [w:] *The Great Debates: Background, Perspective, Effects*, red. S. Kraus, Indiana University Press, Bloomington, IN, s. 142–150.
- Auken S. 2021. *Genres inside Genres. A Short Theory of Embedded Genre*, „Discourse and Writing/Rédactologie”, nr 31, s. 163–178. <https://doi.org/10.31468/dwr.883>
- Austin J.L. 1962. *How to Do Things with Words*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bachtin M. 1982. *Problemy literatury i estetyki*, tłum. W. Grajewski, Czytelnik, Warszawa.
- Bachtin M. 1986. *Problem gatunków mowy*, [w:] *idem, Estetyka twórczości słownej*, tłum. D. Ulicka, oprac. E. Czaplejewicz, PIW, Warszawa, s. 348–402.

- Balbus S. 2007. „Zagłada gatunków”, [w:] *Polska genologia literacka*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 156–171.
- Balcerzan E. 2000. *W stronę genologii multimedialnej*, [w:] *Genologia dzisiaj*, red. W. Bolecki, I. Opacki, IBL PAN, Warszawa, s. 86–101.
- Balcerzan E. 2007. *Sytuacja gatunków*, [w:] *Polska genologia literacka*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 115–136.
- Baldry A., Thibault P.J. 2006. *Multimodal Transcription and Text Analysis*, Equinox, London.
- Balowski M. 2000. Świadomość gatunkowa a wzorzec normatywny (na przykładzie gatunków prasowych), [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 1: *Mowy piękno wielorakie*, red. D. Ostaszewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Baran B. 2004. *Heidegger i powszechna demobilizacja*, Inter Esse, Kraków.
- Barthes R. 1964. *Rhetoric of the Image*, [w:] *idem, The Responsibility of Forms*, Hill and Wang, New York, NY, s. 21–40.
- Barthes R. 1977. *Image, Music, Text*, Fontana Press, London.
- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S. 2009. *Tekstologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., Szadura J. red. 2004. *Akty i gatunki mowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Bateman J.A. 2008. *Multimodality and Genre: A Foundation for the Systematic Analysis of Multimodal Documents*, Palgrave Macmillan, London.
- Bauer Z. 2010. *Gatunki dziennikarskie*, [w:] *Dziennikarstwo i świat mediów*, red. Z. Bauer, E. Chudziński, Universitas, Kraków, s. 255–280.
- Bawarshi A. 2000. *The Genre Function*, „College English”, nr 62(3), s. 335–360. <https://doi.org/10.2307/378935>
- Bawarshi A. 2015. *Accounting for Genre Performances: Why Uptake Matters*, [w:] *Genre Studies around the Globe: Beyond the Three Traditions*, red. N. Artemeva, A. Freedman, Inkshed Publications, Edmonton, AB, s. 186–206.
- Bawarshi A.S., Reiff M.J. 2010. *Genre: An Introduction to History, Theory, Research, and Pedagogy*, Parlor Press; WAC Clearinghouse, Fort Collins, CO.
- Bazerman Ch. 1994. *Systems of Genres and the Enactment of Social Intentions*, [w:] *Genre and the New Rhetoric*, red. A. Freedman, P. Medway, Taylor & Francis, London, s. 79–101.
- Bazerman Ch. 1997. *The Life of Genre, the Life in the Classroom*, [w:] *Genre and Writing: Issues, Arguments, Alternatives*, red. W. Bishop, H. Ostrom, Heinemann, Portsmouth, NH, s. 19–26.
- Bazerman Ch. 1999. *The Languages of Edison's Light*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Bazerman Ch. 2000. *Shaping Written Knowledge: The Genre and Activity of the Experimental Article in Science*, The WAC Clearinghouse, Fort Collins, CO. <https://wac.colostate.edu/books/landmarks/bazerman-shaping/> (dostęp: 10.04.2025).
- Bazerman Ch. 2002. *Genre and Identity: Citizenship in the Age of the Internet and the Age of Global Capitalism*, [w:] *The Rhetoric and Ideology of Genre*, red. R. Coe, L. Lingard, T. Teslenko, Hampton Press, Cresskill, NJ, s. 13–37.
- Bazerman Ch. 2003. *What is Not Institutionally Visible Does Not Count: The Problem of Making Activity Assessable, Accountable, and Plannable*, [w:] *Writing Selves/Writing Societies:*

- Research from Activity Perspectives*, red. C. Bazerman, D.R. Russell, The WAC Clearinghouse; Mind, Culture, and Activity, Fort Collins, CO, s. 429–483. <https://doi.org/10.37514/PER-B.2003.2317.2.13>
- Bazerman Ch. 2004. *Speech Acts, Genres, and Activity Systems: How Texts Organize Activities and People*, [w:] *What Writing Does and How It Does It*, red. C. Bazerman, P. Prior, Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ, s. 309–339.
- Bazerman Ch. 2009. *Genre and Cognitive Development: Beyond Writing to Learn*, [w:] *Genre in a Changing World*, C. Bazerman, A. Bonini, D. Figueiredo, WAC Clearinghouse; Parlor Press, Fort Collins, CO, s. 283–298.
- Bazerman Ch. 2010. *Scientific Knowledge, Public Knowledge, and Public Policy: Genred Formation and Disruption of Knowledge for Acting about Global Warming*, „Linguagem em (Dis)curso”, nr 10(3), s. 445–463.
- Bazerman Ch. 2015. *A Genre-Based Theory of Literate Action*, [w:] *Genre Studies around the Globe: Beyond the Three Traditions*, red. N. Artemeva, A. Freedman, Trafford Publishing, Edmonton, AB, s. 80–94.
- Beale W.H. 2011. *Decorum*, [w:] *Encyclopedia of Rhetoric and Composition. Communication from Ancient Times to the Information Age*, red. T. Enos, Routledge, London.
- Bedau M.A., Humphreys P. red. 2008. *Emergence: Contemporary Readings in Philosophy and Science*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Belcher D.D. 2023. *Digital Genres: What They Are, What They Do, and Why We Need to Better Understand Them*, „English for Specific Purposes”, nr 70, s. 33–43. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2022.11.003>
- Bendrat A. 2016. *Mowa jest złotem. Amerykański prezydent i retoryka*, Rhetoricum, Polskie Towarzystwo Retoryczne, Warszawa.
- Benoit W.L. 1980. In *Defense of Generic Rhetorical Criticism: John H. Patton's "Generic Criticism: Typology at an Inflated Price"*, „Rhetoric Society Quarterly”, nr 10(3), s. 128–134.
- Benoit W.L. 2009. *Generic Elements in Rhetoric*, [w:] *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, red. J.A. Kuypers, Lexington Books; Rowman & Littlefield Publishers, Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth, s. 77–94.
- Benoit W.L., Glantz M. 2021. *Generic Elements in Rhetoric*, [w:] *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, red. J.A. Kuypers, wyd. 3., Rowman & Littlefield, Lanham, MD, s. 53–68.
- Berkenkotter C., Huckin T.N. 1993. *Rethinking Genre from a Sociocognitive Perspective*, „Written Communication”, nr 10(4), s. 475–509.
- Berkenkotter C., Huckin T.N. 1995. *Genre Knowledge in Disciplinary Communication: Cognition/Culture/Power*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.
- Bhatia V.K. 1993. *Analysing Genre: Language Use in Professional Settings*, Longman, London–New York, NY.
- Bhatia V.K. 2002. *Genre Analysis: The State of the Art*, „English for Specific Purposes”, nr 21(1), s. 1–14.
- Bhatia V.K. 2004. *Worlds of Written Discourse: A Genre-Based View*, Continuum International, London.
- Bhatia V.K. 2010. *Interdiscursivity in Professional Communication*, „Discourse & Communication”, nr 4(1), s. 32–50.

- Bhatia V.K. 2015. *Critical Genre Analysis: Theoretical Preliminaries*, „HERMES – Journal of Language and Communication in Business”, nr 27(54), s. 9–20. <https://doi.org/10.7146/hjlc.v27i54.22944>
- Bhatia V.K. 2017. *Critical Genre Analysis: Investigating Interdiscursive Performance in Professional Practice*, Routledge, London.
- Bhatia V.K., Han Z. 2012. *Comparative Genre Analysis of Chinese Arbitration Awards and Litigation Judgments*, [w:] *Arbitration Awards: Generic Features and Textual Realisations*, red. V.K. Bhatia, G. Garzone, Ch. Degano, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, s. 192–217.
- Biber D. 1995. *Dimensions of Register Variation: A Cross-Linguistic Comparison*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bilut-Homplewicz Z., Czachur W., Smykała M. red. 2009. *Lingwistyka tekstu w Polsce i w Niemczech: Pojęcia, problemy, perspektywy*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław.
- Bitzer L.F. 1968. *The Rhetorical Situation*, „Philosophy and Rhetoric”, nr 1, s. 1–14.
- Black E. 1970. *The Second Persona*, „Quarterly Journal of Speech”, nr 56(2), s. 109–119.
- Black E. 1978. *Rhetorical Criticism: A Study in Method*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Bogółębska B. 2018. *Współczesne gatunki i style wobec tradycji retorycznej*, Wydawnictwo Primum Verbum, Łódź.
- Bolecki W., Opacki I. red. 2000. *Genologia dzisiaj*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Bonner F. 2003. *Ordinary Television: Analyzing Popular TV*, Sage, London.
- Booth W.C. 1961. *The Rhetoric of Fiction*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Bormann E.G. 1972. *Fantasy and Rhetorical Vision: The Rhetorical Criticism of Social Reality*, „Quarterly Journal of Speech”, nr 58, s. 396–407.
- Bormann E.G. 1982. *Fantasy and Rhetorical Vision: Ten Years Later*, „Quarterly Journal of Speech”, nr 68(3), s. 288–305. <https://doi.org/10.1080/00335638209383614>
- Bourdieu P. 1991. *Language and Symbolic Power*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Brooks K. 2002. *Reading, Writing, and Teaching Creative Hypertext: A Genre-Based Pedagogy*, „Pedagogy”, nr 2(3), s. 337–356.
- Brown J.S., Collins A., Duguid P. 1989. *Situated Cognition and the Culture of Learning*, „Educational Researcher”, nr 18(1), s. 32–42.
- Brummett B. 2004. *Rhetorical Homologies: Form, Culture, Experience*, University of Alabama Press, Tuscaloosa, AL.
- Budzyńska-Daca A. 2011. *Debaty konkursowe i telewizyjne debaty przedwyborcze – problemy dispositio w dwóch realizacjach gatunkowych*, „Forum Artis Rhetoricae”, nr 2, s. 139–155.
- Budzyńska-Daca A. 2012a. *Idea debaty a reguły interakcji w formatach polskich telewizyjnych debat przedwyborczych*, „Studia Medioznawcze”, nr 1, s. 45–59.
- Budzyńska-Daca A. 2012b. *Rhetoric Proof in the Pathos Sphere in the Great Pre-election TV Debates*, „Studies in Logic, Grammar and Rhetoric”, nr 28(41), s. 207–219.
- Budzyńska-Daca A. 2013a. *Debate jako gatunek retoryczny*, „Poradnik Językowy”, nr 6, s. 19–34.
- Budzyńska-Daca A. 2013b. *Konstrukcja sporu a środki dowodzenia w wielkich telewizyjnych debatach przedwyborczych*, „Forum Artis Rhetoricae”, nr 1(32), s. 18–33.

- Budzyńska-Daca A. 2014. *Debata i negocjacje z perspektywy retorycznej krytyki gatunków*, „Forum Artis Rhetoricae”, nr 3(38), s. 36–51.
- Budzyńska-Daca A. 2015. *Retoryka debaty. Wielkie debaty przedwyborcze 1995–2010*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Budzyńska-Daca A. 2016. *Dlaczego (i dla kogo) warto poprawić polskie debaty przedwyborcze?*, [w:] *20 lat polskich telewizyjnych debat przedwyborczych*, red. A. Budzyńska-Daca, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 321–347.
- Budzyńska-Daca A. 2017. *Retoryka i jej narzędzia. Refleksja genologiczna*, [w:] *Powinowactwa retoryki*, red. B. Sobczak, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 41–55.
- Budzyńska-Daca A. 2019. *Gatunki rywalizacyjne z perspektywy krytyki retorycznej*, [w:] *Retoryka i wartości*, red. A. Budzyńska-Daca, E. Modrzejewska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Budzyńska-Daca A. 2021. *Wałęsa i Havel w Kongresie USA – wielkie mowy początków transformacji*, [w:] *Dyskursy polityczne w Polsce i Czechach po roku 1989: Gatunki, strategie komunikacyjne, wizerunki medialne*, red. A. Budzyńska-Daca, R. Rusin Dybalska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 15–42.
- Budzyńska-Daca A. 2022. *Potencjał retoryczny gatunku*, „Res Rhetorica”, nr 9(2), s. 101–120. <https://doi.org/10.29107/rr2022.2.6>
- Budzyńska-Daca A. red. 2016. *20 lat polskich telewizyjnych debat przedwyborczych*, Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW, Warszawa.
- Budzyńska-Daca A., Kosman M. 2023. *Political Interview or Debate – The Clash of Ethoses from the Perspective of Rhetorical Genre Studies*, [w:] *Analysing Discourse, Analysing Poland: The Case of a Political Interview*, red. Ł. Kumięga, M. Nowicka-Franczak, Vandenhoeck & Ruprecht Verlage, Göttingen, s. 161–190.
- Budzyńska-Daca A., Łukowska A. 2023a. *Improvisation at Rhetoric Workshops as a Way of Teaching Communication Skills*, „Multidisciplinary Journal of School Education”, nr 12/1(23), s. 161–183. <https://doi.org/10.35765/mjse.2023.1223.07>
- Budzyńska-Daca A., Łukowska A. 2023b. *Proces twórczy w improwizacji teatralnej z perspektywy retorycznej*, „Konteksty Kultury”, nr 20(1), s. 463–479. <https://doi.org/10.4467/22995091KK.23.010.18807>
- Budzyńska-Daca A., Modrzejewska E. 2024. *Argumentacja w debacie: między teorią a działaniem*, [w:] *Debata. Retoryka dla demokracji*, red. A. Budzyńska-Daca, E. Modrzejewska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 118–138.
- Budzyńska-Daca A., Modrzejewska E. red. 2024. *Debata. Retoryka dla demokracji*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Budzyńska-Daca A., Rawski T., Rusin Dybalska R. 2020. *The Formats of Pre-Election Television Debates in Poland and the Czech Republic – A Rhetorical Look at the Genre*, „Res Rhetorica”, nr 7(2). <https://doi.org/10.29107/rr2020.2.5>
- Burgess J., Green J. 2018. *YouTube: Online Video and Participatory Culture*, wyd. 2, Polity Press, Cambridge.
- Burke K.A. 1941. *Philosophy of Literary Form: Studies in Symbolic Action*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, LA. <http://archive.org/details/philosophyoflite00inburk> (dostęp: 10.04.2025).

- Burke K.A. 1945. *Grammar of Motives*, Prentice-Hall, New York, NY.
- Burke K.A. 1950. *Rhetoric of Motives*, Prentice-Hall, New York, NY.
- Burke K.A. 1966. *Language as Symbolic Action: Essays on Life, Literature, and Method*, University of California Press, Berkeley, CA.
- Burke K.A. 1973. *The Rhetorical Situation*, [w:] *Communication: Ethical and Moral Issues*, red. L. Thayer, Gordon and Breach, New York, NY, s. 263–275.
- Burkholder T.R., Henry D. 2009. *Criticism of Metaphor*, [w:] *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, red. J.A. Kuypers, Lexington Books, Lanham, MD.
- Burzyńska-Kamieniecka A. red. 2012. *Akty i gatunki mowy w perspektywie kulturowej*, t. 23, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Butler J. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York, NY.
- Butler J. 1993. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of Sex*, Routledge, New York, NY.
- Calvo-Rubio L.M., Rojas-Torrijos J.L. 2024. *Criteria for Journalistic Quality in the Use of Artificial Intelligence*, „Communication & Society”, nr 37(2), s. 247–259. <https://doi.org/10.15581/003.37.2.247-259>
- Campbell K.K. 1989. *Man Cannot Speak for Her*, t. 2: *Key Texts of the Early Feminists*, Greenwood Press, New York, NY.
- Campbell K.K., Huxman S.S., Burkholder T.R. 2014. *The Rhetorical Act: Thinking, Speaking, and Writing Critically*, wyd. 5, Cengage Learning, Boston, MA.
- Campbell K.K., Jamieson K.H. 1978. *Form and Genre in Rhetorical Criticism: An Introduction*, [w:] *Form and Genre: Shaping Rhetorical Action*, red. K.K. Campbell, K.H. Jamieson, Speech Communication Association, Falls Church, VA, s. 9–32.
- Chandler D. 1997. *An Introduction to Genre Theory*, Aberystwyth University, Aberystwyth.
- Charland M. 1987. *Constitutive Rhetoric: The Case of the Peuple Québécois*, „Quarterly Journal of Speech”, nr 73(2), s. 133–150.
- Cicero M.T. 2010. *O mówcy*, oprac. B. Awianowicz, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty.
- Cobley P. 2006. *Objectivity and Immanence in Genre Theory*, [w:] *Genre Matters: Essays in Theory and Criticism*, red. G. Dowd, L. Stevenson, J. Strong, Intellect Ltd, Bristol, s. 41–54. <https://doi.org/10.2307/j.ctv36xvrdr.7>
- Cole M. 1996. *Cultural Psychology: A Once and Future Discipline*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Condit C.M. 1985. *The Functions of Epideictic: The Boston Massacre Orations as Exemplar*, „Communication Quarterly”, nr 33(4), s. 284–298. <https://doi.org/10.1080/01463378509369608>
- Consigny S. 1974. *Rhetoric and Its Situations*, „Philosophy and Rhetoric”, nr 7, s. 175–186.
- Corbett E.P.J., Connors R.J. 1999. *Classical Rhetoric for the Modern Student*, wyd. 4, Oxford University Press, New York, NY – Oxford.
- Couldry N., Mejias U.A. 2019. *The Costs of Connection: How Data Is Colonizing Human Life and Appropriating It for Capitalism*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Crowston K., Williams M. 2000. *Reproduced and Emergent Genres of Communication on the World-Wide Web*, „Information Society”, nr 16, s. 201–215. <https://doi.org/10.1080/01972240050133652>
- Cudak R. 2009. *Genologia i literatura współczesna. Prolegomena*, [w:] *Polska genologia. Gatunek w literaturze współczesnej*, red. R. Cudak, PWN, Warszawa.

- Cudak R. red. 2009. *Polska genologia: gatunek w literaturze współczesnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Deleuze G., Guattari F. 1987. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, przeł. B. Massumi, University of Minnesota Press, Minneapolis, MN.
- DeLuca K.M., Peeples J. 2002. *From Public Sphere to Public Screen: Democracy, Activism, and the "Violence" of Seattle*, „Critical Studies in Media Communication”, nr 19(2), s. 125–151.
- Demostenes. 1991. *Wybór mów*, przeł. i oprac. R. Turasiewicz, wyd. 2 zm., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Derrida J. 1981. *The Law of Genre*, [w:] *On Narrative*, red. W.J.T. Mitchell, University of Chicago Press, Chicago, IL, s. 219–231.
- Devitt A.J. 1993. *Generalizing about Genre: New Conceptions of an Old Concept*, „College Composition and Communication”, nr 44(4), s. 573–586. <https://doi.org/10.2307/358391>
- Devitt A.J. 1996. *Genre, Genres, and the Teaching of Genre*, „College Composition and Communication”, nr 47(4), s. 605–615.
- Devitt A.J. 2000. *Integrating Rhetorical and Literary Theories of Genre*, „College English”, nr 62(6), s. 696–718. <https://doi.org/10.2307/379009>
- Devitt A.J. 2004. *Writing Genres*, Southern Illinois University Press, Carbondale, IL.
- Devitt A.J. 2009a. *Re-Fusing Form in Genre Study*, [w:] *Genres in the Internet*, red. J. Giltrow, D. Stein, John Benjamins Publishing Company, Philadelphia, PA, s. 27–47. <https://doi.org/10.1075/pbns.188.02dev>
- Devitt A.J. 2009b. *Teaching Critical Genre Awareness*, [w:] *Genre in a Changing World*, red. C. Bazerman, A. Bonini, D. Figueiredo, WAC Clearinghouse; Parlor Press, Fort Collins, CO – West Lafayette, IN, s. 341–354.
- Devitt A.J. 2014. *Genre Pedagogies*, [w:] *Guide to Composition Pedagogies*, red. A. Rupiper-Taggart, K. Schick, B. Hessler, Oxford University Press, Oxford–New York, NY, s. 146–162.
- Devitt A.J. 2015. *Translating Practice into Theory in Genre Studies*, [w:] *Genre Studies around the Globe: Beyond the Three Traditions*, red. N. Artemeva, A. Freedman, Inkshed Publications, Edmonton, AB, s. 387–401.
- Devitt A.J. 2016. *Uncovering Occluded Publics: Untangling Public, Personal, and Technical Spheres in Jury Deliberations*, [w:] *Genre and the Performance of Publics*, red. M.J. Reiff, A. Bawarshi, s. 139–156. <https://doi.org/10.7330/9781607324430.c007>
- Devitt A.J. 2020. *Genre for Social Action: Transforming Worlds through Genre Awareness and Action*, [w:] *Genre in the Climate Debate*, red. S. Auken, Ch. Sunesen, De Gruyter, Warsaw–Berlin, s. 17–31.
- Devitt A.J. 2021. *Genre for Social Action: Transforming Worlds through Genre Awareness and Action*, [w:] *Genre in the Climate Debate*, red. S. Auken, Ch. Sunesen, De Gruyter, Warsaw, s. 17–33. <https://www.degruyterbrill.com/document/doi/10.1515/9788395720499-003> (dostęp: 15.04.2025).
- Dryer D.B. 2016. *Disambiguating Uptake: Toward a Tactical Research Agenda on Citizens' Writing*, [w:] *Genre and the Performance of Publics*, red. M.J. Reiff, A. Bawarshi, Utah State University Press, Logan, UT, s. 60–79.
- Dunin-Dudkowska A. 2014. *Testament jako zwierciadło kultur: Polsko-amerykańskie studium komparatystyczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

- Ellis J. 2000. *Seeing Things: Television in the Age of Uncertainty*, Bloomsbury Academic, London.
- Emmons K. 2009. *Uptake and the Biomedical Subject: Genre and Agency in Depression Writing*, [w:] *Genre in a Changing World*, red. Ch. Bazerman, A. Bonini, D. Figueiredo, WAC Clearinghouse; Parlor Press, Fort Collins, CO, s. 137–160.
- Fahnestock J. 2011. *Rhetorical Style: The Uses of Language in Persuasion*, Oxford University Press, New York, NY.
- Fairclough N. 1992. *Discourse and Social Change*, Polity Press, Cambridge.
- Fairclough N. 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, Longman, London.
- Fishelov D. 1993. *Metaphors of Genre: The Role of Analogies in Genre Theory*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA.
- Fisher W.R. 1970. *A Motive View of Communication*, „Quarterly Journal of Speech”, nr 56(2), s. 131–139.
- Fisher W.R. 1980. *Genre: Concepts and Applications in Rhetorical Criticism*, „Western Journal of Speech Communication”, nr 44(4), s. 288–301.
- Fisher W.R. 1984. *Narration as a Human Communication Paradigm: The Case of Public Moral Argument*, „Communication Monographs”, nr 51, s. 1–22.
- Flower L. 1994. *The Construction of Negotiated Meaning: A Social Cognitive Theory of Writing*, Southern Illinois University Press, Carbondale, IL.
- Forceville C. 1996. *Pictorial Metaphor in Advertising*, Routledge, London.
- Foss S.K. 2006. *Rhetorical Criticism as Synecdoche for Agency*, „Rhetoric Review”, nr 25(4), s. 375–379. <https://www.jstor.org/stable/20176742> (dostęp: 15.04.2025).
- Foss S.K. 2009. *Rhetorical Criticism: Exploration and Practice*, Waveland Press, Long Grove, IL.
- Foucault M. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, red. C. Gordon, Pantheon Books, New York, NY.
- Foucault M. 1986. *Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias*, „Diacritics”, nr 16(1), s. 22–27.
- Fowler A. 1982. *Kinds of Literature: An Introduction to the Theory of Genres and Modes*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Fras J. 2005. *Komunikacja polityczna. Wybrane zagadnienia gatunków i języka wypowiedzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Fras J. 2012. *Podejście genologiczne do jednostek i typów wypowiedzi w mediach*, [w:] *Quo vaditis? Interdyscyplinarne horyzonty nauk o mediach*, red. T. Gackowski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 121–148.
- Fras J. 2013. *O typologii wypowiedzi medialnych i dziennikarskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Freadman A. 1994. *Anyone for Tennis?*, [w:] *Genre and the New Rhetoric*, red. A. Freedman, P. Medway, Taylor & Francis, London, s. 42–66.
- Freadman A. 2002a. *The Machinery of Talk: Charles Peirce and the Sign Hypothesis*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Freadman A. 2002b. *Uptake*, [w:] *The Rhetoric and Ideology of Genre*, red. R. Coe, L. Lingard, T. Teslenko, Hampton Press, Cresskill, NJ, s. 39–53.
- Freadman A. 2012. *The Traps and Trappings of Genre Theory*, „Applied Linguistics”, nr 33(5), s. 544–563. <https://doi.org/10.1093/applin/ams050>

- Freadman A. 2015. *The Traps and Trappings of Genre Theory*, [w:] *Genre Studies Around the Globe: Beyond the Three Traditions*, red. N. Artemeva, A. Freedman, Canadian Centre for Studies in Publishing, Edmonton, AB, s. 425–452.
- Freedman A., Medway P. 1994. *Locating Genre Studies: Antecedents and Prospects*, [w:] *Genre and the New Rhetoric*, red. A. Freedman, P. Medway, Taylor & Francis, London, s. 1–20.
- Freedman A., Medway P. red. 1994. *Genre and the New Rhetoric*, Taylor & Francis, London.
- Frow J. 2014. *Genre*, Routledge, London–New York, NY.
- Frye N. 1957. *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Gajda S. 1982. *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*, PWN, Warszawa–Wrocław.
- Gajda S. 1993. *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wiedza o Kulturze, Wrocław, s. 255–268.
- Garver E. 2009. *Aristotle on the Kinds of Rhetoric*, „*Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*”, nr 27(1), s. 1–18.
- Gee J.P. 2014. *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*, wyd. 4, Routledge, New York, NY.
- Gemel A. 2013. *Kognitywna teoria prototypu – próba filozoficznej analizy*, „*Humanistyka i Przyrodoznawstwo*”, nr 19, s. 75–88.
- Genette G. 1992. *The Architext: An Introduction*, tłum. J.E. Lewin, University of California Press, Berkeley, CA. (oryg. wyd. 1979).
- Gerbaudo P. 2024. *TikTok and the Algorithmic Transformation of Social Media Publics: From Social Networks to Social Interest Clusters*, „*New Media & Society*”, nr 0(0). <https://doi.org/10.1177/14614448241304106>
- Giddens A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Polity Press, Cambridge.
- Giltrow J. 1994. *Genre and the Pragmatic Concept of Background Knowledge*, [w:] *Genre and the New Rhetoric*, red. A. Freedman, P. Medway, Taylor & Francis, London, s. 155–178.
- Giltrow J. 2002. *Meta-Genre*, [w:] *The Rhetoric and Ideology of Genre*, red. R. Coe, L. Lingard, T. Teslenko, Hampton Press, Cresskill, NJ, s. 187–205.
- Giltrow J. 2015. *Form Alone: The Supreme Court of Canada Reading Historical Treaties*, [w:] *Genre Studies around the Globe: Beyond the Three Traditions*, red. N. Artemeva, A. Freedman, Trafford Publishing, Edmonton, AB, s. 207–224.
- Giltrow J., Stein, D. red. 2009. *Genres in the Internet: Issues in the Theory of Genre*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, PA.
- Głowiński M. 1988. *Gatunek literacki*, [w:] *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Ossolineum, Wrocław, s. 160–162.
- Głowiński M. 2004. *Gatunki – gramatyką literatury*, [w:] *Akty i gatunki mowy*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Wydawnictwo UMCS, Lublin. Przedruk z: M. Głowiński, *Gatunek literacki i problemy poetyki historycznej*, [w:] *Problemy teorii literatury*, wyb. H. Markiewicz, Ossolineum, Wrocław 1976.
- Głowiński M. 2007. *Gatunek literacki i problemy poetyki historycznej*, [w:] *Polska genologia literacka*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 69–91.

- Głowiński M., Okopień-Sławińska A., Sławiński J. 1967. *Zarys teorii literatury*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa.
- Godlewski G., Karpowicz A., Rakoczy M., Rodak P. 2014. *Od aforyzmu do zinu. Gatunki twórczości słownej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Gorzowski A. 2001. In *principio erat...* Pragmatyczne aspekty topiki egzordialnej, [w:] *Retoryka – teoria i praktyka*, red. W. Przyczyna, R. Przybylska, Poligrafia Salezjańska, Kraków, s. 343–364.
- Gray R.J. 2022. *Genre Practices, Multimodality and Student Identities*, Palgrave Macmillan, Cham.
- Grice P. 1980. *Logika i konwersacja*, [w:] *Język w świetle nauki*, red. B. Stanosz, tłum. T. Hołowska [et al.], Czytelnik, Warszawa, s. 96–114.
- Grochowski G. 2018. *Pamięć gatunków. Ponowoczesne dylematy atrybucji gatunkowej*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Grzmil-Tylutki, H. 2007. *Gatunek w świetle francuskiej teorii dyskursu*, Universitas, Kraków.
- Habermas J. 1999. *Teoria działania komunikacyjnego*, t. 1: *Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, tłum. A.M. Kaniowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hall S. 1980. *Encoding/Decoding*, [w:] *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–79*, red. S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, P. Willis, Hutchinson, London, s. 128–138.
- Hanus A., Kaczmarek D. 2022. *Sekretne życie gatunków: komunikacja w przestrzeni medialnej. Perspektywa germanistyczna*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław.
- Harrell J., Linkugel W.A. 1978. *On Rhetorical Genre: An Organizing Perspective*, „Philosophy & Rhetoric”, nr 11(4), s. 262–281.
- Hart R.P., Daughton S.M., LaValley R. 2018. *Modern Rhetorical Criticism*, wyd. 5, Routledge, New York, NY.
- Hauser G.A. 2002. *Introduction to Rhetorical Theory*, wyd. 2, Waveland Press, Long Grove, IL.
- Helsley S.L. 1996. *Kairos*, [w:] *Encyclopedia of Rhetoric and Composition: Communication from Ancient Times to the Information Age*, red. T.J. Enos, Garland, New York, NY, s. 371.
- Hofman I. 2015. *Journalistic Genres in Contemporary Mass Media*, Verbum, Prague.
- Hofman I., Kępa-Figura D. red. 2017a. *Współczesne media: gatunki w mediach*, t. 1: *Zagadnienia teoretyczne, gatunki w mediach drukowanych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Hofman I., Kępa-Figura D. red. 2017b. *Współczesne media: gatunki w mediach*, t. 2: *Gatunki w mediach elektronicznych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Holquist M. 1990. *Dialogism: Bakhtin and His World*, Routledge, New York, NY.
- Hordecki B.M. 2024. *Amerykańska prezydencka retoryka inauguracyjna jako przedmiot edukacji akademickiej – uwarunkowania potencjału dydaktycznego*, „Res Rhetorica”, nr 11(4), s. 93–112. <https://doi.org/10.29107/rr2024.4.6>
- Hyon S. 1996. *Genre in Three Traditions: Implications for ESL*, „TESOL Quarterly”, nr 30(4), s. 693–722. <https://doi.org/10.2307/3587930>
- Iser W. 1978. *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD.
- Jack J., Appelbaum L.G. 2010. *This is Your Brain on Rhetoric: Research Directions for Neurorhetorics*, „Rhetoric Society Quarterly”, nr 40(5), s. 411–437. <https://doi.org/10.1080/02773945.2010.516303>

- Jamieson K.H. 1973. *Generic Constraints and the Rhetorical Situation*, „Philosophy & Rhetoric”, nr 6(3), s. 162–170.
- Jamieson K.H., Stromer-Galley J. 2006. *Hybrid Genres*, [w:] *Encyclopedia of Rhetoric*, red. T.O. Sloane, Oxford University Press, Oxford, s. 376–379.
- Jasinski J. 2001. *Sourcebook on Rhetoric: Key Concepts in Contemporary Rhetorical Studies*, Sage, Thousand Oaks, CA.
- Jauss H.R. 1972. *Historia literatury jako wyzwanie rzucone nauce o literaturze (fragmenty)*, „Pamiętnik Literacki”, nr 63(4), s. 271–307.
- Jenkins H. 2006. *Kultura konwergencji. Zderzenie starych i nowych mediów*, przeł. M. Bernatowicz, M. Filiciak, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Johns A.M. 1997. *Text, Role and Context: Developing Academic Literacies*, Cambridge University Press, New York, NY.
- Jolliffe D.A. 1996. *Genre*, [w:] *Encyclopedia of Rhetoric and Composition: Communication from Ancient Times to the Information Age*, red. T. Enos, Garland Publishing, New York, NY, s. 283–284.
- Jones R. 2023. *Discourse Analysis and Social Media*, [w:] *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, red. M. Handford, J.P. Gee, Routledge, Abingdon, s. 427–440. <https://doi.org/10.4324/9781003035244>
- Kamiński J. 2003. *Negocjowanie: techniki rozwiązywania konfliktów*, Poltext, Warszawa.
- Kampka A. 2014. *Debata publiczna. Zmiany społecznych norm komunikacji*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Kant I. 2001. *Krytyka czystego rozumu*, tłum. R. Ingarden, PWN, Warszawa.
- Kennedy G.A. 1963. *The Art of Persuasion in Greece*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Kennedy G.A. 1992. *A Hoot in the Dark: The Evolution of General Rhetoric*, „Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric”, nr 25(1), s. 1–21.
- Kennedy G.A. 1994. *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Kennedy G.A. 1997. *The Genres of Rhetoric*, [w:] *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period: 330 B.C. – A.D. 400*, red. S.E. Porter, Brill, Boston, MA, s. 43–50.
- Kennedy G.A. 1998. *Comparative Rhetoric: An Historical and Cross-Cultural Introduction*, Oxford University Press, New York, NY.
- Kennedy G.A. 1999. *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC.
- Kent T. 1998. *Hermeneutics and Genre: Bakhtin and the Problem of Communicative Interaction*, [w:] *Landmark Essays on Bakhtin, Rhetoric, and Writing*, red. F. Farmer, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, s. 33–50.
- Kępa-Figura D. 2023. *Gatunek jako kategoria mediolingwistyczna a działy mediolingwistyki otwartej*, „Prace Językoznawcze”, nr 25(3), s. 61–73. <https://doi.org/10.31648/pj.9182>
- King A. 2009. *Pentadic Criticism: The Wheels of Creation*, [w:] *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, red. J.A. Kuypers, Lexington Books, Lanham, MD, s. 165–180.
- Kinneavy J.L. 1971. *A Theory of Discourse: The Aims of Discourse*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.

- Kinneavy J.L. 1986. *Kairos: A Neglected Concept in Classical Rhetoric*, [w:] *Rhetoric and Praxis: The Contribution of Classical Rhetoric to Practical Reasoning*, red. J. Dietz Moss, Catholic University of America Press, Washington, DC, s. 79–105.
- Kita M., Grzenia J. red. 2006. *Czas i konwersacja. Przeszłość i terażniejszość*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Klein P.D. 1999. *Reopening Inquiry into Cognitive Processes in Writing: A Framework for Research*, „Educational Psychology Review”, nr 11(3), s. 203–270. <https://doi.org/10.1023/A:1021913217147>
- Kornfield S. 2021. *Contemporary Rhetorical Criticism*, Strata Publishing, State College, PA.
- Korolko M. 1990. *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Kraus J. 1992. *Promeny recnického stylu v češtině*, „Slovo a slovesnost”, nr 53(1), s. 1–9.
- Kress G. 2010. *Multimodality: A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*, Routledge, London–New York, NY.
- Kress G., van Leeuwen T. 2001. *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*, Arnold, London.
- Kress G., van Leeuwen T. 2006. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*, wyd. 2, Routledge, London.
- Kuhn T.S. 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Kuypers J.A. 2005. *The Art of Rhetorical Criticism*, Pearson, Allyn and Bacon, Boston, MA. <http://archive.org/details/artofrhetoricalc0000unse>
- Kuypers J.A. red. 2009. *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, Lexington Books, Lanham, MD.
- Kwintylian. 1951. *Kształcenie mówcy*, tłum. M. Brożek, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław.
- Lanham R. 2006. *The Economics of Attention: Style and Substance in the Age of Information*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Lausberg H. 2002. *Retoryka literacka. Podstawy wiedzy o literaturze*, tłum., oprac. i wstęp A. Gorzkowski, Homini, Bydgoszcz.
- Lefebvre H. 1991. *The Production of Space*, tłum. D. Nicholson-Smith, Blackwell, Oxford (oryg. wyd. 1974).
- Lemke J.L. 2002. *Travels in Hypermodality*, „Visual Communication”, nr 1(3), s. 299–325.
- Leontiew A.N. 1981. *Problems of the Development of Mind*, Progress Publishers, Moscow.
- Lewiński P.H. 2008. *Retoryka reklamy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Lewiński P.H. 2017. *Figury wizualne jako środek perswazji i argumentacji na przykładzie reklamy*, [w:] *Powinowactwa retoryki*, red. B. Sobczak, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań, s. 179–196.
- Lewis J. 2016. *Content Management Systems, Bittorrent Trackers, and Large-Scale Rhetorical Genres: Analyzing Collective Activity in Participatory Digital Spaces*, „Journal of Technical Writing and Communication”, nr 46(1), s. 3–21. <https://doi.org/10.1177/0047281615600634>

- Lichański J.Z. 2011. *Krytyka retoryczna: Wprowadzenie do metody*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich”, nr 54(2), s. 267–301.
- Lisowska-Magdziarz M. 2015. *Pytanie o genologię mediów w kulturze partycypacji. Próba rekonesansu metodologicznego*, [w:] *Gatunki i format we współczesnych mediach*, red. W. Godzic, A. Koziół, J. Szyłko-Kwas, Poltext, Warszawa, s. 13–34.
- Lisowska-Magdziarz M. 2019. *Znaki na uwięzi. Od semiologii do semiotyki mediów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Lizjasz. 1998. *Mowy*, tłum. i oprac. R. Turasiewicz, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Loewe I. 2008. *Polska genologia lingwistyczna: rekonesans*, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs”, nr 1, s. 5–15.
- Loewe I. 2024. *Retoryka akademicka – nauczanie, kompetencje, cele. Studium autorskiego kursu dla doktorantów*, „Res Rhetorica”, nr 11(4), s. 39–56. <https://doi.org/10.29107/rr2024.4.3>
- Loewe I. red. 2023. *Encyklopedia mediolingwistyki*, Universitas, Kraków.
- Lomborg S. 2011. *Social Media as Communicative Genres*, „MedieKultur: Journal of Media and Communication Research”, nr 27(51). <https://doi.org/10.7146/mediekulturv27i51.4012>
- Luzón M.J., Albero-Posac S. 2023. *Digital Genres and Open Science Practices*, „Ibérica”, nr 46, s. 1–21. <https://doi.org/10.17398/2340-2784.46.1>
- Łukowska A. 2020. *Retoryka współczesnego teatru improwizowanego. Krytyka gatunkowa formatu Harold*, „Res Rhetorica”, nr 7(3). https://dev.resrhetorica.com/public_html/index.php/RR/article/view/518
- Mac A. 2011. *Kontrastywna analiza formatu i tematyki wiadomości telewizyjnych w Polsce i Niemczech*, „Stylistyka”, nr 20, s. 233–249.
- Macken-Horarik M. 2002. *“Something to Shoot for”: A Systemic Functional Approach to Leaching Genre in Secondary School*, [w:] *Genre in the Classroom: Multiple perspectives*, red. A.M. Johns, Routledge, Mahwah, NJ – London, s. 17–42.
- Maingueneau D. 2015. *Dyskurs literacki. Pantropia i scena wypowiedzenia*, tłum. H. Konicka, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Mandelbaum M. 1965. *Family Resemblances and Generalization Concerning the Arts*, „American Philosophical Quarterly”, nr 2(3), s. 219–228.
- Markiewicz H. 1964. *Rodzaje i gatunki literackie*, [w:] *idem, Główne problemy wiedzy o literaturze*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Marquardt D.J. 2024. *Genre Indicators in ChatGPT Chatbot Dialogue Steps*, „Poznan Polish Language Studies. Linguistic Series”, nr 31, s. 149–166.
- Martinelli D. 2007. *Zoosemiotics: Proposals for a Handbook*, International Semiotics Institute, Imatra.
- Mayr E. 1982. *The Growth of Biological Thought: Diversity, Evolution, and Inheritance*, Belknap Press, Cambridge, MA.
- McAuley G. 1999. *Space in Performance. Making Meaning in the Theatre*, University of Michigan Press, Ann Arbor, MI.
- McGee M.C. 1980. *The “Ideograph”: A Link between Rhetoric and Ideology*, „Quarterly Journal of Speech”, nr 66(1), s. 1–16. <https://doi.org/10.1080/00335638009383499>
- McHugh S. 2016. *How Podcasting Is Changing the Audio Storytelling Genre*, „The Radio Journal – International Studies in Broadcast & Audio Media”, nr 14(1), s. 65–82.

- McKerrow R.E. 1989. *Critical Rhetoric: Theory and Praxis*, „Communication Monographs”, nr 56(2), s. 91–111.
- McLuhan M. 2004. *Zrozumieć media: Przedłużenia człowieka*, tłum. N. Szczucka, wstęp L.H. Lapham, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa.
- Merleau-Ponty M. 2012. *Phenomenology of Perception*, tłum. D.A. Landes, Routledge, London (oryg. wyd. 1945).
- Meyer M., Carrilho M.M., Timmermans B. 2010. *Historia retoryki od Greków do dziś*, tłum. Z. Baran, Aletheia, Warszawa.
- Miller C.R. 1984. *Genre as Social Action*, „Quarterly Journal of Speech”, nr 70(2), s. 151–167. <https://doi.org/10.1080/00335638409383686>
- Miller C.R. 1992. *Kairos in the Rhetoric of Science*, [w:] *A Rhetoric of Doing: Essays on Written Discourse in Honor of James L. Kinneavy*, red. S.P. Witte, N. Nakadate, R.D. Cherry, Southern Illinois University, Carbondale, IL, s. 310–327.
- Miller C.R. 1994. *Rhetorical Community: The Cultural Basis of Genre*, [w:] *Genre and the New Rhetoric*, red. A. Freedman, P. Medway, Taylor & Francis, London, s. 67–78.
- Miller C.R. 2016. *Genre Innovation: Evolution, Emergence, or Something Else?*, „The Journal of Media Innovations”, nr 3(2), s. 4–19. <https://doi.org/10.5617/jmi.v3i2.2432>
- Miller C.R. 2017. *Where Do Genres Come from?*, [w:] *Emerging Genres in New Media Environments*, red. C.R. Miller, A.R. Kelly, Palgrave Macmillan, Cham, s. 1–34. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40295-6_1
- Miller C.R., Devitt A.J., Gallagher V.J. 2018. *Genre: Permanence and Change*, „Rhetoric Society Quarterly”, nr 48(3), s. 269–277. <https://www.jstor.org/stable/48544233>
- Miller C.R., Shepherd D. 2004. *Blogging as Social Action: A Genre Analysis of the Weblog*, [w:] *Into the Blogosphere: Rhetoric, Community and the Culture of Weblogs*, red. L. Gurak, S. Antonijevic, L. Johnson, University of Minnesota Libraries, Minneapolis, MN.
- Mirowski P., Mathewson K.W., Pittman J., Evans R. 2022. *Co-Writing Screenplays and Theatre Scripts with Language Models: An Evaluation by Industry Professionals*, ArXiv preprint, arXiv:2209.14958.
- Mittell J. 2004. *Genre and Television: From Cop Shows to Cartoons in American Culture*, Routledge, New York, NY.
- Nabiałek Z. 2021. *Widorecenzje filmów i seriali w serwisie YouTube z perspektywy retorycznej krytyki gatunkowej*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa. <https://open.icm.edu.pl/handle/123456789/21315> (dostęp: 17.07.2025).
- Narecki K. 1994. *Słownik terminów Arystotelesowych, indeksy pojęć i nazw sporządziła D. Dembińska-Siury*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Nudd D.M., Whalen K.L. 2009. *Feminist Analysis*, [w:] *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, red. J.A. Kuypers, Lexington Books, Lanham, MD, s. 257–284. http://archive.org/details/rhetoricalcritic0000unse_q1y9 (dostęp: 17.07.2025).
- Nyboe J.Ø. 2016. *The Game of the Name: Genre Labels as Genre and Signature*, „Scandinavian Studies”, nr 88(4), s. 364–392.
- O’Sullivan N. 1992. *Alcidamas, Aristophanes and the Beginnings of Greek Stylistic Theory*, Franz Steiner, Stuttgart.

- Ogonowska A. 2006. *Voyeryzm telewizyjny. Między ontologią telewizyjną a rzeczywistością telewizyjną*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Omizo R., Hart-Davidson B. 2024. *Is Genre Enough? A Theory of Genre Signaling as Generative AI Rhetoric*, „Rhetoric Society Quarterly”, nr 54(3), s. 272–285. <https://doi.org/10.1080/02773945.2024.2343615>
- Ono K.A., Sloop J.M. 1992. *Commitment to Telos: A Sustained Critical Rhetoric*, „Communication Monographs”, nr 59(1), s. 48–60.
- Opacki I. 1999. *Krzyżowanie się postaci gatunkowych jako wyznacznik ewolucji poezji*, [w:] idem, *Odwrócona elegia. O przenikaniu się postaci gatunkowych w poezji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Orlikowski W.J., Yates J. 1994. *Genre Repertoire: Examining the Structuring of Communicative Practices in Organizations*, „Administrative Science Quarterly”, nr 39, s. 541–574.
- Ostaszewska D. red. 2000–2015. *Gatunki mowy i ich ewolucja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Ostaszewska D., Cudak R. red. 2007. *Polska genologia literacka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ostaszewska D., Cudak R. red. 2008. *Polska genologia lingwistyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ostaszewska D., Przyklenk J. red. 2015. *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 5: *Gatunek a granice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Papacharissi Z. 2010. *A Private Sphere: Democracy in a Digital Age*, Polity Press, Cambridge.
- Papacharissi Z. 2015. *Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics*, Oxford University Press, Oxford.
- Paré A. 2002. *Genre and Identity: Individuals, Institutions, and Ideology*, [w:] *The Rhetoric and Ideology of Genre: Strategies for Stability and Change*, red. R. Coe, L. Lingard, T. Teslenko, Hampton Press, Cresskill, NJ, s. 57–71.
- Paré A., Smart G. 1994. *Observing Genres in Action: Towards a Research Methodology*, [w:] *Genre and the New Rhetoric*, red. A. Freedman, P. Medway, Taylor & Francis, London, s. 146–155.
- Patton J.H. 1976. *Generic Criticism: Typology at an Inflated Price*, „Rhetoric Society Quarterly”, nr 6(1), s. 4–8.
- Peirce C.S. 1991. *Peirce on Signs: Writings on Semiotic by Charles Sanders Peirce*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC.
- Perelman Ch., Olbrechts-Tyteca L. 1969. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, IN.
- Peters B. 1997. *Genre, Antigenre, and Reinventing the Forms of Conceptualization*, [w:] *Genre and Writing: Issues, Arguments, Alternatives*, red. W. Bishop, H.A. Ostrom, Boynton/Cook, Portsmouth, NH, s. 199–214.
- Piekot T. 2006. *Dyskurs polskich wiadomości prasowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Prior P. 1998. *Writing/Disciplinarity: A Sociohistoric Account of Literate Activity in the Academy*, Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Prior P. 2009. *From Speech Genres to Mediated Multimodal Genre Systems: Bakhtin, Voloshinov, and the Question of Writing*, [w:] *Genre in a Changing World*, red. C. Bazerman, A. Bonini,

- D. Figueiredo, *The WAC Clearinghouse*; Parlor Press, Fort Collins, CO – West Lafayette, IN, s. 17–34. <https://doi.org/10.37514/PER-B.2009.2324.2.02>
- Prior P., Shipka J. 2003. *Chronotopic Lamination: Tracing the Contours of Literate Activity*, [w:] *Writing Selves/Writing Societies: Research from Activity Perspectives*, red. C. Bazerman, D.R. Russell, *The WAC Clearinghouse; Mind, Culture, and Activity*, Fort Collins, CO, s. 181–239. <https://doi.org/10.37514/PER-B.2003.2317.2.06>
- Ptaszek G. 2015. W stronę bezgatunkowości mediów? O funkcji gatunków medialnych w procesie odbioru, [w:] *Gatunki i formaty we współczesnych mediach*, red. W. Godzic, A. Koziół, J. Szyłko-Kwas, Warszawa, s. 35–51.
- Rachwał T. 2007. *Genologiczne konteksty, czyli narodziny nie-gatunku*, [w:] *Polska genologia literacka*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 145–155.
- Regiewicz A., Rott D. 2024. *Filolog na pięciolinii. Dwugłos polonistyczny*, Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa.
- Rejter A. 2000. *Kształtowanie się gatunku reportażu podróżniczego w perspektywie stylistycznej i pragmatycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Rejter A. 2004. *Wzorzec gatunkowy staropolskich poradników myśliwskich i jego uwarunkowania*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 2: *Tekst a gatunek*, red. D. Ostaszewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Rejter A. 2008. *Genologia lingwistyczna w perspektywie analiz dyskursu – szanse i ograniczenia*, „Tekst i Dyskurs”, nr 1, s. 17–30.
- Rosch E. 1978. *Principles of Categorization*, [w:] *Cognition and Categorization*, red. E. Rosch, B.B. Lloyd, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ, s. 27–48.
- Roscoe J. 2004. *Multi-Platform Event Television: Reconceptualizing Our Relationship with Television*, „The Communication Review”, nr 7(4), s. 363–369.
- Rose G. 2010. *Interpretacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badań nad wizualnością*, tłum. E. Klekot, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rowland R. 2009. *The Narrative Perspective*, [w:] *Rhetorical Criticism: Perspectives in Action*, red. J.A. Kuypers, Lexington Books, Lanham, MD, s. 117–143.
- Rowley-Jolivet E., Carter-Thomas S. 2023. *Research Goes Digital: A Challenge for Genre Analysis?*, „ASp. La Revue Du GERAS”, nr 84, s. 15–40. <https://doi.org/10.4000/asp.8423>
- Rusinek M. 2003. *Między retoryką a retorycznością*, Universitas, Kraków.
- Rusinek M. 2012. *Retoryka obrazu. Przyczynek do percepcyjnej teorii figury*, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk.
- Russell D.R. 1997. *Rethinking Genre in School and Society: An Activity Theory Analysis*, „Written Communication”, nr 14, s. 504–554.
- Russell D.R., Fisher D. 2009. *Online, Multimedia Case Studies for Professional Education: Revisioning Concepts of Genre Recognition*, [w:] *Genres in the Internet: Issues in the Theory of Genre*, red. J. Giltrow, D. Stein, John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, PA, s. 163–192.
- Rybacki K.C., Rybacki D.J. 1990. *Communication Criticism: Approaches and Genres Belmont*, Wadsworth Publishing Company, Belmont, CA.

- Rzeszutko M. 2003. *Rozprawa sądowa w świetle lingwistyki tekstu*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Sadowski, W. 2021. *Gatunkowe obrazy świata: sielanka, litania, sonet*, „Pamiętnik Literacki”, nr 2, s. 181–193.
- Schatz T. 1981. *Hollywood Genres: Formulas, Filmmaking, and the Studio System*, McGraw-Hill, New York, NY.
- Schryer C.F. 1993. *Records as Genre*, „Written Communication”, nr 10(2), s. 200–234.
- Schryer C.F. 1994. *The Lab vs. the Clinic: Sites of Competing Genres*, [w:] *Genre and the New Rhetoric*, red. A. Freedman, P. Medway, Taylor & Francis, London, s. 105–124.
- Schryer C.F. 1999. *Genre Time/Space: Chronotopic Strategies in the Experimental Article*, „Journal of Advanced Composition”, nr 19(1), s. 81–89.
- Schryer C.F. 2000. *Walking a Fine Line: Writing Negative Letters in an Insurance Company*, „Journal of Business and Technical Communication”, nr 14(4), s. 445–497.
- Schryer C.F. 2002. *Genre and Power: A Chronotopic Analysis*, [w:] *The Rhetoric and Ideology of Genre*, red. R. Coe, L. Lingard, T. Teslenko, Hampton Press, Cresskill, NJ, s. 73–102.
- Schutz A. 1967. *The Phenomenology of the Social World*, tłum. G. Walsh, F. Lehnert, Northwestern University Press, Evanston, IL.
- Schutz A. 1970. *On Phenomenology and Social Relations: Selected Writings*, red. H.R. Wagner, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Searle J.R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Sendyka R. 2006. *W stronę kulturowej teorii gatunku*, [w:] *Kulturowa teoria literatury: główne pojęcia i problemy*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Universitas, Kraków, s. 249–283.
- Serpell J. 1986. *In the Company of Animals: A Study of Human-Animal Relationships*, B. Blackwell, New York, NY.
- Silverstone R. 1994. *Television and Everyday Life*, Routledge, London.
- Simons H.W. 1990. *The Rhetorical Turn: Invention and Persuasion in the Conduct of Inquiry*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Skowronek B. 2013. *Mediolingwistyka. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Skowronek B. 2024. *Mediolingwistyka. Dekadę później*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków.
- Skwara M., Wysłouch S. red. 2006. *Ut pictura poesis. Słowo/obraz terytoria*, Gdańsk.
- Skwarczyńska S. 1965. *Wstęp do nauki o literaturze*, t. 3, PWN, Warszawa.
- Skwarczyńska S. 1975. *Pomiędzy historią a teorią literatury*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Smart G. 2006. *Writing the Economy: Activity, Genre and Technology in the World of Banking*, Equinox Publishing, London.
- Sobczak B. 2006. *Wywiad telewizyjny na żywo. Charakterystyka gatunku*, Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań.
- Sobczak B. 2018. *Retoryka telewizji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Spinuzzi C. 2003a. *Compound Mediation in Software Development: Using Genre Ecologies to Study Textual Artifacts*, [w:] *Writing Selves/Writing Societies: Research from Activity Per-*

- spectives, red. C. Bazerman, D.R. Russell, The WAC Clearinghouse; Mind, Culture, and Activity, Fort Collins, CO, s. 98–125. <https://doi.org/10.37514/PER-B.2003.2317.2.03>
- Spinuzzi C. 2003b. *Tracing Genres through Organizations: A Sociocultural Approach to Information Design*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Spinuzzi C. 2004. *Describing Assemblages: Genre Sets, Systems, Repertoires, and Ecologies*. <https://www.cs.utexas.edu/~spinuzzi/assemblages.pdf> (dostęp: 31.05.2025).
- Sutton J. 2006. „Kairos”. *Encyclopedia of Rhetoric*, red. T.O. Sloane, Oxford University Press, Oxford, s. 430–434.
- Swales J.M. 1990. *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Swales J.M. 1993. *Genre and Engagement*, „Revue Belge de Philologie et d'Histoire”, nr 71(3), s. 687–698.
- Swales J.M. 2004. *Research Genres: Explorations and Applications*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Swales J.M. 2007. *Worlds of Genre – Metaphors of Genre*, [w:] *Genre in a Changing World*, red. Ch. Bazerman, A. Bonini, D. Figueiredo, Parlor Press, Fort Collins, CO – West Lafayette, IN, s. 1–19.
- Szurek A. 2019. Odra w Pruszkowie i w fantazjach użytkowników lokalnych grup w mediach społecznościowych. *Analiza metodą motywu fantazjowania*, „Res Rhetorica”, nr 6(3). <https://doi.org/10.29107/rr2019.3.1>
- Ślawska M. 2019. *Sztuka mediów. O świadomości gatunkowej dziennikarzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Tardy Ch. 2009. *Building Genre Knowledge*, Parlor Press, West Lafayette, IN.
- Teslenko T. 2002. *Ideology and Genre: Heteroglossia of Soviet Genre Theories*, [w:] *The Rhetoric and Ideology of Genre*, red. R. Coe, L. Lingard, T. Teslenko, Hampton Press, Cresskill, NJ.
- Thieme K. 2006. *Uptake and Genre: The Canadian Reception of Suffrage Militancy*, „Women's Studies International Forum”, nr 29, s. 279–288. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2006.04.007>
- Timmerman D.M., Schiappa E. 2010. *Classical Greek Rhetorical Theory and the Disciplining of Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Todorov T. 1979. *O pochodzeniu gatunków*, przeł. A. Labuda, „Pamiętnik Literacki”, nr 70(3), s. 307–321.
- Tolson A. 2010. *A New Authenticity? Communicative Practices on YouTube*, „Critical Discourse Studies”, nr 7(4), s. 277–289.
- Toulmin S.E. 1958. *The Uses of Argument*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Trapani W.C., Maldonado Ch.A. 2018. *Kairos: On the Limits to Our (Rhetorical) Situation*, „Rhetoric Society Quarterly”, nr 48(3), s. 278–286. <https://doi.org/10.1080/02773945.2018.1454211>
- Trosborg A. 2000. *Introduction*, [w:] *Analysing Professional Genres*, red. A. Trosborg, John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, PA, s. vii–xvi.
- Tseronis A., Forceville C. red. 2017. *Multimodal Argumentation and Rhetoric in Media Genres*, John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, PA, s. 1–24.
- Tukidydes. 2003. *Wojna peloponeska*, przeł. K. Kumaniecki, wyd. 2, Czytelnik, Warszawa.

- Túñez-López M., Fieiras-Ceide C., Vaz-Álvarez M. 2021. *Impact of Artificial Intelligence on Journalism: Transformations in the Company, Products, Contents and Professional Profile*, „Communication & Society”, nr 34(1), s. 177–193.
- Túñez-López M., Toural-Bran C., Cacheiro-Requeijo S. 2019. *Automation, Bots and Algorithms in Newsmaking: Impact and Quality of Artificial Journalism*, „Revista Latina de Comunicación Social”, nr 74, s. 1411–1433.
- Ulicka D. 2018. *Kariera chronotopu*, „Teksty Drugie”, nr 1, s. 259–271.
- Uszyński J. 2004. *Telewizyjny pejzaż genologiczny*, Telewizja Polska S.A. Centrum Strategii – Akademia Telewizyjna, Warszawa.
- van Dijk T.A. 1980. *Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction, and Cognition*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ.
- van Dijk T.A. 1998. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*, SAGE Publications, London.
- van Dijk T.A. 2003. *Dyskurs polityczny i ideologia*, „Etnolingwistyka”, nr 15, s. 7–28.
- van Dijk T.A. 2008a. *Discourse and Power*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- van Dijk T.A. 2008b. *Kontekstualizacja w dyskursie parlamentarnym*, [w:] *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, red. A. Duszak, N. Fairclough, Universitas, Kraków, s. 215–244.
- van Dijk T.A. 2009. *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Vandenberg F., Berghman M. 2024. *The Show Must Go On(line): Livestreamed Concerts and the Hyper-Ritualisation of Genre Conventions*, „Poetics”, nr 103, 101782. <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2023.101782>
- Vatz R.E. 1973. *The Myth of the Rhetorical Situation*, „Philosophy and Rhetoric”, nr 6, s. 154–161.
- Vatz R.E. 2009. *The Mythical Status of Situational Rhetoric: Implications for Rhetorical Critics' Relevance in the Public Arena*, „The Review of Communication”, nr 9(1), s. 1–5.
- Vickers B. 1988. *In Defence of Rhetoric*, Clarendon Press, Oxford.
- Warnick B. 2007. *Rhetoric Online: Persuasion and Politics on the World Wide Web*, Peter Lang, New York, NY.
- Weaver R.M. 1983. *The Ethics of Rhetoric*, Regnery, Chicago, IL.
- Wellek R., Warren A. 1977. *Theory of literature*, wyd. 3. zm., Harcourt Brace Jovanovich, New York, NY.
- Wenzel J.W. 1992. *Perspective on Argument*, [w:] *Readings in Argumentation*, red. W.L. Benoit, D. Hamble, P.J. Benoit, De Gruyter Mouton, Berlin–Boston, MA, s. 121–143.
- Wenzel J.W. 2011. *The Rhetorical Perspective on Argument*, [w:] *Across the Lines of Disciplines*, red. F. van Eemeren, De Gruyter Mouton, Berlin–New York, NY, s. 101–110. <https://doi.org/10.1515/9783110867718.101>
- White E.Ch. 1987. *Kaironomia: On the Will-to-Invent*, Cornell University Press, Ithaca, NY.
- Wichelns H.A. 1925. *The Literary Criticism of Oratory*, [w:] *Studies in Rhetoric and Public Speaking in Honor of James Albert Winans*, red. A.M. Drummond, Century Co, New York, NY (przedruk: Russell & Russell 1962), s. 181–216.
- Wickman C. 2023. *Genre and Metagenre in Biomedical Research Writing*, „Journal of Business and Technical Communication”, nr 37(2), s. 140–173. <https://doi.org/10.1177/10506519221143113>

- Wierzbicka A. 1999. *Język – umysł – kultura*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wierzbicka A. 2006. *Akty i gatunki mowy w różnych językach i kulturach*, [w:] *eadem, Język, umysł, kultura*, wybór i red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 228–269.
- Wilkoń A. 2002. *Spójność i struktura tekstu*, Universitas, Kraków.
- Wilson K.H. 2020. *Theory/Criticism: A Functionalist Approach to the “Specific Intellectual” Work of Rhetorical Criticism*, „Western Journal of Communication”, nr 84(3), s. 280–296. <https://doi.org/10.1080/10570314.2019.1696982>
- Wilson W., Rose H. 2025. *A Genre, Scoring, and Authorship Analysis of AI-Generated and Human-Written Refusal Emails*, „Business and Professional Communication Quarterly”, 23294906251322890. <https://doi.org/10.1177/23294906251322890>
- Witosz B. 2003. *Schematy, wzorce tekstowe, gatunki mowy – w stronę definicji*, [w:] *Tekst a gatunek*, red. S. Gajda, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 29–41.
- Witosz B. 2005. *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*, Wydawnictwo UŚ, Katowice.
- Witosz B. 2007. *Gatunek – sporny (?) problem współczesnej refleksji tekstologicznej*, [w:] *Polska genologia literacka*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 236–237.
- Witosz B. 2008. *O ponadgatunkowych kategoriach typologicznych uniwersum mowy*, [w:] *Polska genologia lingwistyczna*, red. D. Ostaszewska, R. Cudak, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 328–338.
- Witosz B. 2009. *Dyskurs i stylistyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Wittgenstein L. 2005. *Dociekania filozoficzne*, przeł. B. Wolniewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wodak R., Meyer M. red. 2001/2009. *Methods of Critical Discourse Analysis*, Sage, London.
- Wojtak M. 2004. *Gatunki prasowe*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Wojtak M. 2011. *O relacjach dyskursu, stylu, gatunku i tekstu*, „Tekst i Dyskurs = Text und Diskurs”, nr 4, s. 69–78.
- Wojtak M. 2019a. *Genologia medialna czy po prostu genologia*, [w:] *Współczesne media. Problemy i metody badań nad mediami*, red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, t. 2, Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 189–204.
- Wojtak M. 2019b. *Wprowadzenie do genologii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Wojtak M. 2023. *Genologia w lingwistyce – lingwistyka w genologii*, „LingVaria”, nr 18(2), s. 9–22. <https://doi.org/10.12797/LV.18.2023.36.01>
- Wolański A. 2025. *Opowiadanie językiem ruchomych obrazów. Środki narracji wizualnej w filmie, telewizji i internecie*, Elipsa, Warszawa.
- Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. 2006. *Gatunki dziennikarskie. Teoria, praktyka, język*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Wolny-Zmorzyński K., Morawiecki J., Urbaniak P. red. 2017. *Gatunki dziennikarskie w Europie. Wstęp do genologii porównawczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Worsowicz M. 2013. *O „duchu stosowności”. Teoria retoryczna a współczesna praktyka medialna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Xia S. 2023. *Explaining Science to the Non-Specialist Online Audience: A Multimodal Genre Analysis of TED Talk Videos*, „English for Specific Purposes”, nr 71, s. 1–15.

- Yates J.A., Orlikowski W.J. 1992. *Genres of Organizational Communication: A Structural Approach to Studying Communication and Media*, „Academy of Management Review”, nr 17(2), s. 299–326.
- Yates J.A., Orlikowski W.J. 2002. *Genre Systems: Chronos and Kairos in Communicative Interaction*, [w:] *The Rhetoric and Ideology of Genre*, red. R. Coe, L. Lingard, T. Teslenko, Hampton Press, Cresskill, NJ, s. 103–121.
- Zadorozhnyy A., Lai W.Y.W. 2024. *ChatGPT and L2 Written Communication: A Game-Changer or Just Another Tool?*, „Languages”, nr 9(1), art. 5. <https://doi.org/10.3390/languages9010005>
- Załęska M. 2019. *Retoryczne style przedstawiania wiedzy naukowej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica”, nr 54(3), s. 67–80. <https://doi.org/10.18778/1505-9057.54.04>
- Zaśko-Zielińska M. 2002. *Przez okno świadomości. Gatunki mowy w świadomości użytkowników języka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Zgorzelski C. 1975. *Perspektywy genologii w poznawaniu poezji współczesnej*, „Teksty”, nr 1, s. 7–27.
- Ziomek J. 1990. *Retoryka opisowa*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Zuboff S. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, PublicAffairs, New York, NY.
- Żółkiewski S. 1967. *Problemy socjologii literatury*, „Pamiętnik Literacki”, t. 58, nr 3, s. 1–30.

SUMMARY

THE RHETORIC OF GENRES. CRITICAL ANALYSIS PROJECT

The book *The Rhetoric of Genres. Critical Analysis Project* is a proposal of an original, author's approach to research on genres in social communication, embedded in the tradition of rhetoric and, at the same time, open to contemporary interpretative humanist methodologies. The author asks how genres function as forms organizing human activities, ways of thinking and cultural practices. She proposes a new research project – rhetorical genre criticism, combining theoretical reflection with analytical sensitivity to specific communication practices.

The book consists of two main parts. The first part is theoretical and interpretative and guides the reader through key contexts of contemporary genre research, placing them within rhetorical reflection. The author invokes classical tradition – from Aristotle and Cicero to contemporary researchers such as Carolyn Miller, Charles Bazerman, Amy Devitt or Anis Bawarshi – to show how the understanding of genres as a form of social action has evolved. The genre is understood here as a dynamic system of relationships between communication participants, institutions, media and cultural values. In this sense, it becomes a rhetorical category, since it always participates in the processes of persuasion, negotiating meanings and shaping the community.

This part of the book also includes an analysis of concepts which have broadened genological reflection in recent decades: *genre systems*, *repertoires*, *colonies* and *genre ecologies*. The author refers to these concepts to show genres as networks of mutual dependencies and not autonomous text-based entities. She develops this idea in her own conceptual proposal – a *genosphere*, that is, a genre ecosystem appropriate for a given communication culture. The

genosphere provides a conceptual framework for the analysis of complex systems of practice, such as political debates, media discourse or institutional communication.

An important element of this part is a **3P model**, which organizes the complexity of the genre phenomenon by distinguishing three of its dimensions: *product*, *procedure* and *process*. The product is a genre established in tradition and cultural knowledge (e.g. definitions in dictionaries or textbook typologies); the procedure - the knowledge of communication participants how to operate within a given genre; the process - specific, individual implementations in which the genre updates itself in practice. This three-dimensional approach allows us to better understand how genres stabilize and, at the same time, transform our communication practices.

The second part of the book is methodological in nature and develops the project of rhetorical criticism. A two-pronged way of studying genres is proposed here:

1. the analysis of the rhetorical potential of the genre - i.e. what possibilities of persuasion, action and community meaning are inherent in it,
2. the analysis of the implementation of this potential – i.e. how specific communication artifacts (texts, speeches, media forms) use or modify this potential.

To enable this type of research, the author develops a four-dimensional model of genre description, which entails:

- ◆ the communication and teleological dimension, taking into account communication goals and intentions and their social meaning,
- ◆ the spatial and temporal dimension, taking into account the situationality of the genre and its cultural embedding in time and space,
- ◆ the compositional and stylistic dimension, including structure and means of expression,
- ◆ the discursive and subjective dimension, focusing on the relationships between communication participants and their identities and social roles.

The communication and teleological dimension (WKT[CTD]) in the project of rhetorical genre criticism is a starting point for analysing the relationship between communicative intentionality and social meaning of activity. It is pointed out here that each genre determines and, at the same time, limits

the way participants can pursue communication goals - both individual and communal. This dimension is about understanding *why* a given genre exists and what aims and functions it attributes to communication in a particular cultural context.

The author emphasizes that the analysis should not confuse individual goals (e.g. self-promotion or protection of image) with communication aims assigned to the genre itself. The latter are of a communal nature and are part of the cultural rationality of action. Their existence means that even individual sender strategies are subordinated to genre framework of meaning and the expectations of the audience.

At the centre of this dimension is the concept of *the universal audience* – understood, following Chaïm Perelman, as a symbolic cultural instance, which serves as a moral and rational measure of expression. Recourse to this instance makes it possible to distinguish between effectiveness and responsibility of communication. The author interprets the universal audience as a mechanism of internal rhetorical control, which allows you to recognize whether a genre serves the common good of communication or is subordinated to particular interests.

The communicative and teleological dimension therefore allows us to study genres as forms organizing social teleology of communication – the structures in which specific ways of speaking and acting acquire the status of rational, trustworthy and culturally accepted. In this sense, the genre is not only a tool of communication, but also a carrier of values and norms that shape the horizon of community thinking and action.

The spatial and temporal dimension (WCP[STD]) answers the question when and where the genre works and organizes the analysis of time and space as the material and mental framework of artifacts. The author adopts two classic time categories: *chronos* (quantitative dimension, rhythms and cycles) and *kairos* (appropriateness of the moment), which combines with a critical procedure for examining a genre.

The author distinguishes five layers of genre temporality in the communication circuit:

1. **Situation time** – repeatable circumstances of genre launch (e.g. religious and state rituals; cyclical inaugural speeches; election campaign and typical leaflets, spots, statements). This is where the exigence

(Bitzer) or – in another approach – the rhetorician's creative contribution (Vatz) is revealed. Exceptional situations favour genre hybridization (Jamieson, Stromer-Galley).

2. **Creation time** – conceptual and production period of the artifact whose rhythm (deadlines) and design decisions influence the use of kairos in a later presentation. The author also describes kairos in creation as the moment of making strategic decisions and readiness to modify the form.
3. **Interaction time** – presentation/meeting time with the recipient; it can be synchronous (debates, live conversations) or asynchronous (comments, e-mails). It affects the dynamics of the argument and the response style.
4. **Artifact time (internal time)** – the temporal structure of the message (sequence, rhythm, dramaturgy; manipulating past/present/future)
5. **Reception time** – model and actual reception conditions (instantaneous, delayed, cyclical; individual vs collective), along with an assessment of the influence of the moment and rhythm on the effectiveness.

Simultaneously, the physical, institutional, media and cultural space in which the genre starts is analysed. The author proposes four complementary categories (in two parallel terminological approaches):

- ◆ Meeting space (chosen) – act initiation site (studio, hall, platform); decisions about choosing a place and its symbolism shape expectations and relationships.
- ◆ Interaction space (shaped) – physical/relational system (lecterns, scenography, distances), which lays out rhetorical forces.
- ◆ Recording/image space (transformed) – recording medium (print, video, screen), in which material and symbolic transformations of the message take place.
- ◆ Reception space (perceived) – real reception conditions (mobility, focus, online/offline mode) and their impact on the persuasive effect.

The author includes sets of questions and procedures as well as a tabular distinction between potential and action updated in both axes (time/space), which organises diagnostics and evaluation.

The compositional and stylistic dimension (WKS[CSD]) in the genre criticism project focuses on the structure and linguistic organization of the genre

artifact, so how the *inventio*, *dispositio* and *elocutio* process is carried out in a given form. The author emphasizes that this dimension of analysis does not come down to describing the formal features of the text, but concerns the way in which composition and style contribute to the persuasive function of the genre and allow you to recognize its rhetorical potential. Composition is understood here as an order and internal logic of expression resulting from both culturally established and individual decisions. Within its framework, the arrangement of parts, the hierarchy of arguments, the use of figures, the rhythm of expression, and how the recipient is guided through the text structure are analysed.

The author points out that in the study of composition, it is crucial to distinguish between a genre pattern and its updating in a particular artifact. The pattern ensures predictability and recognition of the genre, whereas the update allows for its creative transformation, adaptation to the context and to the individual style of the sender. In this sense, each genre is a field of tension between repeatability and innovation, and the compositional analysis allows you to capture the degree of this balance. The effectiveness of the genre often depends not so much on the accuracy of the convention but on its skilful use, which allows you to surprise the recipient without violating the expectations resulting from genre cultural competence.

The stylistic dimension, on the other hand, reveals an individual way of shaping statements – the tone, rhythm, selection of linguistic means and rhetorical figures – but also cultural style, i.e. the way in which a given genre manifests its social and axiological roots. The author emphasizes that style is not only a matter of the aesthetics, but also of the ethics of communication: through style, the sender's ethos, their attitude towards the recipient, topics and values are revealed, which are expressed using the genre. The compositional and stylistic dimension is therefore not limited to the level of the text, but it also includes symbolic decisions that shape the relationships between the participants in the act.

The analysis of this dimension is dynamic – it allows you to track how a genre perpetuates certain ways of speaking and arguing, and how its structure and style are transformed as a result of media, institutional and technological changes. Modern genres, especially media and digital – require extending the concept of style to visual, sound and interactive elements, which perform functions analogous to rhetorical figures of words. In this way, the compositional and stylistic dimension becomes a space for multimodal analy-

sis, enabling recognition of how formal and aesthetic means are subordinated to rhetorical goals.

Finally, the author proposes that the compositional and stylistic dimension be treated as a place in which the relationship between the linguistic structure and the rhetorical meaning of action is most fully revealed. The genre here is not only a set of compositional rules, but also a form of cultural rhythm in which the style, tone and order of expression co-create a communal way of thinking and feeling. The analysis of this dimension allows us to understand how rhetoric is realized in language – as the art of creating meaning, not just as an ornament of expression.

The discursive-subjective dimension (WDP[DSD]) is the last of the four elements of the model of rhetorical genre criticism and focuses on the relationships between communication participants – their roles, identities and the ways in which they are constructed within specific discourses. The author assumes that each genre is a form of social action, which not only conveys content, but also shapes the positions of the sender and the recipient, defines the scope of their competences and the method of participation in the public sphere. In this sense, the genre is not a transparent communication tool, but a structure, in which the play of forces between institutions and individuals, between the official order of discourse and the practices of everyday language use is revealed.

The author points out that this dimension enables the analysis of genres as places of constructing communication subjectivity, i.e. those in which participants negotiate their right to vote, define their own ethos, and establish relationships with other participants in the discourse. The subject in rhetorical terms is not understood here as an autonomous individual, but as a dialogic and relational entity – always immersed in social and cultural networks. The genre is therefore a framework that enables the existence of this entity in public space, giving it the form of expression and a repertoire of acceptable speaking strategies.

The author also emphasizes that discursive-subject analysis allows us to examine the institutional and ideological framework of communication, in which genre entities are formed. Every discourse – political, media, scientific, religious – imposes specific rhetorical patterns, ways of legitimizing statements and rules of authority. Rhetorical criticism, in this dimension, is therefore about revealing how genres stabilize certain forms of subjectivity by

marginalizing others, and how moments of resistance, transformation and emancipation of speech can be recognized within them.

In this context, the author refers to contemporary theories of discourse and subjectivity, pointing out that a rhetorical perspective allows for a balance between structure and agency. A genre is both the result of discursive forces and space in which an individual can creatively transcend convention by giving an individual tone to their own statement. This dialectic – between subordination and expression, between social frame and personal gesture – it is the essence of the discursive-subject dimension.

The analysis of this dimension leads to the conclusion that genres are not only communicative forms but also tools for constituting communities. Within them, trust relationships, voice hierarchies, and inclusion and exclusion mechanisms are created. A rhetorical critic, when examining a genre, should therefore ask who is speaking, on whose behalf, from what position and towards which audience. In this dimension, the rhetorical nature of the genre as an act of cooperation and common action is revealed. A genre is understood here as a medium between individual experience and a collective order of a discourse, and the analysis of subjectivity becomes a way of examining how culture communicates itself through repetitive but constantly vivid forms of expression.

The presented project of genre criticism is not only a methodological proposal but also a kind of intellectual manifesto that fits into the trend of contemporary rhetorical humanities. The author argues that rhetoric – as the study of symbolic forms of action – can become a common language for linguistics, media studies, sociology and cultural studies. Genres, in this view, are both objects of study and keys to understanding the world, in which communication becomes a space for constant negotiations of meanings.

Translated by Bożena Lesiu

Dyskursy polityczne
w Polsce i Czechach
po roku 1989

gatunki,
strategie komunikacyjne,
wizerunki medialne

Politické diskurzy
v Polsku a Česku
po roce 1989

žánry,
komunikační strategie,
mediální obrazy

Redakcja naukowa
Agnieszka Budzyńska-Daca
Renata Rusin Dybalska

Ideologiczne i polityczne uwarunkowania komunikacji językowej

redakcja naukowa
Małgorzata Guławska
Grzegorz Pawłowski

FORUM SEMANTYCZNE FS

Elżbieta Sękowska

MOWY AKADEMICKIE

Geneza
i współczesne funkcjonowanie

RETORYKA I WARTOŚCI

redakcja naukowa
Agnieszka Budzyńska-Daca
Ewa Modrzejewska

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

tel. 22 55 31 333

www.wuw.pl

RETORYKA GATUNKÓW. PROJEKT KRYTYCZNEJ ANALIZY

to oryginalna propozycja spojrzenia na gatunki komunikacyjne z perspektywy retoryki. Agnieszka Budzyńska-Daca łączy refleksję nad symbolicznością języka z krytycznym podejściem do form, które porządkują nasze działania i sposoby myślenia. Książka, ujawniając perswazyjny i kulturotwórczy potencjał gatunków, pokazuje, jak kształtują one przestrzeń publiczną, naukową i medialną. Autorka proponuje własny model krytyki retorycznej gatunków oraz zestaw narzędzi analitycznych przydatnych w badaniach nad współczesną komunikacją.

W autorskim projekcie A. Budzyńskiej-Dacy dostrzegam walory uniwersalnego podejścia do przedmiotu badań, które wynika z otwartości i poszukiwania odpowiedzi na pytania o współczesny wymiar gatunków w retoryce. Badaczka jest świadoma wielowymiarowości gatunku, który może podlegać analizom za pomocą różnych kodów semantycznych, metodologii zróżnicowanych w zależności od przyjętej perspektywy naukowej (humanistycznej, społecznej). Do multiobszarów badań nad gatunkiem wprowadza wielokulturowość jako istotny czynnik zmiany. Jednocześnie [...] przedstawia powiązania między gatunkami, rodzaj sieci i relacji tworzących genosferę.

Z recenzji prof. dr hab. Iwony Hofman

Szczególnie cenny jest fakt, iż Autorka nie prezentuje swojej konceptualizacji jako rywalizującej z konceptualizacjami już istniejącymi. Monografia nie jest zatem napisana w duchu emulacyjnym. Nie chodzi tutaj o współzawodnictwo, w ramach którego czytelnik ma przekonać się, że model analityczno-metodologiczny zaproponowany przez Agnieszkę Budzyńską-Dacę miałby być jakoby jedynie słusznym. Wręcz przeciwnie, Autorka w pełni świadomie i wielokrotnie wskazała, że nie chce rywalizować, lecz wyłącznie poszerzyć możliwości krytyki retorycznej gatunków.

Z recenzji dr. hab. Bartosza Hordeckiego, prof. UAM

Agnieszka Budzyńska-Daca – profesor Uniwersytetu Warszawskiego, kieruje Zakładem Retoryki i Mediów na Wydziale Polonistyki. Zajmuje się teorią i praktyką retoryki, retoryczną analizą dyskursu publicznego oraz krytyką gatunkową. Autorka książek i artykułów poświęconych współczesnym zastosowaniom retoryki w kulturze, polityce i mediach. W swoich badaniach łączy perspektywę klasycznej tradycji z nowoczesnymi nurtami humanistyki interpretatywnej.

ISBN 978-83-235-7001-1

9 788323 570011

www.wuw.pl